ЗАПИСКИ НТШ
1896 т. 10

Рік V. Р. 1896 кн. II. Том. X.

# ЗАПИСКИ

## НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

**МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.**

# MITTHEILUNGEN

## DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, II B. Band X.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

# ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРИЇ

## зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентия VIII з козаками р. 1593 і 1594.

Написав *Евген Барвінський.*

Велика війна угорсько-турецька, що 13 літ непокоїла уми всеї Европи, що коштовала превеликих жертв і крови і гроша має свої початки ще в роцї 1592. Мимо того, що з Турциєю заведено р. 1576 згоду, а 1590 відновлено, мимо що оплачувано високі податки (30.000 дукатів річно), дійсно спокою не було; раз-в-раз шукали собі Турки зачіпки, а се тим сьміліще, бо закінчивши 1590 р. довголітну війну з Перзиєю мали свобідні руки. Напади ставали що-раз частїщі, що раз більше подібні до війни, як до розбійничого нападу; походи паші Боснії Гассана 1592 р. дали на останок рішучий початок до вибуху війни. Сили цісаря Рудольфа були вельми слабі: так устрій військовий, як стан фінансовий, котрим на кождім кроцї щось хибувало, не давали мислити о самостійнім веденю війни [1]); треба було оглядатись за посторонною помочею, старатись про союз з иньшими державами. Давнїщі війни з Турком давали приклади таких союзів держав західних: союз з р. 1571 зломив страшно силу турецьку — однак тепер відносини значно змінились. З держав західних міг дати поміч лише оден папа — але поміч ся булаб за мала; Іспанїя безперечно з всякою готовостию приступилаб до такого союза, колиб увага єї й сили не були звернені в иньшу сторону, — проти Франциї, що все ворожа їй раз-враз вязала їй руки, дружила ся проти неї навіть з Турком; Туркови сприяла теж і Англїя з огляду на свої торговельні інтереси. Поміч князів нїмецької держави булаб

---

[1]) пор. Hurter Geschichte Ferdinands II u. seiner Eltern Bd. III, розділ 23.

також незначна; їх двоїли справи релїгійні, і сей розлад провадив до сего, що князї протестантскі зовсїм не спішились з помочею цїсареви-католикови в оборонї єго батьківских земель. В кінци купецка Венеция не хтїла зовсїм мішатись в ті справи, боячись, щоб не потерпіли на тім єї інтереси торговельні. Захід як бачимо був розбитий, немічний; якоїсь рішучої, сильної, одноцїльної акциї годї було від него сподїятись. Позіставав лише всхід: і се характеристичне, що тепер по раз перший так цїсар, як папа, що знав знаменито відносини всходу, а специяльно Польщі передівсїм звертають ся на всхід, змагаючись зложити союз держав східних; заходять ся коло сего, щоб утворити союз держави Московскої, Польщі, Семигороду, Волощини, Молдавії, пересправляють з козаками Перзиєю та Татарами.

Перебіг тих змагань заходів та пересправ з поодинокими державами, се вельми цїкава тема та досї ще нїким не піднята і не розслїджена [1]); одною точкою з сеї історії се як раз справа, якою займеть ся моя розвідка. Не я перший підношу справу зносин цїсаря Рудольфа II з козаками; перед 14 роками появилась праця пок. проф. Корнила Заклиньского „Зношеня цѣсаря Рудольфа II зъ козаками и ихъ участь въ вôйнѣ угорско-турецкôй въ р. 1594 и 1595" [2]), що обговорює вельми сумлїнно сю тему на підставі жерел, які стояли авторови до диспозициї. Однак від сего часу видано деякі жерела друком, дещо подають непечатані жерела архівальні, які удалось менї роздобути з архивів віденьских, римских, краківских і львівских,[3]) так що може удасть ся менї справу в-дечім доповнити та розяснити.

## I.

Зачувши правдоподібно від аґентів Рудольфа II, що їх розсилав по всїм усюдам з прошенєм помочи, про війну що ведесь на Угорщинї вислали козаки на початку року 1593 посла до цїсаря Ру-

---

[1]) Подасть се в недовзї моя, від довшого часу готовлена праця п. з.: Пляни війни турецької 1593—1597.

[2]) Справозд. акад. гимназіи во Львовѣ за р. шк. 1881/2.

[3]) Haus-Hof-Staats-Archiv у Віднї — віддїл Polonica, Archivio Vaticano і Archivio Borghese в Римі (відписи находять ся в архиві академії наук в Кракові в т. з. Teki Rzymskie — відтак архив князїв Чарторийских в Кракові, а на останку бібліотека Оссолїньских у Львові.

дольфа II і предложили єму свої услуги[1]) „казаки низовскіе били челомъ, которые въ понизовьѣ пребываютъ, а хотятъ быти въ Угорскую землю и служити противу Турского“.

Сим спростовати треба тверджене Заклиньского, ніби козаки навязали з цїсарем зносини доперва при кінци 1593 р.

Цїсареви лучалась несподївано нагода дістати поміч у війнї; однак не приняв він єї від разу рішучо, не знаючи хто такі козаки і чи до чого здадуть ся. Першому послови не дали певної рішучої відповіди,[2]) однак як вносити можемо з пізнїщих подій, також не відмовили, але противно, мусїли зробити якусь надію. Справи сеї не занедбано, і послови Николї Варкочеви, що їхав 9 цьвітня 1593 до Москви просити помочи проти Турка поручено сю справу. Єму приказано розвідатись докладно „тѣ казаки Государю царю вѣрою служать ли и въ єго государевѣ землѣ по границамъ смирно ли пребываютъ? И будетъ они Государя Царя ни въ чемъ не розгнѣваютъ, а служатъ правдою и межъ царскихъ людей и межи ими никоторое лихо не живетъ, и Римское цесарство ихъ мыслитъ прійматии послати ихъ противу Турского“ [3]) і просити дозволу ужити їх проти Турка.

Відповідь була прихильна: обіцяли в Москві помочи проти Турка, а що до призволу, якого у їх прошено, то сего анї відказати анї дати не могли у Москві по тій простій причинї, що їм „не было никакого дѣла до Черкасъ запорожскихъ“ [4]), козаки не підлягали їх власти. Цїкаве се як-раз, що цїсар удав ся за дозволом до Москви а не до Польщі, хоч властиво пізнїще відмавляв ся, що повірив козакам на слово „homines esse liberos nemini subditos“ [5]). З інструкций і реляций, які нам стоять до диспозициї, можемо пересьвідчитись, що так не було, що цїсар знав добре про залежність козаків від Польщі. Однак удаватись з тим до Польщі було ніяково: з нею були тепер відносини трохи напняті — з поводу відкритя тайних пересправ між архикнязем австрийским

---

[1]) Памятники дипл. сношеній древн. Россіи съ державами иностр. Т. I. стр. 1282: Про се довідуємо ся з уст посла Николи Варкоча висланого цїсарем Рудольфом до Москви 9 цьвітня 1593. Теж саме говорить послови цїс. Вакерови Валїцкий в Замостю в лютім 1594. див. додаток II.

[2]) Priorem legatum suum sine responso certo rediisse — каже Валїцкий див додаток II.

[3]) Пам. дипл. снош. I. 1282.

[4]) Соловьевъ Истор. Росиї кн. II. 594.

[5]) Див. лист цїсаря додаток YII.

Ернестом а королем Жигмонтом про відступленє корони польскої Ернестови; при тім вважали головну особу дїєву в Польщі канцлера Яна Замойского за неприхильного взагалї тій справі. Ось як говорить про него посол цїсарский в Москві: [1]) „канцлеръ Янъ Замойскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаетъ, не по хрестьяньскому обычаю и хочетъ Турскому во всемъ добра, какъ ему годно, а не хрестьяномъ, и о хрестьяньскомъ покоѣ не радѣетъ“.

Боялись отже, щоби яка звістка про се не дійшла до Польщі; щоби справи не попсувати волїли переводити справу поза плечима Польщі, без еї відомости і дозволу. В недовзї однак спонукала цїсаря потреба і трохи прихильнїща констеляция полїтична при кінци 1593 вислати до Польщі Матїя Вакера з просьбою про поміч проти Турка і приступленя до союза проти него [2]). І тодї не забули про козаків і між иньшими одною з тайних точок інструкциї для сего посла Матїя Вакера висланого 21 грудня 1593 була також справа козаків [3]).

Єму поручено розвідатись про них, про їх число, про услуги, які моглиб зробити в війнї з Турком — однак рішучо наказано, щоб держав се в тайнї, не розвідував ся про те анї у канцлера Замойского, анї у кого небудь з вельмож [4]).

Коли однак двір австрийский старав ся удержати все в як найглибшій тайнї, справа всеж — таки не утаїлась і в Польщі вже дуже скоро розійшлась звістка про зносини цїсаря з козаками, звістка, що приписувала йому справдї більше, нїж в дійсности було.

При кінци 1593 р. зайшов випадок, що зрадив всю тайну. Козаки, правдоподібно, щоб заздалегід прислужитись та приподобатись цїсареви, напали — часу докладнїще означити годї — правдоподібно при кінци грудня 1593 під проводом Наливайка на землї Наддунайскі. Переходячи через Волощину натворили воєводї богато шкід, а відтак прийшовши в землї турецькі спалили й зрабували в часї торгу Джурджево, спустошили Орсову на Дунаї, зруйнували і зрабували богато сїл і міст довкола а по тому з добичею утїкли домів.

Коли Матїй Вакер прибув до Польщі дійшла вже там звістка про сей похід козаків, та ще і з тим додатком, що загально говорено,

---

[1]) Пам. дипл. снош. I. 1318.

[2]) Кредитиви посла: Epistolae Rudolphi II ed. Pace стор. 202—203, інструкция в Haus.- Hof. Staats archiv Polonica, виїмок з неї див. додаток I.

[3]) Дод. I.

[4]) proceres.

нїби то сталось за відомостию, за волею і підмовою цїсаря. Звістка ся розійшлась вже завчасу, бо 8 сїчня писано про се з Бару до канцлера Замойского.[1])

Справу сего походу козаків представляно давнїще меньше-більше так, як се я подав; при тім йшли всї за переказом всїх трех сучасних лїтописцїв [2]). Доперва Заклиньский представляє сю справу інакше, а за ним іде, узнаючи єго докази Ф. Николайчикъ в розв. „Первыя козацкія движенія въ Рѣчи посполитой" [3]). Одним з найголовнїщих тверджень працї Заклиньского є се, що козаки не були 1593 р. зівсїм в турецкій землї, мимо того, що всї сучасні жерела — Гайденштайн, Більский і Любеньский [4]) однодушно твердять, що сей похід відбув ся як раз при кінци 1593 р. У Заклиньского одним з найголовнїщих доказів на се є як раз те, що всї три перекази говорять те саме — він припускає, що всї вони звістку повиписували з якогось четвертого жерела.

Колиб ми не мали жадного иньшого материялу доводового, то вже воюючи тим самим оружєм що Заклиньский, моглиб ми так само дійти до цїлком противного виводу: коли трех писателїв, і се сучасних, очевидцїв, людей, що брали чинну участь в справах публичних розказують одно і те саме, то се як раз промовлялоб за правдивостю їх переказу і єго безперечностю. Дальше, хоч би ми знехтували — перекази — приймім Більского і Лубеньского, що хоч жили тодї, але може не були так живими участниками всїх справ держави, то переказів третого — Гайденштайна годї так скоро відкидати.

Візьмім на увагу, яке становиско займав він в тих часах; він був секретарем канцлера Замойского — тож все що дїялось, він знав, всї акти, листи, кореспонденциї йшли через єго руки. З актів і документів, які заховались до нинї, якими можемо розпоряджувати, і порівнати з єго твором, бачимо, як совістно і докладно він все переказує, як пильно держить ся він перворядних жерел, як дослівно вставляє в свій твір текст листів і документів. З сего, як трактує справи, які можемо сконтролювати актами, на підставі правил правдоподібности можемо судити і про иньші перекази, яких

---

[1]) Додаток II.

[2]) Dalszy ciąg kroniki Bielskiego wyd. Sobieszczański стр. 211. R. Heidenstein Rerum ab excessu Sig. Aug. стр. 304. M. Lubienski opera posthuma стр. 11.

[3]) Кіев. Старина 1884, IV ст. 528.

[4]) Loco supra cit.

вірродостойність нам годї иньшими жерелами сконтролювати. Так виглядав би наш доказ проти тверджень Заклиньского, колиб ми не могли ще иньшими жерелами розпоряджувати; однак як раз жерела, що я маю у себе дозволяють перевести доказ contra, що похід в груднї 1593 дїйстно відбув ся.

На се маємо незбиті докази. Коли посол цїсарский Вакер перебував з Замостю, в розмові прийшло на козаків, чи би не удало ся їх ужити проти Турків; Замойский почав розказувати з реготом про їх похід під Orseoviam. Дальше якийсь Валїцкий що звав себе tribunus cosacorum згадує про Лободу cujus ductu nuper Orseovia capta et incensa fuerit. Вкінци роздобув сей Вакер кусень листу писаного до Замойского з Бару вже 8 сїчня, де згадує ся про спустошенє сегож міста козаками.

Могли б однак комусь насунутись деякі сумнїви що до сего, про яке се місто тутки говорить ся. В реляциї нема близшого означеня, де лежало се місто, тільки просто згадуєть ся Orseovia, Orsiovia, Orschiovia.

Моглоб кому впасти на гадку, що се говорить ся тут про Оршу (ґуб. Могилївской, тодї воєводства Вітебского). На се трудно однак згодитись, а се з ось яких причин. По перше лежить се місто Орша глибоко-далеко в серединї краю, так, що колиб козаки на се місто були напали, то піднятоб таку саму бучу, яку знято пізнїще при кінци 1594, а не ограничилоб ся на кількох словах, а Замойский не розказував би про те cum magno risu atque cachinno. Дальше колиб так було справдї, то з якої-ж причини малиб Поляки цїсаря підозрівати, що се сталось як-раз з його відомости, волї та підмовленя; який же міг би він у тім мати інтерес, який хосен йому з того би вийшов, підсилати козаків в середину в. кн. Литовского, коли як раз з Польщею заходив ся звязати ся.

Вкінци такої важної подїї в краю не залишилиб переказати сучасні лїтописцї, не промовчалиб єї; слїд мусів би лишитись десь в актах, листах: тимчасом єго нема.

Остаєсь нам приняти, що ту є дїло з Орсовою, що лежить на Дунаї; розглядїм все, що промавляє за тим.

Перше сама назва Orseovia се дуже схожа транскрипция назви Орсови; друге, однак, ще важнїйше се, що маємо ще иньші певні, автентичні сучасні вісти, що козаки як раз в тих часах були у Туреччинї й на Волощинї і там накоїли великих шкід.

26 лютого 1594 писав Лев Сапіга до Христофора Радзївіла [1]): дійшло до єго відомости що низові козаки спалили оден замок в Волощині, чимало міст попалили, не милують нікого; хтїв за се мститись воєвода і післав до канцлера, розвідати ся, чи се з єго волї козаки се вчинили; але дїставши відповідь, що сталось се без відомости його, odmienił umysł swój.

Друга реляция се донесенє посла Томи Контаріні до Венециї з Праги 22 марта 1594 [2]). Він доносить, що козаки напали на пограничу Волощини на місто турецьке Ureyna — очевидно назва перекручена — здобули, зруйновали, зрівнали з землею — і всї боять ся, щоб Турок не хтїв за се помститись. Очевидно заки звїстки сї, про які доносять, дійшли до відомости Сапіги або Контарінього мусїло споро часу уплинути — отже як раз се відносить ся до сего нападу [3]).

Вяжучи ті вісти з переказами лїтописцїв, що козаки зруйнували Iurgoviam haud procul a Baalogrodo і розглядївши ситуацию на картї, що Джурджево віддалене від Орсови всего 30—35 миль — отже 3—4 днї ходу, мусимо приняти сей другий доказ, що ту справдї бесїда про Орсову.

Одно ще в бесїдї сего Валїцкого вказує на те, що ту йде річ про якесь місто турецьке; сама льоґічна звязь гадок вказує на се. Вакер говорить про козаків, що они — то воєвники, що безнастанно ведуть боротьбу з ворогами віри христової — а дальше, говорячи про Лободу, каже про него — се той, що під єго проводом що йно взято Орсову. Щоби нїчого нї pro нї contra не промовчати, треба згадати, що певний сумнїв міг би ту ся насунути наслїдком висказу Валїцкого: „але сей Лобода ледве чи міг би в чім помочи, тому, що він тепер дуже далеко від границь Угорщини.“ Можнаб се взяти на некористь нашого твердженя: колиж би Лобода — ходив під Орсову, так був би як раз під боком Угорщини. Але і сей сумнїв мусить упасти, як розважимо, що від хвилї походу минуло близько 2 місяцї — тож і був час відійти вже далеко тим більше, що була і причина до сего: треба було утїкати

[1]) Archiwum Sapiehów wyd Prochaska t. I p. 81.

[2]) Hurmuzaki Documente privitore de la istoria Romanilor III. 1. стр 40. Raportul lui Tomaso Contarini.

[3]) Щоб ухилити всякі можливі закиди мусимо ту завважати, що тут не може бути мови про похід козаків, що згадуєсь в Діяриї Лясота (стр. 175, 181), бо сей відбув ся — тижнїв зо два до Пасхи. Св. Тройци було сего року 29 мая — Великдень отже 10 цьвітня, а дві недїлї перед тим, се 25 марта.

щоб у їх здобичі не віднято. Сеж зовсім природно, та й літописці згадують про се, що Лобода набравши добичи відійшов.

Розваживши оттаке ми можемо напевне приняти яко факт, що козаки дійсно ходили при кінци 1593 р. в Туреччину, і оттим регабілїтувати заквестионовану Заклиньскимъ правдомовність Гайденштайна.

Принявши з одної сторони за правдиве переказ, що козаки ходили у землю турецьку мусимо з другої сторони розважити ще й другу точку: Cosaci authoritate Caesaris inducti putabantur [1]) і звістку подану в листї до Замойского з Бару 8 січня що цїсар hujus rei causa cosacis munera dedisse [2]) — як всї загально твердили. Заперечивши сам факт походу заперечує Заклиньский і се тим самим. Однак і ту мусимо справу троха змодифікувати. Одно нам майже певне: що цїсар не посилав перед Лясотою посла до козаків — priorem legatum (козаків) sine responso certo domum rediisse. Як ми вже висше згадали, цїсар інформував ся перше і в Москві і Польщі до чого здались козаки — вони як бачимо пізнїще конче жадали гроша — а цїсар не мав його багато, щоб за що будь викидати. Се однак не перешкаджало, щоб кинути яке слово для заохоти післанцеви козацкому а то могло викликати се, що й стало ся; для того не мож безусловно заперечити і сего — а противно, можнаб скорше навіть приняти, що се що сталось, стало ся з підмови цїсаря.

Згадує сей Валїцкий про другого висланого посла: се як раз пасує на Станїслава Хлопіцкого, що зложив присягу в присутности Лясоти 7 лютого а 10 єго вислали з хоругвами [3]). Пригляньмо ся дальше що зробив в тій справі в Польщі Вакер. Він мав наказ розвідати ся як найдокладнїще про те, що се таке козаки і о скілько їх мож ужити до сеї мети для якої они самі жертвувались. Рекомендация зі сторони канцлера Замойского була зовсїм не особлива; коли в єго присутности при розмовах о війнї з Турками хтось згадав припадково про козаків, з обуренєм — cum indigatione відповів, що ті, котрих нинї тим іменем звуть до нїчого непридатні — не мають анї вождів анї не знають жадної військової дисциплїни, анї не лучить їх навіть якась спільна ідея: от що — іно свому другови Острозскому воєводї київскому таких шкід натворили.

---

[1]) R. Heidenstein Rerum ab excessu стор. 304.

[2]) Див. дод. II.

[3]) Діярий Е. Лясоты (Мемуары къ исторіи южной Руси вид. Антоповичъ ст. 148.

Такеж саме говорили про них і иньші. В часї побуту Вакера в Замостю зголосив ся до него якийсь Валїцкий — qui sese tribunum summi illorum Ducis ajebat. Заявив він Вакерови, що приїзд єго вельми врадував так єго самого, як і єго товаришів, тому що сподїють ся від него дістати якусь певну відповідь на се, про що через посла з цїсарем почали переправляти: вони зараз готові на услуги як лиш дістануть від цїсаря певну відповідь — особливо що до винагороди грошевої. Жалує тільки, що нема тут тепер їх вожда Orscheovium.

Однак Вакер, - - (котрого мимоходом сказавши архикнязї братя нарадили цїсареви на посла яко незвичайно проворного і обережного [1]) не повірив від разу сему Валїцкому. Він, з натури обережний, та ще інструкциєю спонуканий до як найбільшої обережности на кождім кроцї бачив засїдку, лапку наставлену Замойским, вважав і Валїцкого за такого так сказати аґента провокацийного канцлера і цїле своє підозрінє на Валїцкого опирав на тім, що бачив єго між дворянами канцлера. Хитрий, щоб не дати себе зловити відповів, нїби то нїчого не знав, зовсїм виминаючо, і спонукав тим способом Валїцкого розказати всю історию з кінця.

Козаки — як він казав, се люди свобідні, жовнїри-охотники, що раз-враз ведуть боротьбу з Бісурманами. Обоз їх над Днїстром і Днїпром коло Київа, Канева і Черкас — але не мають вони жадних сталих осель. Перше старшим їх був Косинский — тепер на місце єго наслїдником став Микошинский — а другим старшим (tribunus) є Лобода, сей, що що-іно взяв Орсову. Сей Лобода не може однак послужити цїсареви, бо він надто далеко тепер пробуває від границь Угорщини.

Але найважнїйшим вождом summum ducem esse Orscheovium, сей, про якого що-іно згадав; єму підлягають по своїй волї всї прочі. Колиб з ним цїсар хотїв порозумітись, поведе у бій як найскорше сильне військо; число єго буде до 10.000. Однак поки не стане згоди про винагороду, не мож нїчо певного обіцювати. Вакер поспитав його, когоб найти такого в Польщі, якомуб мож доручувати листи або послів посилати; на се відповів посол, що нїхто краще не знає їх відносин як староста снятиньский Язловецкий або каштелян краківский князь Острожский; однак до них удаватись з тим не слїд, бо вони все зносять ся з королем і сенатом; тому найкраще прямо входити в переправи з Орішовским.

---

[1]) Лист. архикн. Матвія до цїсаря з 25 IX 1593 в Staats Archiv.

Поки перейдемо до дальшого, мусимо перше розглянути ті вискази Валїцкого. Ся незнана нам особа на дворі Замойского, що зве себе tribunum ducis Cosacorum виступає в ролї посередника між козаками та послом цїсарским. Згадує він про двох послів козацких до цїсаря, що зовсїм згідне з нашими відомостями, які маємо звідки інде. Перший, се той, про якого маємо звістку з посольства Варкоча [1]), другий, якого повороту козаки дожидають, се Станїслав Хлопіцкий. Дальше на гадку сего Валїцкого тим старшим, що мігби дати поміч цїсареви, се якийсь Orscheovius. Коли докладно застановимо ся над тим хто се той Orscheovius, то прийдемо до переконаня, що се правдоподібно — скажу навіть певно, — бесїда про Яна Орішовского, що по словам свого братанича Більского Йоахіма [2]) „у козаків був гетьманом не малий час і добре знає ті краї." З єго біографії сума відомого оттака: 1581 був він поручником реєстрових козаків,[3]) 1577 надав йому король Стефан Баторий села Копистерин і Гайсин [4]); 1590 унїверсалом Жигмонта III 25 липня зістав іменований [5]) поручником війска 1000 людий для здержуваня козаків від нападів на чужі краї; старшим сего війска був Н. Язловецкий; в кінци пізнїще — 8 Марта 1594 згадує про него Станїслав Жолкевский [6]) в листї до Замойского яко про такого, якого можнаб ужити проти Татар: однак каже „пана Горішовского не має тепер в тїм краю". Знаємо отже єго з иньших жерел яко старшого козаків реєстрових. Наша реляция зве єго summus dux козаків; треба нам докладно застановитись над сими словами і точно сей уступ інтерпретовати.

Summum enim ducem Orscheovium esse; huic reliquos omnes libenter parere.

Колиб інтерпретувати слова summus dux що нїби се він, Орішовский, найвищим гетьманом над всїми иньшими, то звістка ся булаб вельми підозрілою і неправдивою; колиб так толкувати слова Валїцкого, мусїло б се піддати в сумнїв всї єго вискази, треба б гадати, що він хтїв піддурити Вакера. Звідки інде можемо означити менше більше його становиско: яко старший реєстрових козаків, яко поручник війска, що здержував напади козаків, був він persona grata

[1]) Памятн. дипл. снош. I. 1282.
[2]) Bielski Kronika wyd Turowskiego str. 1360.
[3]) Żródła dziejowe т. XIX. стр. 154.
[4]) Записки наук. тов. ім. Шевченка т. VIII. Miscell. p. 5.
[5]) Архивъ юго-западной Россіи III. 1. стр. 29.
[6]) Listy Stanisława Żółkiewskiego Kraków 1868 стр. 44.

в Польщі — але тим самим не дуже grata у козаків, — а найменше summus dux. Тож дальше, коли візьмемо на увагу слово reliqui в відношеню до козаків, так можемо означити єго становиско так: він рівнорядний тамтим старшим, Лободї і Микошинскому; слухає же єго часть козаків, всї иньші, що не повинують ся тамтим двом. Мав ту певно Валїцкий на гадцї віддїл козаків реєстрових; зве він Орішовского summus dux, по тій причинї, бо він сам козак реєстровий, тож в єго виображеню Орішовский особа найважнїща, і з ним то як раз а не з ким иньшим нї з Микошинским нї з Лоботою радить він переправляти, обіцюючи добрий успіх. Для Вакера була особа Валїцкого і відомости подані ним підозрілі; він все бояв ся subornatum Valizium ipsum fuisse, він на кождім кроцї добачував засїдку зі сторони канцлера Замойского. Як згадали ми, здалось єму підозрілим се, що Валїцкий був як в дома на дворі Замойского. Нам однак підозрінє видасть ся не справедливим, коли розважимо, яке становиско займав в Польщі Орішовский яко старший козаків реєстрових; був він там persona grata, коли згадує про него так прихильно Жолкевский,[1] коли надавано єму землї; взагалї був се шляхтич,[2] що займав високе становиско. Дальша причина підозріня була ще та, що хоч Валїцкий приобіцяв се Вакерови, Орішовский не прибув анї до Замостя, анї до Люблина; се, каже Вакер, скріпило єго в підозріню subornatum Valizium fuisse. Однак і се підозрінє не має підстави — Орішовский поїхав на села і не знав зовсїм нїчого, що посол цїсарский є в Замостї і має дїло до него; мимо того, що сподїяв ся перше вернути скоро, могло стати ся єму щось таке, що опізнило єго поворот.

Вкінци може здатись ще комусь підозрілим ті sua rura, куда мав поїхати Орішовский; на се вистарчить пригадати донациї Стефана з р. 1577[3]): від того часу могло бути ще більше таких донаций в єго хосен.

Хоч отті переправи не привели до жадного порозуміня однак справи ішли дальше своєю дорогою. В тім самім часї вертав вже сей другий посол козаків Лясота, віз для козаків хоругви цїсарскі а за ним Ерих Лясота щоб переправляти з козаками у них дома. Перебігу сих переправ не будемо розказувати, бо мусїлиб повторяти се, що вже написав раз Заклиньский. Тож поминаючи се, перейдемо до иньших справ зовсїм незнаних.

---

[1]) Listy Stanisława Żółkiewskiego стр. 44.

[2]) Żródła dziejowe XIX ст. 164: він печатував ся гербом Prawdzic.

[3]) Записки Н. тов. Шевченка т. VIII. Miscell. р. 5.

## II.

Коли з одної сторони робив всякі заходи цїсар, щоб козаків позискати, з другої сторони взяв сю справу — незалежно від сего в руки також і папа, Климентий VIII. Сей вельми дїяльний пастир, видячи, що на Угорщинї вибухла така страшна війна, аж грозить цїлому християньскому сьвітови великою небезпечностю, взяв сю справу в руки. Крім сего, що попирав всїми силами грошем і війском цїсаря, стараєсь позискати для союза Іспанїю, князїв італьских, Польщу, а як бачимо навіть козаків. Знав він знаменито відносини в Польщі, бо був там давнїще довший час нунцієм і як сам говорив, знав лїпше відносини і потреби річи посполитої нїж не оден з шляхтичів. Єму впало се на думку, що найкраще в такій війнї з Турком вислужив би ся союз народів східних — Москви, Польщі, Семигороду, обох Волощин а навіть Татар; — він се висилає в листопадї 1593 до тих народів східних Олександра Комулея яко посла a diversi Principi e Potentati delle parti septentrionali.“ [1])

У тій інструкциї поручає папа також дуже горяче своєму послови справу позисканя козаків до цїли війни проти Туркови. Тому, що нїхто анї з руских анї польских істориків не користав з сего документа анї сих зносин не представив, подаю ту в перекладї уступи з інструкциї що відносять ся до козаків.

Задачею посла буде в Семиградї поінформуватись в справі козаків, і чого вони по них сподїють ся, — не даючи пізнати своїх замірів, як довго не пізнає їх успособленя для сеї справи: іменно чи здаєть ся їм, що ті козаки можуть зробити неприятелеви яку поважну діверзию, і чи були б раді, колиб се козаки вчинили; а може власно ті рухи козаків могли б служити їм за вимівку, що не можуть іти на Турка і лишати своєї вітчини без всякої охорони, бо козаки звикли кидатись, неначе орел лїтаючи — раз на сю сторону, раз на сю. Правда, що сеї вимівки моглиб ужити не так в Семиградї, бо сей край лежить дальше, а до того ще є охоронений і природою і штукою, як скорше Татари Перекопскі, Молдавяне і Волохи, що заселюють краї рівні і менше забезпечені; особливо землї перших мало окружені муром або валом, де виходячи лишають в дома лише жінки і дїти і старців; се вже замічено, що коли козаки виходять в поход, не спішать ся виходити Перекопскі Татари з своїх аулів а Молдавяне і Волохи з своїх слабо забезпечених хат.

---

[1]) Інструкция знаходить ся в: Hurmuzaki Documente privitore de la istoria Romanilor т. III. 1. стр. 36—40.

Виконавши що маєте поручене в Семиградї звернїть вашу путь до Львова, де найдете архиепископа (Данила Солїковского), чоловіка великої ревности, вельми впливового; до негож будете мати бреве. Повідомляючи єго про заміри що до козаків, треба поступати дуже обережно, бо може лучити ся, що любов до вітчини, страх, щоб не стягнути оружя Турецкого проти Польщі — представлять єму в лихім сьвітлї те, що иньшим видає ся хосенним для справи загально-християньської: бити ворога зі всїх сторін.

Длятого скажете єму, що ваше післаництво головно має на метї переконатись про стан Молдавії і Волощини, побачити, чого по тих князях і народах можна надіятись хосенного чи для віри католицкої, чи для війни проти Турка. Вважаючи, відповідно до єго успособленя, або ширше, або менше будете порушувати справу козаків; коли побачите, що він для сеї справи неприхильний, і коли з розмов з ним і з иньшими прийдете до пересьвідченя, що Полякам не подобав би ся який будь рух козаків, тим більше треба буде укривати свої заміри: а щоби уникнути перешкід, якіб могли в тім случаю трафити ся, треба буде вибрати до переcправ краї на границї Польщі; до сеґоб дуже надавав ся Камінец або кріпости положені на границї як Канїв, Корсунь, Черкаси. Староство тих сторін опорожнило ся з кінця минувшого місяця, серпня; однак правдоподібно надано його князеви Острога (Януш Острожский), що добивав ся сего уряду; до него теж будете мати бреве на сей случай; однак при порушуваню таких справ з Поляками все будете тримати ся звичайної обережности. Дальше, князеви як найкраще відомі успособленє, сили, заміри козаків, нїхто иньший краще не пояснить вам, які люди в них мають вплив, і якими способами їх би мож привернути до себе.

Батько сего князя є воєвода волинский (Олександер Острожский); від нього ви можете дістати добрі ради — однак перше треба пересьвідчитись про єго успособленє — і в переправах поступати обережно.

Вертаючи до козаків, є правдоподібним, що вони повідомлені про ваш приїзд і ваші бажаня переcправляти з ними, будуть вам безнастанно підсилати людий, щоб вас підслухували, або може схочуть завести вас до себе до дому: з того погляду маєте ся заховати як будете вважати за відповідне. А тому, що Бог зна, чи вже коли небудь більше приїде в ті краї післанець сьвятого престола, тож повинні ви поступати так, щоб набрали ся високого понятя про релїґію та про повагу сьвятої столицї. Від них розвідаєте ся наперед

про спосібність, з якою можуть нападати на Турка, про число їх війска, яке моглиб взяти з собою, про надії, які мають на получене з собою Черкасів, Волохів та Молдавян, і про се, чи сподіють ся сусїдних Татар Перекопских і Мінґрелів спонукати до бунту проти Турків. Скоро лише сей ненаситний жар їх огорне, будете старати ся намовити їх, щоб раз вже дали розголос своїй славі по цїлім сьвітї таким визначним дїлом, вкажете, що час до сего відповідний, бо сили турецькі заняті війною з християнами і тому легко піде всяке предприємство, успіх залежить лиш від завзятости і відповідної швидкости. Ту треба розважити, що моглиб несподївано напасти на Монкастро — що звуть єго Поляки Козловом — і сею дорогою пійти берегом Чорного моря, де є нагода добути великої добичі — а Турки не моглиб навіть боронитись, бо заняті борбою з християнами.

Перше, що відповідять козаки, буде правдоподібно про гроші; ви ж можете їм обіцяти, що як лиш підіймуть ся якогось значнїшого дїла, то Сьвятий Отець покаже їм свою ласку і постарає ся зараз про гріш. Як лиш спостережете, що вони зовсїм вдоволені, будете їх впевняти як найкращими словами, тим більше, що справдї знаєте, що гроші будуть; будете їх переконувати, що лише по тій причинї, що в Римі не знали нїчого певного про стан річий і про їх готовість, не мож було вже там з гори постаратись про засоби грошеві на се. Колиб однак рішучо відреклись рушитись без якоїсь суми сейчас на руку, то впевнившись добре про їх число і справдї поважні заміри виправи, якуб мали зробити, в такім разї дасте їм зрозуміти, що можете їм виплатити зараз до 12.000 зол., однак на умовах, що нїчого скорше не дістануть, поки не вступлять в краї неприятеля і не стануть творити йому значних шкід.

Послови дав папа також буллї до гетьмана і козаків [1]). В сих буллях завзиває їх папа горяче до борби проти Турків; про їх хоробрість виражаєсь: знана менї і випробована ваша хоробрість, „vestram virtutem et militarem fortitudinem vestram perspectum habere“. Булля до гетьмана [2]) також повна слів похвальних: „Tum multa quoque de tua virtute et rei militaris scientia accepimus; viris enim fortibus fortem et prudentem virum praeesse aequum est“.

---

[1]) Буллї сї видруковані в Theiner Vetera monumenta Poloniae e tabulariis Vaticanis... том III стор. 211: Dilectis filiis Cosachiis Militibus, з 8 листопада 1593.

[2]) Loco cit. Dilecto filio nobili viro Capitaneo Cosacorum.

### III.

Як бачимо рівно старанно заходив ся так папа як і цїсар коло позисканя козаків; оба також знаючи успособлене Поляків старали ся все переводити в як найглибшій тайнї, щоб не дійшло що небудь до їх відомости, та справи не попсувало.[1])

Однак справа не втаїлась: вже дуже завчасу, бо в часї переїзду Хлопіцкого з двору цїсарского на Січ доносив Жолкевский канцлерови 19 марця [2]). "Доношу Вашій милости що Хлопіцкий, що його небіщик король казав був увязнити був тут тими часами в Прилуках маючи при собі послів цїсарских Нїмцїв і їхав на Січ. Поки ще тут був в Прилуках, розписував листи до козаків, взиваючи їх на службу. Тож певне вже те, як В. Мил. доносив, що козаки дуже зброять ся, по місточках і селах поднїпровских spiże sobie gotują. Не хибно підуть під замки турецькі. Зводьте донести, що з тим дїяти."

Сим звобрушили ся Поляки. Жолкевский носив ся з гадкою піймати Хлопіцкого [3]); як сьміє цїсар козаків підбунтовувати. Справа ся набрала незабаром ще тим більшого значеня, коли в марцї прибув чавш султана турецького з листом,[4]) де той повідомляв Поляків, що обʼявляє цїсареви нїмецкому війну, а з Поляками хоче удержати і на дальше дружні зносини. Дальше повідомляв, що візвав на поміч хана татарского на Угри: просить Поляків, щоб дозволили йому спокійно се візване виконати, а тодї, коли буде на Уграх, щоб задержували підданих від нападу на їх край, а особливо козаків.

Польща опинилась справдї в прикрім положеню, як пише Сапіга до Яна Замойского [5]) inter Scyllam et Charybdim: „покинути християн в такім положеню, не дати їм помочи, не годить ся, памятаючи на vicissitudinem rerum, чогосьмо ще недавно на собі самих досьвідчили тут і там помочи шукаючи (1590), а знов дражнити неприятеля rebus sic stantibus non est tutum..."

З сего прикрого положеня треба було якось вийти: султанови турецкому відповіли,[6]) що Польща хоче зістати в приязних зносинах з Турциєю, що їх зривати не хоче. Однак жалують ся на Татар, що нарушують мир, і нападають на посїлости Польщі, палять,

---

[1]) Особливо канцлера каже папа стеречись, говорячи з ним про козаків: Ma de Cosachi tenete pur la briglia in mano.

[2]) Listy Stanisława Żółkiewskiego стор. 45.

[3]) Listy St. Żółkiewskiego стр. 50 лист з 14 цьвітня 1594.

[4]) гляди, додаток IV.

[5]) Archiwum Sapiehów т. I стр. 84: лист з 25 марта 1594.

[6]) гляди додаток V.

убивають і грабують і коли навіть посилаєсь до них послів з жалобами на се, відповідають superbe ac aroganter. За всім тим, щоб заховати мир, видають наказ, щоб нїхто не нападав на Татар — але з другої сторони жадають — щоб они держались з далека від границь держави — бо себ нарушило взаімну згоду. Що до козаків нїчо однак певного обіцювати не можуть, бо вони — вічні розбишаки так само як турецькі, як і польскі вороги; тож нїчо певного не можна обіцювати, коли сама Польща не може забезпечитись від їх своєволї, що змагаєсь що раз більше. Однак король стараєсь все можливе зробити, щоби їх своєволю вкоротити вже раз. Рівночасно — того самого дня подали сенатори скаргу також і до цїсаря[1]) що Хлопіцкий починає в краю їх поводити ся проти всяких умов, збирає війска без дозволу власти, а се на те, щоб пійти на Турка. З Турком має Польща згоду — а се все йде до зірваня умов згоди. Хлопіцкий розсилає листи в імени цїсаря; сему однак повірити Поляки не хочуть, щоб се діялось з єго волї і наказу — бож знає він quid quantumque sibi in alieno Regno liceat.

На таке dictum acerbum не позіставало цїсареви нїчого иньшого як гарненько виправдатись. Він викручує ся всїлякими способами у відповіди[2]): каже, що Хлопіцкий зачувши про лихо на Угорщинї сам зголосив ся до него, офіруючи свою поміч. Він запевняв єго, що козаки се нарід свобідний, не підляглий жадному панови; вони займають ся лише військовою справою, з якої лише і живуть; а служать тому, кому хотять. Тож з огляду головно на добро справи християньскої приняв їх услуги, з тим застереженєм, щоб анї Польщі анї нїкому з християн жадної шкоди не вчинили. Тому просить не толкувати фальшиво сего кроку, не виступати проти Хлопіцкого, а противно підпомагати єго змаганя.

## IV.

Однак в Польщі на якийсь час позабули сю справу: там ходило про житєву справу, про оборону свого житя і майна. Від марця 1594 почались розходити звістки що Татари мають на Угри переходити через Польщу. Звістку сю подав у перше воєвода волоский: однак сему не хтїли зразу повірити нї Замойский, нї Жолкевский, припускаючи якийсь підступ зі сторони воєводи, або що єму ходить про нагороду.[3]) Однак вісти приходили що раз частїще зі

---

[1]) гляди додаток VI.
[2]) гляди додаток VII.
[3]) Archiwum Sapiehów I ст. 109. Listy St. Żółkiewskiego ст. 43.

всїх сторін, отже почали всї зброїти ся, збирати війско; було його мало, так що треба було всїма способами роздумувати, що робити. Козаки під проводомНаливайка предложили свою поміч — Наливайко в листї до канцлера пише про се [1]); не знаємо, правда, відповіди, яку єму дав Замойский — можемо однак догадатись яка була вона.

Z niżowcami sic stantibus rebus nie zda mi się w niwec wdawać се слова Жолкевского з листу до Замойского [2]); а з реляциї Вакера знаємо, що Замойский вважав „nullius pretii eos quidem esse".

Була се як раз головна похибка польских проводирів, що не дали Козакам свобідно ужити своєї енерґії проти Турка, аби вийшла вона в хосен Польщі; а так вона звернулась проти них самих.

Слабі сили польскі, а в додатку і байдужність шляхтичів допровадила до сего, що не здужано загородити дороги Татарам — перебігли вони край накоївши богато лиха. „Перестороги мої, які тільки разів я повтаряв, що Татари будуть сюда йти, хоч як їх нехтовано, справдились вкінци; нїхто в поміч менї не прийшов" каже Замойский в листї до товариша свого воєводи люблїньского Зебжидовского [3]) 9 липня. Шкоди, страти і встид перед цїлим сьвітом се були причини, які Поляків запалили тепер до дїла. Всї говорили тілько про пімсту; про канцлера говорили в краю і за границею особливо, що він був в порозумінию з Татарами і ті поголоски могли єго також запалити до дїла, до війни з Татарами.

Сеж і спонукало єго дати призвіл старостї снятиньскому Миколї Язловецкому, що набравши козаків під проводом Наливайка і Лободи постановив напасти на Крим як раз тодї, як Татари були на Угорщинї.

Виправа Язловецкого і єї плян не вийшли виключно з єго голови. Нїхто досї не представив дїяльности Комулея, навіть Еварницкий, що мав єго донесеня до Риму, ледви кілька слів про него згадує; а се як раз сего Комулея рука була у тій виправі Язловецкого. Вже у Гайденштайна, що знав найтайнїщі тайни державні спотикаємо слова [4]): pecuniaque aliqua a Comuleo accepta. На сей зворот нїхто з істориків не звернув уваги; коли однак се получимо з тими дрібними відомостями, які дає нам Еварницкий на підставі

---

[1]) Listy St. Żółkiewskiego стор. 64

[2]) Listy St. Żółkiewskiego стор. 44.

[4]) Haus-Hof-Staats Archiv; Polonica 1594 р.

[3]) Heidenstein Rerum ab excessu стор. 307.

знаменитого, перворядного материялу до діяльности Комулея, а також з деякими реляциями нунция в Польщи Ґерманїка Маляспіни[1]), то можемо пізнати, що ту є рука папи і єго посла Комулея.

З козаками почав Комулей переправляти[2]) від кінця цьвітня до червня; вони під проводом Богдана Микосїньского готові були послужити проти Турків. Пересьвідчивши ся в їх прихильности, почав Комулей переправляти дальше з господарем молдавским, щоб з ними получив ся: однак сей не приставав на се, по части зі страху перед Турком, а хто знає, чи не найбільше зі страху перед самими козаками, що як писав папа „sono come aquila volante", готові кинутись раз на сю, раз на сю сторону. В кінци рішив ся получити ся з ними, по якій то причинї був там Комулео аж два рази.

Маляспіна доносить в цифрі з 22. IX до Риму, що в Польщі невдоволенє з сего, що Комулей робить заходи, щоб підбурити людий до війни з Татарами, що обіцює гроші Язловецкому, колиб лише підняв ся сеї виправи. Крім сего певно робив йому надію на се, що поможуть йому і господарі Молдави і Волощини як каже Гайденштайн[3]): Inductus spe auxiliorum a principibus Transilvaniae et Valachiae pecuniaque aliqua a Comuleo accepta: з депеші Маляспіни 7 жовтня довідуємо ся справдї, що Комулей дав йому гроші, тільки опізнив ся для якоїсь причини. Як сказано, канцлера спонукала спрага пімсти дати дозвіл Язловскому до походу, та ще ужити тих козаків, про котрих недавно так зле виражав ся — nullius pretii eos esse, хоч не богато, як каже Гайденштайн[4]) і сподівав ся на се.

На жаль справдились дуже скоро слова Замойского: neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi sensu praeditos; швидко дуже зрадили Язловецкого козаки „qui non hostem sed praedam petebant" як каже Гайденштайн[5]). Виправа Язловецкого не повела ся зовсїм: коли його покинули козаки, він ще хотїв піти під Білгород, але за козаками стали опускати єго і єго власні люди, тож мусїв вертати до дому не вдїявши нїчого. Козаки покинувши Язловецкого розгулялись на добре. Не станемо розказувати про їх походи, бо се

---

[1]) Реляциї ті маю в відписах з Archivio Vaticano відділ Borghese; відписи ті находять ся в архиві академії наук в Кракові т. зв. Teki Rzymskie.

[2]) Пор. Эварницкій Исторія Запор. козаковъ т. II стор. 101.

[3]) Heidenstein Rerum ab excessu стор. 307.

[4]) Heidenstein R. a. e. стор. 307.

[5]) Heidenstein R. a. e. стор. 307.

до нас не належить; скажемо коротко, що під проводом Наливайка пішли під Брацлав, відтак на Кілію, Бендери; в повороті зайняли їх Молдавяне, і побили страшно. В пімсту за се получив ся Наливайко з Лободою і з 12000 війска, з орлами цїсаря кинулись в Молдавію, запалили Цецору: Арон мусїв утїкати в Волощину, а козаки тодї спалили Яси, а зрабувавши місто і околицю вернули до дому. Тут напали в Брацлаві на шляхту зібрану на роки, обрабували єї, а відтак стали в Барі.

Всї пошкодовані кинулись з скаргами: шляхта до короля Жигмонта, а Арон до свого союзника цїсаря Рудольфа. 9 грудня [1]) прибули до короля посли земель руских з скаргами на козаків, що заподїяли їм шкоди. Скаржились, що ті козаки гірш Татар дали ся їм в знаки; а до того дивувались, що ті козаки все те чинили несучи перед собою орли цїсарскі — не знати отже, з ким то війна чи з Татарином і Турком, чи з цїсарем. [2]) Можна собі представити, яке обурене повстало між шляхтою на цїсаря; ходили нечувані поголоски, буцїм то Максимілїян обіцяв козакам получити свої війска з ними і взяти короля в полон.[3]) Не досить сего. Es ist Fluch der bösen That, dass sie fortwährend böses gebären muss. Того ж самого дня, коли посли руських земель, прибули і посли цїсарскі — та привезли з собою лист в справі Арона[4]).

„З превеликим жалем зачули ми, що воєводу Молдавії Арона, що оказав ся так прихильним і вірним для справи християньскої якесь війско польске і козаки напастують.“ Цїлий лист повен закидів і жалїв; просить короля, щоб вздержував напади Поляків і козаків на Молдаву, бо се перешкаджає єго справам і успіхам сьвятої війни; краще сили ті, яких енергія марнує ся на дармо, най злучить з иньшими християнами проти Турка [5]). Можна представити собі, яка вийшла з сего ситуация, як псувало се справу цїлу, для якої головно послів вислано, справу союза проти Турків.

---

[1]) Депеша Маляспіни з 9. XII.

[2]) Soggiungendo che facendo i Cosacchi tutto questo col stipendii che hanno dall' Imper. et portando lo stendarlo che S. M. C. gl' ha dato, si accorgevano gia, sebene con lor meraviglia che al Regno e mossa guerra non dal Turco et Tartaro, ma dall Imperatore.

[3]) Депеша Маляспіна з 6. сїчня 1595.

[4]) Epistolae Rudolphi II ed. Pace стр. 397 dat. Pragae 24 nov. 1594.

[5]) Здаєсь що нїчого більше ту додавати не треба щоб відперти ельокубрацию Еварницкого Ист. запорож. козаковъ II. 127: какъ разъ въ это время ихъ (козаків) привлекъ въ сѣверную Молдавію германскій императоръ Рудольфъ II, которому полезнѣе было видѣть Запорожцевъ въ Волощинѣ, нежели въ Крыму.

На разї за заходом нунция Маляспіни [1]) утаєно, що було можна, перед загалом; бо досить було все подати до відомости всїх, а справа цїла союза була на віки убита — а всему виною була і нещирість а також і велика незручність полїтики австрийскої. Хвилево якось справу полатано — але подібні случаї повтарялись нераз в дальших роках 1595, 1596; тут і лежить причина, що мимо горячих заходів куриї апостольскої проєкт союза з Польщею розбив ся на нічім.

[1]) Депеша Маляспіни з 16 грудня 1594.

# ДОДАТКИ.

## I.

*Instructio pro Ioanne Matheo Wacker, Iurium Doctore, eorum quae nostro nomine ac jussu in Polonia, quo ipsum mittimus, exequi debeat Dat Pragae die 21 Decembris 1596.*

Уступ що відносить ся до козаків:

Et quoniam Cosaci Nizovienses suam nobis operam antehac adversus Turcam obtulerunt, quinam illi et quam multi sint, quas opportunitates invadendi Turcarum habeant, quomodo conduci possint, dextre inquiret, idque non quidem ad Cancellarium, neque apud alios proceres, sed apud eos, per quos Cozaci illi ad infestandum Turcarum oras excitari possint.

*(Haus-Hof-Staats. Archiv у Відні, відділ Polonica з р. 1593 фасцикул II.; копія з XVI віку).*

## II.

*Виїмка з реляциї посла цїсарського Матїя Вакера.*

De Cosacis cùm forte fortuna mentio ab uno hospitum Oczalcovio (sic!) injecta esset, cum indignatione respondit (Замойский), nullius pretii eos quidem esse, qui hodie hoc nomine censeantur; nam neque duces habere, neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi propemodum sensu praeditos esse, utpote qui non ita pridem amico, et illi quidem potenti Palatino Kijoviensi tantam iujuriam intulerint, cui etiam meritas stultitiae ac temeritatis suae poenas dederint.

Postea cum magno risu atque adeo cachinno recitavit ultimum eorum factum, Orseoviensis nempe oppidi invasionem, inflammationem et depredationem, et quo praeclaro facinore eas scilicet Hectoreas manubias consecutos fuisse ajebat, ut in singulas victorum decurias binae pecudes spoliorum nomine distribuerentur, quemadmodum ad sese scriptum asseverabat. Verum ex his ipsis Cosacis, cum in diversorio Zamoscii essem, quidam V a l i k k i u s nomine, qui sese t r i b u n u m s u m m i illorum Ducis esse ajebat, puerum ad me misit, qui clam sciscitaretur an mei adeundi potestatem sibi facere vellem, habere enim sese, quae mecum nomine sui ducis communicaret: Cui respondi, in libero regno cuivis ad me aditum patere, si venire vellet, me ipsum libenter visurum.

Ille sub crepusculum vespertinum ad me venit, mihique exposuit, se suosque commilitones adventu meo laetatos esse, quod sperarent,

me de voluntate M-tis V., cui studia et servitia sua per peculiarem legatum obtulissent, certi aliquid allaturum, quod cupitis ipsi animis ex pectent. Dummodo enim M-tas V. Caes. ipsos de desiderio suo certiores faciat, et de stipendio cum ipsis legitime conveniat, moram in ipsis advolandi, quo M-tas V. jussisset, nullam futuram. Dolere sibi, quod Dux ipsorum Orscheouius nunc absit, qui ante proximum biduum ad vicina quaedam rura sua profectus sit, se tamen illum de adventu meo statim certiorem fecisse, ac futurum sperare, ut intra biduum vel triduum Zamoscium ad me veniat, aut si tam diu illic manere non possem, Lublinium usque prosequeretur. Plane enim optatam occasionem videri, in iis locis, ubi plures ipsorum essent, tractari cum ipsis posse, modo ego quoque tractandi cum ipsis mandata haberem.

Ego, quod mihi persona hujus Valitzkii (sic) ignota, et locus, oppidum nempe Zamoscium de subornatione aliqua suspectum esset, praesertim cum Valitzkium illum mei in aula Cancellarii vidissent, caute respondi: Probari mihi hoc ipsorum Reip. Christianae iuvandae studium, neque me dubitare, quin apud reliquos etiam Chris'ianos praesertim vero apud M-tem V. Caes. Christiani orbis caput magnam sint hoc nomine laudem reperturi.

Legatum si quem jam ante ad M-tem V. Caes-am miserint, procul dubio certi aliquid responsi ipsis allaturum; me quidem, ut in specie de stipendio aliquo cum ipsis aliisve agam, in mandatis non habere; quia tamen hae sermonum communicationes ad Reip. Chr. salutem et utilitatem spectare videantur, neque ab eo scopo prorsus alienae sint, quem ego nunc publice propositum habeam, cupere me ex ipso discere, et quae summa legationis illius fuerit, et quam sese operam putent M-ti V. Caes. praestare posse, quidque etiam a me exigant, quod suo nomine apud M-tem V. Caes. confectum cupiant.

Ad quae omnia, si mentem suam mihi sincere aperuisset, et de toto ipsorum statu me certiorem fecisset, studia vicissim illi mea quam cumulatissime pollicebar.

Ille subjecit, priorem legatum suum sine responso certo domum rediisse. Nunc alterum in itinere esse, cujus reditum avide expectent.

Esse se homines liberos et milites voluntarios, qui cum hostibus Christiani nominis perpetuo concertent.

Castra se ad Tyrum fluvium, qui Niester, et ad Borysthenem, qui Nieper appellatur, circa Kyoviam et Canioviam et Circassiam, nullis tamen certis sedibus, habere.

Duce prius usos fuisse Coschinio nobili viro, nunc in ipsius locum successisse Mycoschinium et alterum tribunum esse Lobodam, cujus ductu nuper Orsiovia capta et incensa fuerit. Sed hunc Lobodam vix operam M-ti V. navare posse, quod nimis procul a finibus Hungariae absit.

Summum enim Ducem Orschiouium esse, de quo ante mentionem fecerit, huic reliquos omnes libenter parere. Cum hoc si M-tas V. agere velit, validam manum lectorum militum primo quoque tempore ipsum in aciem producturum. Cum de numero interrogassem, vel ad decem milia numerum illum extendi posse putabat, sed nisi prius de stipendio convenisset, nihil certi constitui posse putabat.

Cum denuo interrogassem, ecquem haberent notum hominem in Poloniae vel Hungariae finibus, ad quem literae ad ipsos vel nuncii si opus esset, mitti possent, respondit, nemini res suas notiores esse, quam Iaslovecio Praefecto Sniatiniensi et Duci Ostrogiae nunc Castellano Cracoviensi, sed fidere se his non posse, quod consilia cum Regni Poloniae Proceribus cummunicata habeant, rectissime cum ipso Orschiovio (sic) Duce suo, tractari posse. Illum intra biduum, quemadmodum antea dixerat, certo affuturum.

Dixi me biduum adhuc Zamoscii negotiorum causa substiturum, et Lublini etiam alterum tantum me commoraturum. Si quid mecum agere velit, libenter me illi operam daturum. Interea me propositum ipsorum vehementer commendare, neque intermissurum, quin data occasione haec omnia cum Caes. M-te V-a vel Ipsius intimis consiliariis post reditum meum communicem, certo persuasus, M-tem V. grato et liberali animo hoc ipsorum studium prosecuturum.

Valicius mihi gratias egit, dixitque, certo futurum, ut Orscheovius intra biduum ad me veniret, aut si id facere hoc tempore omnino non posset, sed expectandum ejus reditum sibi putaret, quem denuo in aulam Mtis V. misisset, tamen eo accepto nuncio officio suo praeclare functurum. Ego denuo illi testatus sum, me libenter cum Orscheovio familiarius locuturum, si vel Zamoscium ad me, vel Lublinum etiam venire luberet. Quamquam autem et Zamoscii usque in tertium diem a Cancellario detentus fui, et Lublini prope biduum expectavi, tamen nec Valicius, nec Orschiovius ad me rediit, quae res suspicionem illam apud me auxit, subornatum fortasse Valicium ipsum fuisse, praesertim, cum ego quoque ipsum postea inter familiares Cancellarii vidissem, cumque ex literarum quarundam, ad Cancellarium a Praefecto limitaneo scriptarum, particula animadvertissem, Cancellarium certiorem esse factum, quasi M-tas V. Caes. Cosacos illos Nisovienses muneribus suis incitasset, ut Orschioviam

oppidum, de quo supra dictum est, eo modo invaderent Sic enim verba particulae illius in praedictis literis, Sbarae[1]) (sic) VIII ianuarii 1594 datis habent: Haec Dom. V. significo, quod a pluribus testibus fide dignis audio, Caes. M-tem hujus rei (nempe oppidi invadendi) causa Cosacis munera dedisse; de quo Domin. V. certiorem facere dolui.

Itemque mihi postea de literis hisce Praepositus Lascensis[2]) Cracoviae dixit, ad herum suum Archiepiscopum a diversis perscriptum esse; cui ego illum scrupulum pro viribus eximere conatus sum, utque eadem et hero et reliquis, si qui in eodem errore versassent, persuaderet, rogavi.

A reliquis tamen plaerisque omnibus, quibuscum de Cosacis istis locutus sum, eadem fere intellexi, laboris et inediae quidem patientes homines esse, sed sine militari disciplina, neque tanto numero, ut iustum exercitum conficere possit, nisi socios e Polonia adsciscant, quod tamen facere sine consensu Regis et repugnantibus ordinibus non facile queant. Omnes autem e media Polonia lectos equites, qui sese cum illis Nisoviensibus conjungunt, Cosacos hodie appellari, atque hoc modo fieri posse, ut et in magnum numerum excrescerent, et non contemnendum militae robur perficerent, si cum reliquo exercitu Christiano coniungerentur.

Cum Duce quidem Ostrogio, qui ipsis vicinissimus est et qui rationes illorum perspectissimas habet, libenter hac de re pluribus communicassem, si ejus adeundi mihi potestas facta fuisset. Sed incommodum accidit, quod antequam ego Zamoscium venissem, ille inde discesserat, in extremam Podoliam properans, ut ibi Brazlaviensis praefecturae a Rege sibi nuper concessae possessionem adiret. A Lascensi autem Praeposito postea intellexi, etiam ad hunc Ostrogium Ducem ab aliis scriptum fuisse, quasi M-tas V. Cosacos ad invadendam Valachiam muneribus suis concitasset.

Reinholdum etiam Haidensteinium neque Zamoscii, nec alibi in Polonia reperi, erat enim, ut mihi consobrinus suus retulit, in Prussia et Cassubia in praediis suis.

Ita cum in quartum usque diem Zamoscii detentus fuissem, et cum tempus instaret, quo ipsi Cancellario illinc discedendum esset, me quoque benevole et humaniter perpetuo habitum dimisit, majorem in modum petens, ut se M-ti V. Caes. quam humillime quamque diligentissime commendarem.

---

[1]) Правдоподібно Z Baru.

[2]) Vincentius de Seve.

In reditu quemadmodum supra scripsi Lublini per biduum substiti, si forte eo Orscheouius ille veniret, aut mitteret aliquem, quo cum prolixius ac tutius etiam quam cum Valitio illo tractare potuissem. Sed cum omnino neminem expiscari possem et suspicio Valitiana magis magisque apud me augeretur, relicto Lublinio Cracoviam versus profectus sum, quo mensis Februarii die duovicesima appuli.

*З Haus-Hof-Staats Archiv, відділ Polonica, фасц. з р. 1594.*

III.

***Literae Rudolphi II Romani Imperatoris pro Stanislao Clopitzio Exercitus Zaporoviensis seniore commendatitiae. Pragae 3 februarii A. 1594.***

Rudolphus II Romanorum Imperator Serenissimo ac potentissimo Duci Theodoro Iwanowicz Czaro et Magno Duci Russiae Wlodomiriae Moscoviae, Novogrodiae, Ill. Aaroni Principi Walachiae, Ianusio Duci Zbaraviae et Palatino Brezlaviensi caeterisque exercitus Zaporoviensis militibus salutem et animum benevolum, ac gratiam nostram Caesaream.

Dilectioni vestrae et vobis amanter benevole et clementer significamus, quod praesentium exhibitor generosus et fortis Stanislaus Clopitzius Senior exercitus Zaporoviensis coram Nobis comparuerit, Nobisque servitia sua militaria adversus perpetuum Christiani nominis ac fidei hostem Turcam, una cum octo vel decem milibus suorum commilitonum, nempe Cosacorum humiliter obtulerit, nosque illum cum dictis copiis (siquidem gentem Cosacorum liberam et operam militarem, quibuscunque velint, ad libitum navare posse profitetur) ad expeditionem Nostram bellicam contra Turcam, quam propterea, quod pacem, quae inter Nos mutuo intercedente juramento religiose sancita et firmata fuerat, perfide violaverit, et provincias Nostras superiori tempore hostiliter invaserit, apparamus, clementer receperimus, tum quod illi vexillum Nostrum Caesareum Imperiali aquila insignitum quo secundum morem militarem, quam diu iu servitiis Nostris fuerit, utatur, tradi mandaverimus, sperantes, non tantum Regno Nostro Hungariae et vicinis provinciis Nostris, sed toti reipublicae Christianae, cujus hic potissimum res agitur, magnum emolumentum atque commodum inde accessurum esse. Quandoquidem in hunc modum cum illo transegerimus, ut omnes suos conatus in id maxime intendant, quo Tartaris a Turca evocatis viarum transitus intercludant, illosque inhibeant, ne in fines Nostros irrumpant, simulque pro viribus enitantur, ut in Turcae regionem trajecto Danubio in Selistriam incursionem

faciant, et obvia quaeque longe lateque ad Adrianopolim usque vel ulterius igne et ferro depopulentur, vastent ac pessumdent, neque solum hosti occasionem praebeant exercitum suum distrahendi et in plures partes dividendi, verum etiam ista locorum desolatione commoditatem cibariorum et commeatus eripiant. Cavemus tamen, ne vel regno Poloniae provinciisque ad illud pertinentibus, vel aliis Christianorum principum locis ac dominiis ullam molestiam aut damnum ullum quovis nomine et praetextu inferant, sed potius ab iisdem auxilium, opem ac promotionem expectent. Quapropter Dilectiones Vestras amanter et fraterne, vosque alios benigne ac clementer cohortamur, ut Nostrum hoc pium institutum et toti Reipublicae Christianae salutare futurum, approbare et praefato Chlopitzio copiisque cum ipso profecturis, non modo nihil impedimenti et molestiae inferre, sed magis pro dilectionum Vestrarum et Vestro erga sacrosanctam fidem Catholicam promptissimo studio, tum erga Nos quoque et Sacrum Romanum imperium benevolentia atque devotione, eorum conatus juvare ac promovere, illisque per loca Vestra tam terra quam aqua liberum transitum permittere et viarum securitatem concedere velitis, quo opus hoc magnum necessariumque recte ad effectum atque optatum finem deducere possint. In his Nobis Dilectiones Vestrae et Vos rem gratissimam et Christianae Respublicae utilissimam, Dilectionibus autem Vestris et Vobis ipsis longe honorificentissimam facturi estis, quod Nos fraterne et benevole ac clementer, quoties se obtulerit occasio, Nostrae benevolentiae ostensione et Caesarea gratia compensare et recognoscere non intermittemus.

*Випечатане в збірнику I. Chr. Lünig Literae procerum Europae Lipsiae MDCCXII том I стор. 896.*

## IV.

*Лист султана Турецького Мурада III до короля Польского привезений его чавшем в марті 1594.*

*Exemplum litterarum Turcarum Imperat.*

To przymierze którem miał z królem Wiedeńskim teraz je zrzucam, dla tego, że on wojsko wielkie zebrawszy w ziemi mojej mi szkody poczynił, szable swej w przymierzu dobywszy w ludziach i w koniach wielkie szkody poczynił, za trzy lata dań powinną przy sobie zatrzymał i nie dał jej, dla tego Synan Basza posłałem do Węgier z wojskiem mem, zawołałem też na Hana Tatarskiego, żeby półtorakroć sto tysięcy z sobą wojska wziął i szedł z tym ludem na po-

moc Sinan Baszy. A iż przodkowie nasi z przodkami W. K. M. trzymali zawsze stateczną przyjaźń i my je też z W. K. M. trzymamy i pokiśmy żywi trzymać chcemy, jeśli też W. K. M. z nami chce utrzymać stateczne przymierze, żądamy W. K. M., żeby pod ten czas, kiedy tam Tatarski pójdzie z ziemie swej na posługę naszą, miał pokój od poddanych W. K. M. jako od wojewody i starost okrainnych, tak też od kozaków niżowych, w której sprawie posyłamy do W. K. M. czausza i prosiemy, cobyś nam W. K. M. pisaniem swem oznajmił, jesli to chcesz dla nas uczynić, jesli Tatarzy będą w domiech swych bezpieczni od ludzi W. K. M. W czym jeśli poznamy chęć W. K. M., kiedy tę tam wojnę skończymy i kiedy się wojska nasze zwrócą, lepiej i doskonalej przymierza z W. K. M. potwierdzić chcemy.

*З рукописи Бїблїотеки Оссолїньских число 185 карта 87 (Silva rerum списуване при кінци XVI в. або початку XVII).*

V.

*Litterae responsoriae ad Turcarum Imperatorem a Senatoribus Varsaviae congregatis. Varsaviae 26 aprilis 1594.*

Serenissimo ac Potentissimo Principi Domino Soltan Murath Dei gratia Imperatori Maximo Constantinopolitaneo Asiae Europae Persarum Arabum Syriaeque, Aegypti ac Cypri etc. Domino.

Serenissimi Principis Domini Sigismundi Tertii Dei gratia Regis Poloniae, Magni Ducis Lituaniae, Russiae, Prusiae, Mazoviae, Samogitiae ac Livoniae, nec non Regni Suetiae Regis haereditarii etc. Consilarii, Regnique Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae Senatores officiorum suorum commendatione praemissa salutem et omnem prosperitatem. Serenissime Potentissime Princeps! Czaussius Serenitatis Vestrae Ussanius venit superiore mense Martio in hoc Poloniae Regnum cum litteris ad Serenissimum Regem nostrum a Vestra Serenitate datis. Cum autem Serenissimus Rex noster superiore anno in Regnum Suetiae ad capiendum illius Regni, quod Patre defuncto illi hereditario iure obtigit possesionem esset profectus in eoque adhuc moraretur, optionem dedimus Czaussio Serenitatis Vestrae, ut vel ad ipsum Serenissimum Regem in Suetiam profisceretur, vel dum prope diem Majestas Ipsius Regia in Poloniam sit reditura, Eum in Polonia expectaret: verum, cum neutrum ei placuisset, atque datum sibi a Serenitate Vestra in mandatis esse nobis retulisset, si Regem Serenissimum in Polonia non perveniret, ut nobis, qui Ipsius Consiliarii sumus, litteras redderet, a nobisque responsum ad Serenitatem Vestram refferet, ne diutius eum morari

videremur, et habuisse nos rationem Serenitatis Vestrae cum Serenissimo Rege Nostro ostenderemus, quas ad Serenissimum Regem litteras attulit, ab eo accepimus, et quod promissam a Serenissimo Rege potestatem cognoscendi de quibusdam legationibus haberemus, illas aperuimus, eamque sententiam, quantum ob interpretum Arabicae scripturae cum Regia Majestate discessum assequi potuimus, hanc esse intelleximus: Serenitatem Vestram foedus, quod illi cum Rege Viennensi (sic enim in litteris eum appellat) intercedebat, reiecisse ob eas causas, quod ille exercitu magno comparato, ditionibus Serenitatis Vestrae damna gravia dedisset armisque foedere intercedente comparatis, non parum detrimenti hominibus ac equis Serenitatis Vestrae intulisset atque trium annorum pensionem non prosolvisset, qua re missum a Serenitate Vestra Sinan Bassam Ducem belli cum exercitu in Ungariam accersitumque quoque Tartarorum Principem cum centum quinquaginta hominum milibus; cum autem maiores Serenitatis Vestrae cum maioribus Serenissimi Regis nostri foedus et amicitiam a multis seculis sancte colluissent ipsumque Serenitas Vestra eam inviolabiliter se quo — ad vita ipsi suppetat observaturam promittat, — si Rex quoque Serenissimus noster ex parte Sua eam firmam et inviolatam esse cupit, postulat Serenitas Vestra, ut dum princeps Tartarorum cum exercitu ad navandam Serenitati Vestrae operam progredietur, eius ditionis a Serenissimi Regis nostri hominibus a Palatinis, Capitaneis ac Praefectis ac etiam Cozacis non infestentur, deque ea re certiorem se reddi per Czaussium istum a Rege Serenissimo petit, promittitque bello peracto se quidquid ad confirmandum foedus hoc sanctissimum pertinebit, abunde praestaturum. Haec posteaquam ex litteris et Czausio Serenitatis vestrae cognovissemus absque ulla mora Serenissimo Regi Domino nostro Clementissimo in Suetiam diligenter et exacte perscripsimus ipsasque adeo Serenitatis Vestrae litteras ad eum misimus. Cupissemus autem, ut Czaussius Serenitatis Vestrae cum neque proficisci ipse in Suetiam, quo per brevem maris tractum intra paucos dies pervenire poterat, neque reditum Serenissimi Regis, quem in diem expectamus, praestolari voluisset, saltem dum Ipsius Majestatis Regiae responsum ex Suetia refertur, praestolatus. Verum quod mirum in modum properaret, in his ipsis Serenitati Vestrae respondendum fuit et quidem brevibus, quod ne spatium quidem consulendi Majestatem Regiam habuerimus: Serenissimis Regibus nostris ac Regno huic Poloniae cum maioribus Serenitatis Vestrae antiquissimum foedus et amicitiam intercedere non ignoramus. Quod quemadmodum a maioribus Suis Serenitas Vestra sancte esse observatam commemorat, ita non minore studio et sinceritate antecessores Serenissimi Regis nostri in eo tuendo et servando versatos

esse pro certo confirmare possumus. Nullis unquam aliorum amicitiis et societatibus aut emolumentis ab eo se abduci sunt passi, quod ut is quoque, qui nunc apud nos feliciter regat, Serenissimus Rex Sigismundus Tertius progenies et stirps veterum domus Iagielonicae Regum nostrorum faceret, nos Regni huius Senatores, postquam ad Regium fastigium esset evectus, authores illi fuimus. Itaque et legationibus ultro citroque missis hoc ipsum foedus inter Serenitates Vestras ac earum ditiones et confirmatum et dum Serenissimus Rex in Regnum suum haereditarium Sueciae proficisceretur misso ad Serenitatem Vestram Aulico Suo generoso Drozinski hoc ipsum contestatus est nobisque Senatoribus et militiae praefectis discedens mandavit, ut pacta et foedera in confinio sancte et integre tueamur et servaremus. Quod quidem nos magistratusque ac praefecti militiae huius Regni quantum in nobis ex iussu et mandato Regiae Majestatis proque nostra in servando hoc sanctissimo foedere prepensione diligenter sumus praestaturi, neque dubitamus Serenitatem Vestram Suam itidem sinceritatem et amicitia cum Serenissimo Rege colenda Majestati Ipsius praestituram. Caeterum, quod Principem Tartarorum attinet, is quidem non recte neque ex fide debita cum Serenissimo Rege nostro agit. Foedus cum illo nobis intercedit, quo tum etiam foedere cum Serenitate Vestra intercedente Serenissimus Rex noster fretus cum anno praeterito sub discessum Suum omnes fere militiae praefectos ex finibus ad comitia evocasset, ille magno exercitu ditiones Serenissimi Regis agressus omnia Ipsius consilia perturbavit damnaque gravissima populis Ipsi subiectis intulit, captivos multos abduxit, bona et facultates depopulatus est. Ad quem cum Rex Serenissimus postea internuntium cum litteris misisset, superbe satis et arroganter respondit. Verum tanti Serenissimus Rex noster amicitiam Serenitati Vestrae facit, ut quemadmodum cum Serenitate Vestra, ita et cum Illo foedus sit servaturus, daturique sumus nos consiliarii ac Senatores Majestatis Regiae litteras ad Palatinos et Capitaneos ac Praefectos militiae in confiniis existentes, ne ipsius ditiones invadant et infestent, aut sive iurisditioni subiectos homines infestare promittant, modo ille quoque ita cum exercitu, uti nobis persuademus, progrediatur, ut a nostris ditionibus prorsus sibi temperet, easque non attingat, esset enim id contra pacta ac foederis mutuum. De Cozacis porro latronibus perpetuis, nihil aliud possumus respondere, quam illos acerrimos quoque nostros esse hostes. Significatum est nuper Serenitati Vestrae a Rege Serenissimo per Aulicum ad Serenitatem Vestram missum, que Serenissimo Rege Stephano vivente in eius Legatum commississent, qua etiam licentia in vastandis et diripiendis Regni huius oppidis usi essent, quos cum Rex Serenissimus

omnino cohibere et castigare decrevisset, magnusque eorum numerus proelio et acie ab Illustribus Kiioviae et Volhiniae Palatinis Majestatis Regiae iussu esset profligatus, a praefecto etiam arcis Regiae Circassiensis dum aggredi illam tentassent Duce eorum caeso, essent repressi ac de reliquis comprimendis et compescendis Rex Serenissimus in Publico Regni conventu ante suum in Suetiam discessum, ut pacata omnia sub absentiam suam in Regno relinqueret, esse[t] consultaturus, eiusque rei causa Praefectos militiae ex confiniis, uti superius commemoratum est, evocasset: Princeps Tartarorum fere eo ipso tempore quasi ex condicto ditiones Majestatis Regiae exercitu numeroso invasit eorumque maxime, qui Cozacos profligarant, Illustrissimorum Kiioviae et Volhiniae Palatinorum bona depopulatus est, ita ut commune aliquid cum Cozacis habuisse videatur et sane aliqui illorum ad eum se contulerant, iuramentoque illi praestito duces illi fuerunt in invadendis Serenissimi Regis ditionibus. Quod ubi in Regni conventu auditum esset, qui consultandi de illis reprimendis ex finibus ad Maiestatem Regiam convenerant, statim ad sua quisque defendenda consultatione omissa rebus infectis dilapsi sunt, qua quidem re latrones isti confirmati denuo convenerunt, ducemque ac exercitum novum sibi constituerunt, cum eoque non Tartaricas iam ditiones, illis ob amicitias parcentes, verum Moldavicas, uti ad nos perlatum est, fortasse ut cum Serenitate Vestra nos committerent, invasisse dicuntur, ac ratione ipsi etiam Tartaro gratificari cupientes, qui ne in longinquioribus partibus operam Serenitati Vestrae praestet in vicinia potius omnia turbari cupit, haec autem inscio et invito Rege Serenissimo insciis Praefectis et Ducibus exercitum Regni acciderunt: imo isti ipsi Cozaci aliam rursus militiam et stipendia captare nunc dicuntur; videat igitur et perpendat Serenitas Vestra, quomodo et ipsi Chano Tartarorum fidere debeat et quid de securitate a latronibus istis praestanda nos polliceri possumus, cum et hostes nostri sint et ipsius Chani opera multo nunc audaciores et firmiores quam antea facti sint. Rex quidem Serenissimus mandavit Duci et Praefectis militiae, ut armis etiam ac exercitu, si copiam eius rei habere possint, eos reprimant, nosque litteras ad Capitaneos ac Praefectos arcium mittimus, serio Regis Serenissimi nomine illis iniungentes, ut quacunque ratione possint, eorum conatibus eant obviam, in oppidis, si usque compareant, eos capiant, omninoque nihil a nobis magistratibus ac praefectis praetermittitur, quod in cohibendis illis praestari maxime possit. Multi quidem nostri homines gravissimis a Tartaris damnis affecti sunt, expectabunt tamen quieti Regiae Majestatis reditum. Non dubitamus autem Serenitatem Vestram diligenter tunc, uti pollicetur, totum hoc

negotium esse perpensurum, de Tartaroque iustitiam administraturum, ac ad resarcienda damna captivosque restituendos eum adacturum; ita rebus utrinque compositis et pacatis de latronum quoque istorum licentia prorsus tollenda confacilior ratio inire potest. Haec quidem sunt, quae Serenissimo Rege absente ad litteras Serenitatis Vestrae respondenda putavimus. Quod reliquum et fausta omnia vitamque longeaevam Serenitati Vestrae precamur. Datum Varsoviae 26 Mensis april: Anno Domini nostri Iesu Christi MDXCIIII.

*(З рукописи бібліотеки Оссолїньских N 185 карта 85).*

## VI.

*Litterae a Senatoribus Varsoviae congregatis ad Sacr. Caes. Mtem ex parte Chłopicki. Varsoviae 26 Aprilis Anno D. 1594.*

Sacratissima Caesarea Majestas D. D. clementissime. Officiosa commendatione... mutuaque benevolentiae Vicinitatisque praemissa secundissima quaeque S. M. V. a Deo ex animo precamur.

Ex instituto Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae cum Varsoviam venissemus ad consilia quaedam Regni Poloniae explicanda, perlatum ad nos est, Nobilem Stanislaum Chłopiczki subditum... coram Regiam (sic) Mtis Dni Clementissimi Sacratissimae Mtis Vrae nomine militem conscribere, vexillum imperiale stemmate (sic) circumferre, classicum canere, homines ad arma solicitare in provintiis et ditionibus Ser. Regiae Magestatis arctis pacctorum et foederum propinquitatisque vinculis cum Ipsa conjuncti[s]; eadem et absente et una cum toto senatu Regni Pol. Magnique Duc. Lith. nescio id postremo agere, ut quodam[1]) ejus fieri posset magna militum comparata manu inferendique belli arbitrio sibimet usurpato in ditiones Turcarum Imperatoris irrumpat, quam[2]) communibus pactis et foederibus exceptum esse, minime dubitamus ipsam meminisse. Accepimus et litterarum exemplum, ut ille dictitat Sacr. Magestatis Vrae acceptos principes tute et libere hoc idem negotium peragendi gra(ti)am; fugimus non mediocriter tamen nuntio perturbati, nam et res ipsa magnopere a foederibus pactisque aliena visa est, quibus Regna Ipsius cum Regno Poloniae M. D. Lithuaniae mutuo sunt obstricta, et absente Ser. Rege observabatur oculis nostris praesentium ut p(er)urgrabitas et pacis discrimen et non modo res praeteritae, quarum facilis est memoria, mentes nostras subibant, sed etiam futurae imminentes, quarum conjectura interdum non adeo obscura est,

---

[1]) Або quedam (поправлено).

[2]) Або quem.

animos nostros sollicitos redebant. Eo tum sententias nostras fleximus, ut nihil propere de Serenissima Magestate V. credendum esse censeremus, in cuius Augustam prudentiam haec minime cadent, cura foederis et pactorum optime calentem et sanctissime colentem, gnaram praeterea, quid quantumque sibi in alieno regno liceat quaquidem cum ipse per se constantem firmitatem semper habuerint, nunc etiam constantiorem nacta sunt necessitudine, communioneque sanguinis cum Caesarea Ipsius domo Ser. Poloniae Regibus singulorum animorum nostrorum ordinumque Regni universi laeticiam crescente[m] mittimus Serenissimae Magestatis vrae exemplum eorum litterarum, quas Ipsius nomine Stanislaus Chłopiczky circumfert, quorum fides apud nos, etsi ut Chlopicii levitas et res istae a Deo elevet, et nihil minus existimemus credendum, quam ab Ipso aut Ipsius scitu profectus esse; nihilominus petimus a Serenissima Magestate vra scire, quae a Stanislao Chlopiczki narrantur, vera sunt, id quod nos minime credemus, sive vana — id quod potius ita esset, existimamus, ut ne quid ejusmodi praeter pacta et foedera in Regno Poloniae Magnoque Duc. Lith. cum periculo pacis, si nescitu Ser. Maj. Vra Regi ordinumque Regni M. D. Lith. cuiquam committendum putet. Optamus bene valere Serenissimam Magestatem vram hostium victorem Augustum.

*(З рукописи Бібліотеки Оссолінских N 185 карта 87 (копія очевидно дуже непоправна).*

## VII.

***Epistola Imperatoris Rudolphi II Reverendis Archiepiscopis, Episcopis, Praelatis, Proceribus Caeterisque Consiliariis Inclyti Regni Poloniae conjunctim et divisim. Ratisbonae 11. junii 1594.***

Rudolphus II divina favente clementia electus Romanorum Imperator semper Augustus etc.

Reverendissimi, Reverendi, Illustres, Venerabiles, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Nobiles, Egregii, Honesti, Providi et Circumspecti sincere Nobis dilecti.

Literae vestrae ad diem XXVIII mensis Aprilis Varsoviae ad Nos datae, in quibus de Egregio Stanislao Chlopitzio conquerimini recte Nobis allatae et perlectae sunt.

Quanquam autem non dubitemus, vos pro vestra prudentia ex Nostrarum literarum exemplo, quas Chlopitzio circa initium mensis Februarii Praga ex aula Nostra Caesarea discedenti clementer dari jussimus, haud obscure intellexisse, quid Chlopitzius a Nobis in mandatis habeat, tamen ut omni scrupulo vos liberemus, paulo fusius,

quomodo se tota haec res habeat, vobis exponendum censuimus. Postquam Chlopitzius de bello inter Nos et Turcarum Regem gliscente inaudiverat, Nosque de apparandis rebus bellicis et conscribendis copiis deliberaremus, in Nostram aulam Caesaream tunc forte advenit, et Nobis servitia sua militaria cum octo vel decem millibus Cosacorum Zaporocensium contra Turcas et praecipue Tartaros in regnum Nostrum Hungariae perrumpere conaturos, devoto animo obtulit, afferens, Cosacos istos esse liberos et nulli domino parere, sed operam suam militarem (unde potissimum viverent) pro libitu addicere et navare quibus velint, atque ideo prompte et alacriter sub Nostro et Sacri Romani Imperii vexillo in hac duntaxat expeditione adversus Turcas et Tartaros magno cum emolumento totius Reipublicae Christianae militaturos.

Haec cum altius perpenderemus et non tam ex usu Nostro et Regni Nostri Hungariae, quam universae Christianitatis futura consideraremus, facile in eandem sententiam iniimus, oblationemque Chlopitzkii acceptavimus, committendo ipsi, ut cum dictis Cosacis Zaporoscensibus, quorum majorem partem in procinctu iam esse aiebat, Tartaris in Christianorum regiones impressionem facturis sese opponat, transitumque intercludat, ac ipsis quoque Turcis, si posset, detrimentum inferret, impediretque, quominus totas vires suas in Hungariam converterent, ex qua in vicinas provincias et regna vi et armis sibi viam facile aperturi essent. Qua conditione tamen istud a Chlopitzio et Cosacis ad effectum perduci debeat, ex iis ipsis literis, quas Chlopitzio superinde tradidimus, manifeste apparet, ubi inter caetera sic expresse legitur: Cavemus tamen, ut hanc expeditionem ita aggrediantur, et suscipiant, ne vel Regno Poloniae provinciisque ad illud pertinentibus vel aliis Christianorum principum locis ac dominiis ullam molestiam, nec damnum ullum quovis nomine vel praetexto inferant.

Et sane polliciti Nobis fuimus, et adhuc certo pollicemus, tale Nostrum institutum, siquidem pactis et foederibus neutiquam adversatur, vobis, quibus Tartari viciniores sunt, et per quorum loca transitum iam diu animo conceperunt, non ingratum esse futurum, cum nos non lateat, quae Tartarorum immanitas et barbaries sit, qui quocumque se vertunt, obvia quaeque nulla datae fidei nec ullorum pactorum habita ratione prosternunt, vastant, et desolata relinquunt.

Quapropter, cum eum in modum sese res habeat, Nobisque propositum non fuerit praeter pacta et foedera (quae inviolata maxime cupimus) cuiquam in Regno Poloniae quicquam committere: vestrum erit de Nobis et Nostra erga Rempublicam Christianam pio ac paterno affectu, et propensa voluntate bene sentire, nihilque sinistre interpre-

tari, in ipsum quoque Chlopitzium severius nihil statuere, vel pronuntiare, sed potius opus hoc tam necessarium, et toti Reipublicae Christianae in primis salutare, communi vestro consensu approbare, iuvare et omnibus modis promovere. Quod vos pro vestro in bonum et commodum publicum egregio ac debito studio lubenti et alacro animo facturos esse, non tantum penitus Nobis persuasum habemus, verum etiam, ut omni contentione faciatis, benigne vos hortamur et requirimus.

Quod porro ad gravamina tredecim Civitatum Scepusii attinet, quarum in schedula quadam literis vestris adjuncta mentio fit, de iis Nobis hactenus aliud nihil constitit: scribemus tamen hac de re ad partium illarum supremum Capitaneum Nostrum, fidelem Nobis dilectum Christoforum liberum Baronem Teuffenbachium, nec permittemus, ut contra jus et fas onerentur. An autem Civitates hae, praesenti rerum Hungaricarum turbulento statu, et necessario bello Turcico, a publicis oneribus omnino immunes et exemptae esse possint, nec eadem pro defensione patriae ferre et praestare debeant, quae reliquae Hungariae urbes ac Civitates iuxta Regni constitutiones praestant, vobismet ipsis dijudicandum relinquimus: Caeterum ab omnibus injuriis et oppugnationibus quorumcunque eas clementer defendemus et tuebimur. Atque haec ad vestras benigne respondenda esse duximus. Quos bene et feliciter valere cupimus. Datum in Civitate nostra Imperiali Ratisbonae die undecima mensis Junii Anno Domini Millesimo quingentesimo nonagesimo quarto, Regnorum Nostrorum Romani decimo nono, Hungarici vigescimo secundo, et Bohemici etiam decimo nono. Rudolphus m. p.

Ad Mandatum Sacrae Caes. Mtis proprium Hieronymus Arconatus.

*Ориґінал в бібліотеці кн. Чарторийских в Кракові, рукопись N 2243 fol 32; печатки нема, лише слїд.*

# ВАРЛААМ і ЙОАСАФ

**старохристиянський духовний роман і єго літературна история.**

Написав др. ІВАН ФРАНКО.

---

## II.

*(Далї.)*

Йоасаф дивує ся, як богато треба працї, щоби дійти до мудрости і питає Варлаама, кілько йому літ?

— Від роду мінї звиш 70 лїт — відмовляє Варлаам, — але житя мойого тілько 45 лїт; прочі лїта проведені къ пѫстоши мира сего я не вважаю житєм.

— Справдї дивні ваші дїла і прѣвъсходима сѫт землен'номоу родоу, — мовить Йоасаф. — Та скажи менї, чим же ви жиєте в пустинї і в що зодягаєтесь?

Варлаам відповідає, що аскети живуть пустинним зїлєм; аще ли и когда окрсть сѫщих вѣр'ных брат хлѣба принесет блсвеніа ради, яко прѣлежаніемь послан'но пріимем се, ѡдежда же ѿ рѫ[би]щь власѧн'ных и милотех ов'чих ѡбетшав'ших и часто съшиканых; носимо її зимою і лїтом не перемінюючи, поки сама не обпаде. Тако бо стѫденством и зноиноѫ бѣдоѫ страждемь и боудоущих нейстлѣн'ных ѡдеж чаѫще.

— А відкиж ти взяв сю одежу, що на тобі? — питає Йоасаф.

— Для сеї подорожі я позичив її від одного вірного брата, бо не випадало менї йти до тебе в своїй звичайній одежі. Якож[е] нѣкто имѣѧ възлюбленнаго своего ѫжика плѣнена во иноу странoу, и сего хотѧ извести, съвргъ своѫ одеждѫ и тоѧ страны ѡбразь възем одеждѫ, въ страны тыѧ дойде и мнѡгыми ѡбразы своего оужика ѿ мѫч[и]тел'ства свободит, тацѣм'же образом і азь тебе помѧноувъ облѣкох сѧ въ сіи образь и пріидох сѣмѧ бж̃ственаг[о] проповѣданіа къ твоемоу въсѣати [срдцоу] и ѿ работы избавити тѧ злаго миродръжителѧ. Ся притча основана мабуть на оповіданю про св. Івана евангелиста, переда-

ному старими отцями церкви, як він виратував одного молодця з поміж розбійників.[1])

Тоді Варлаам скинув купецьку одіж, и҆ чюдо ꙗ҆ви сѧ страш҆но І҆ѡ҆асаа҆фꙋ црю: бѣ бо въсѣ плът е҆го пощеніе҆мь стомлена и҆ почрънѣв҆ши кожи е҆го слнчным жеженїемь и҆ пламенем, и҆ о҆пѧтам костем е҆го ꙗ҆ко нѣкто кожоу какоу любо распнет и҆з҆о҆стреными тръсми, власѧныи ж[е] рѫбь раздрань и҆ влъми ѡ҆стрь, прѣпоа҆сан҆же ѿ чрѣсль даж[е] и҆ до колѣноу. пѡдобнож[е] ман҆тицѫ носѧ на рамоу (стор. 92—93). Така поява і в такім костюмі порушує царевича до сліз. Він просить Варлаама, щоб узяв його з собою. Та Варлаам знов відповідає йому притчою: „Млад[е]нець срънїи питааше нѣкто ѿ богатых. възрастьшѫ же е҆моу пѫстыню желаа҆ше видѣти, родным ѡ҆бычаем влѣком. и҆шедши е҆диноѫ ѡ҆брѣте стадо срьно пасомо ѡ҆ себѣ и҆ дръжащисѧ их прѣбываа҆ше въ пажитех слъных, вечер҆же ѡ҆бращашесѧ в҆ дом и҆деж[е] бѣ въспитана. коупно ж[е] пакы на оутрїа и҆сходѧщи непризиранїем слоужащих ѡ҆ неи҆, нь съ дивими въ стадѣ прѣбываѫщи. стадоуж[е] далече пришедша (sic!) послѣдоваа҆ше и҆ та съ ними. богатагож[е] слоугы се о҆чютив҆ше въсѣдав҆ше на конѣ погнаша въ слѣд их, своѫ оу҆бо оу҆ловив҆ше възвратишѫс[ѧ], ѿтолѣ не и҆шьствовати е҆и прочее сътвориша. прочее же стадо ѡ҆вы и҆збиша, дрѫгїꙗж[е] раз҆гнаша злѣ оу҆ѧзвив҆ша (стор. 93—94). Бою ся — мовить далї Варлаам, — щоб таке саме не було і з нами. Лїпше буде тобі тепер хрестити ся і лишити ся дома, а коли прийде час, ти прибудеш до мене і проживемо разом до кінця житя.“

Йоасаф, хоч з плачем, пристає на те і хоче дати Варлаамови дещо дарунків на дорогу і підмогу для иньших аскетів, та Варлаам відкидає сю готовість запитуючи його: „како єс[ть] тебе оу҆богоу богато҆у млстынѧ дати? Найменьший з моїх другів несказано богатший від тебе. Та при божій помочи — каже він — і ти здобудеш се богацтво“. Такими науками Варлаам підготовив царевича до хрещеня і пробуваючи у него чимало днів викладав йому євангелиє і всю Біблїю і всї науки церковні (94—96). Дуже інтересний є символ віри, який Варлаам передає Йоасафови (стр. 96—99), в доґматичній основі згідний з тим, який уживаємо нинї, та зовсїм

[1]) Сю леґенду оповідає історик церкви Евзебій подаючи, що бере її з книжки Климента Александрийського *Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*, гл. Eusebii Pamphili Ecclesiastica historia libri decem, ed. Parisiis MDCLXXVII. Lib. II, cap. XXIII, pag. 73—75.

відмінний що до стилїзациї; ми не вдаємо ся в єго розбір, а тілько зазначуємо єго істноване на тім місцї як осібного старохристиянського документу, вплетеного в наше оповідане.

Після сего Варлаам охрестив царевича въ коупели воднѣи въ ѡградѣ єго", потім запричащав його і виголосив до него довгу промову, напоминаючи: „боуди воиникь, гони правдѫ, блгочстїє, вѣроу и любовь." Викладаючи важність молитви просить його: „прѣпоѧши чрѣсла своєго разоума, стережи ся грѣха, бож всѧка плът — трава и въсѧка слава члчьскаа ꙗко цвѣт страшныи: оусоше трава и цвѣт єѧ ѿпаде, а слово боже — вічне" (стр. 100—102).

Слуги царевича бачучи ті часті гостини Варлаама у свого пана дивували ся дуже, а найстарший між ними, на імя Зардан, прямо висказав царевичеви своє підозріне, чи той старець не є християнин, „бо в такім разї я — мовить Зардан — підпав би карі смерти за те, що допустив його до тебе." Царевич радить йому, щоби сховав ся за завісою і сам послухав наук Варлаамових. Зардан згожуєть ся на се і за заслоною вислухує довгу Варлаамову проповідь.

— Ну, що, чув? — мовить царевич до Зардана по відході Варлаама. — Такі новітні науки хоче той чоловік вщепити в моє серце!

Та Зардан зрозумів від разу, що царевич усім серцем прихилив ся до нової науки і заявляє йому, що коли може приняти се „жестокоє и болезноє" навчане — єго воля. „аꙁ же что сътворѫ на таковѫѧ жесто[ко]сть ни очима могѫ възрѣти ми?" (Ст. 106—107). Особливо лякає його гнїв царя, котрий власне під єго опіку здав свого сина. Царевич радить йому не повідати до часу про се цареви, та се не помогло: мнѧше ꙗко на водѫ сѣявь, — додає автор, — въ дшѫ бо неразоумнаго не вънїидет премѫдрость (ст. 107).

Та ось Варлаамови прийшов час вертати на пустиню. Царевич не зупиняв його боячи ся, щоби Зардан не донїс про него цареви а той щоби не звелїв узяти його на муки. Та перед відходом випросив собі у Варлаама єго пустинну волосяницю і не втішив ся „паче всеѧ багрѧница црскїѧ". Попрощавши ся чутливими промовами, серед слїз та молитов вони розстали ся і Варлаам пішов радуючи ся та дякуючи Богу, а Йоасаф почав молити ся з псалтири (стр. 107—114).

Тимчасом Зардан не знаючи щó йому робити, прикинув ся недужим. Цар зараз вислав иньшого слугу замісць него до царевича, а до Зардана вислав свого лїпшого лїкаря. Та сей оглянувши його

заявив цареви, що ніякої хороби у него нема, а тілько якийсь смуток присів єго душу. Тоді цар каже заповісти Зарданови, що завтра прийде сам до него, щоби побачити єго недугу. Почувши се Зардан не дожидає ся царського приходу, але сам іде до царя і признає ся, що не припильнував царевича, **„злыи бо чл҃кь и҆ ѿтравьникь пришед бесѣдова къ немоу ѻ҆ вѣрѣ хрстїанстѣи“** (ст. 117). І він оповів усе що знав про Варлаама, а про него — додає автор — цар чував уже перед тим як про знаменитого аскета.

Цар остовпів, далї спалахнув гнївом і велїв покликати свого першого мінїстра Арахію та розповів йому пригоду. Арахія додає йому відваги. Поперед усего треба зловити Варлаама і чи то намовою, чи муками спонукати його, щоби заявив Йоасафови, що все те, чому він його вчив, була брехня. А коли Варлаама не зловлять, то він, Арахія, знає иньшого пустинника, Нахора, так подібного до Варлаама, що й не розпізнати; сего можна буде видати за зловленого Варлаама; Арахія вперед умовить ся з ним, його поставлять нїби від імени християн на прилюдну диспуту, його побідять, а тодї й царевич певно, бачучи, як його учителя присоромили, верне ся до віри батьків (117—119).

Цар пристав на сю раду і розіслав по всїх шляхах шукати Варлаама і навіть сам поїхав; шість день шукали, та дармо, тілько в пустинях і вертепах віднайшли ще 17 християн і привели їх перед царя.

— Де є Варлаам? — запитав їх цар, та вони не тілько не видали Варлаама, але почали ганьбити царя. Сей казав повтинати їм язики, повидовбувати очи, поврубувати руки і ноги і так замучити їх до смерти. Тодї Арахія нічю подав ся на пустиню шукати Нахора, що там жив **„вл҃ьшебнѣи хитрости прилежа“** (стор. 120). Арахія виложив йому свій плян, Нахор пристав і другого дня Арахія з погонею найшов його в лїсї нїби то Варлаама. Коли його запитано, хто він і якої віри, відповів, що він християнин і зоветь ся Варлаам. Врадуваний буцїм то Арахія привів його до царя. Цар запитав його, чи він Варлаам, а Нахор відповів: „Так, царю, і ти повинен мене дякувати, бо я навчив твойого сина правдивій вірі.“ — „За се слїд би тебе від разу вбити, — люто відмовив цар, — та я покажу ся милостивим і завдам тобі пробу: коли зробиш те, що тобі скажу, то я тебе помилую, а коли нї, то згинеш у лютих муках.“ І за сим словом цар віддав його Арахії і казав добре пильнувати, а сам другого дня поїхав до свойого сина. Та вже перед його приїздом до Йоасафа дійшла відомість, що Варлаама зловлено,

і він почав плакати та просити Бога на поміч. І отсе в снї Бог відкрив йому всю правду і додав сили та сьміливости, так що Йоасаф пробудивши ся був у великій радости і таким застав його батько. Він увійшов у синові покої понурий, мов би гнївний і почав докоряти Йоасафови, як се він, забуваючи його любов, покидає віру свойого батька і за намовою якогось пройдисьвіта хапаєть ся служити чужому Богу? „Та нї! Ти послухай свойого батька, віддай жертву нашим „тихим“ богам, миль ся и̂мь твор̂я, а вони простять тобі твою провину“ (стор. 121—125).

Тодї Йоасаф бачучи, що годї вже йому таїти ся, признав ся сьміло, що він християнин і в високолетних словах виложив батькови свої погляди на головні основи сеї віри, кинув докір батькови, що він замісць такої високої та чистої віри безразꙋмїа и̂сплнъ и̂ безоумїа, и̂х҄же рад[и] вес прѣльсти ся бѣсѡвскоѫ льстїѫ и̂ немѡщїѫ, і заявив, що сам він глибоко зненавидів ті брехнї, всїм серцем пристав до живого Бога і хоче йому служити до кінця житя. Одно тілько турбувало його досї, що його батько не йде тоюж дорогою що й він і готов піти в вічну пропасть як бѣгоунь ѿ правыя вѣры и̂ зломꙋ злобїю слоуга. „Я сам — мовить він — за Христову віру аще и̂ многажды подобает ми оу̂мрѣти, оу̂мроу, а ти батьку замісць надармо навертати мене на злу дорогу, пристань і сам до Христа і тодї оба разом будемо єго дїтьми; коли ж нї, то я твоего̂ ѿвръгоуся ѿч҃ьства и̂ не нарекоу ти ся сн҃ь“ (стор. 125—127).

Почувши се цар розлютив ся и̂ гор҄ко зоубы скрежеташе подобя ся бѣсоуѫщемоу і почав грозити йому тяжкими карами, як бунтівникови. Йоасаф відповів йому, що дивує ся, як се батько гнїваєть ся за те, що син його найшов добро. Се очевидно не батько, а ворог, що завидує єго щастю і силою бажає вперти його в пропасть. От тим то я ѿстѫпля оу̂бо ѿ тебе, ꙗ̂ко кто бѣгает ѿ ѕмїа, а коли хочеш мене мучити, то знай, що не дібєш ся нїчого, як тілько того, ща замісць батьком станеш ся мучителем і вбійцею. Красше ти сам покинь своє завзяте, покинь славу і достатки сего сьвіта, що врѣмен҄но наслаждаѫт чюв҄ствїа неразоумныӽ, послѣдиж[е] гръчае зльчи творят и̂з҄дрыганїа“. Далї він малює пекольні страхіття, висшість житя в небі над тим, що тут на землї, і кінчить горячим покликом до батька, щоби пристав до Христа (стор. 128—130).

Довго ще розмовляв отак цар зі своїм сином, та далї помітркував, що говорячи не переконує сина, а тілько сам впадає що раз

то в більшу злість; він устав і крикнув: „Волїв би ти був не родити ся, нїж ось так відступити від батьківської любови і науки“. І загрозивши йому, що коли не буде батькови послушний і богам покірний, „преж[е] многым и различным предамь та мѫкамь и злоѭ съмртїѭ оумръши“, — цар вийшов геть, а Йоасаф припав на молитву, що тут же й наведена дословно (стор. 132—133) як гарний образчик молитви тих старохристиянських вірних, що готовили ся на мучеництво (стор. 131—133).

Тимчасом цар радив ся з Арахією, щó йому далї робити? Прирадили: коли не помагають погрози, попробувати ласкавого слова. От цар і прийшов другого дня, ласкаво привитав сина і лагідними словами почав намовляти його, щоби приніс жертву богам і лишив ся при батьковій вірі. Промова його сердечна, переконує, сильно зворушує чуте і належить до найкрасших риторичних творів в тім родї (стор. 134—135). Та Йоасаф ѿца избыточнословиѧ и неразоумнѫѧ млъвѫ слышавь и разоумѣвь бѣд'наго ѕмїѧ козни, ꙗко ѿдеснѫѧ его ногѫ оуготова сѣть приклонити бгоѡбразнѫѧ дшѫ его хоудож[е]ствоуѧ, згадав слова Ісусові: „не прїидох мира вложи[ти] нѫ мѣч, прїидох раз'сѣщи сна съ ѿцемь своимь и дъщерь съ мтрїѭ“ і иньші подібні накази з Письма Св., відповів батькови таким робом, що хоча любов до батька — дїло добре і праведне, та любов до Бога ще висша й сьвятїйша, а тому, хто нас розлучає з Богом, належить ся не любов, а ненависть. Цар може його мучити і вбити — від Христа він не відступить. І далї він словами отцїв церкви, головно Єфрема Сирина, малює картину страшного суду, муку грішників і радість праведних (стор. 134—139).

Тодї цар бачучи, що розмови з сином нї до чого не доводять, заявляє йому, що той Варлаам, що його так одурив, находить ся в його руках і отсе цар задумав зібрати мудрих своєї віри і проти них поставити Варлаама з Галилеянами, а котрі котрих переконають, тих віру всї повинні будуть приймити. І справдї він скликав християн і поганських жерцїв, мудрих Халдейцїв, и ѿтрав'никы и влъхвы в'сѧ съзка, щоби перемогли християн. Зійшло ся поганцїв дуже богато, а з християнського боку став тілько один Нахор, що його видавали за Варлаама, бо більше християн у краю не було. Цар засїв на престолї і велїв синови сїсти коло себе, та сей сїв на земли. Тодї привели з темницї Нахора і цар обернув ся до своїх мудрцїв і приказав їм побороти в диспутї Варлаама, бо коли сего не вчинять і дадуть себе побороти, то помруть ганебною смертю. По тім встав Йоасаф і обертаючи ся до Нахора сказав йому, що отсе прийшла йому пора дати доказ, що наука його була правдива.

„Коли ти тепер побідиш і переконаєш усїх отсих, що вони блудять і не знають правди, то я держати ся буду тої науки до кінця житя. Коли ж ти даси себе побідити чи то навмисно чи на правду, то я страшно помщу ся на тобі за свій сором: **срдцє твоє и ꙗзыкъ твои изем псом на ꙗдь сиѧ съ прочим тѣлом твоим дам, да оустрашатсѧ въси тобоѫ не прельщати сны црвы.** Почувши се Нахор дуже злякав ся, бо побачив, що сам зловив ся у власну сїть і роздумавши добре зважив ся на те, щоби щиро стати по боцї царевича і його вірі добути побіду, ставши ся похожим на того старозавітнього Валаама, що висланий царем Валаком прокляти жидів, замісць сього благословив їх (стор. 139—142).

Починає ся диспута, і в нїй Нахор, прирівняний тут до Валаамового осла, виголошує знамениту промову в оборонї християнства (стор. 143—149), на яку поганські жерцї не могли відповісти анї слова. Ся промова знаменита не тілько своїм змістом, але також і тим, що в нїй в остатнїх часах відкрито один із дуже давнїх памятників християнської апольоґетики, про що у нас буде мова далї.

Дуже розлютив ся цар, та не менше втїшив ся Йоасаф бачучи такий вихід диспути. Поганські жерцї бачучи гнїв царський почали було ще змагати ся з Нахором, та сей кождою своєю відповідю ще дужше побивав їх. Так тягло ся се до вечера. Цар велїв перервати сперечку до завтра. Тодї Йоасаф попросив батька, щоби дав йому його вчителя на сю ніч, щоб оба спільно могли порадити ся про те, що і як завтра говорити; він може те саме зробити зі своїми мудрцями. Інакше можна бояти ся, що оборонця єго віри будуть мучити в тюрмі, щоби завтра говорив инакше, а се преціньбуло би дїлом негідним царської справедливости. Цар вволив волю свого сина і віддав йому на сю ніч Нахора (стор. 149—150).

Опинивши ся сам на сам з Нахором Йоасаф відкрив йому, що він знає, кого має перед собою: не Варлаама. а Нахора „звіздословесника“; зробив йому докір, що дав себе вжити на таку негідну штуку і видав себе за Варлаама, та про те похвалив його за те, що допоміг до побіди правди. В відплату за се Йоасаф бажає йому, щоб і сам навернув ся на ту правдиву дорогу, що її знає і так ґарно боронив, та сам видно з упору і злої волї на неї не пішов. Зворушений Нахор признає, що дїйсно знає про правдивого Бога, про будущий суд і про святе письмо, та диявол засліплював доси його очи; але від нинї він провидїв і готовий піти на дорогу покути. Дуже врадуваний тим Йоасаф зачав укріпляти його в тім намірі, приводячи євангельську притчу про робітників, що то один

став на роботу о першій, другий о третій, иньший о шестій, а ще иньший о одинацятій годині, а господар заплатив їм усїм однаково. Своєю промовою він так розворушив Нахора, що той постановив зараз же йти в пустиню каяти ся з своїх давнїх гріхів. Царевич попрощав його і Нахор ꙗко єлень скочи въ далнѫѭ пѫстынѫ, де найшов якогось монаха, що по якімось часї охрестив його (стор. 151—154).

На другий день цар Авенір не найшовши Нахора розгнївав ся на своїх мудрцїв і жерцїв, „оукором злым и досаженїем поχоули ѧ, држгым'же жилами раны многы възложив и сажами лица иχ ѡчрънив из'гна ѧ ѡ лица своєго,“ а сам почав лютити ся на неміч своїх богів. Та ще не захотїв вірити в Христа, але жерцїв поганських уже не шанував і жертв богам не приносив колѣблемо имѣаше срдце, тілько одного не покидаючи — сьвітової роскоши, яку син його мав зовсїм за нї за що (ст. 155—156).

В ту пору припадав якийсь празник, що давнїйше цар сьвяткував його великими жертвами; тепер жерцї бачучи його захитаного в вірі, подали ся на пустиню, де жив волхв Февда, єгож[е] црь чьстѧше по многоу влъш'венїа єго ради. Його покликали і виявили йому все про Нахора і про цареві сумнїви та просили його на поміч. Февда зараз покинув пустиню, пішов до царя і став перед ним жезль връбовь въ рѫцѣ имыи и милотїѫ ж[е] приполсан. Цар встав з престола, зустрів і поцїлував його і звелїв поставити йому крісло обік себе. Февда почав хвалити царя за його побіду над Галилеянином, та цар сумно заявив, що власне побіда була з боку Галилеянина. Февда силкував ся потїшити його і звелїв робити приготованя для празника. Празник випав величний, ꙗко звинѣти в'семоу градꙋ ѡ гласа безсловесныχ животин. Тодї цар почав просити Февду, щоби поміг йому навернути його сина на віру в богів і обіцяв йому за се побудувати пишні божницї, дати богато слуг і настановити золотих і срібних кумирів. Февда заявив цареви, що має добрий спосіб, щоби зломати упір його сина. Сему способови царевич не опре ся; „может ли воскь противоу огнѧ велїѧ стоѧти?“ Сей спосіб — віддалити тих слуг, що є при царевичі, а окружити його гарними дївчатами, щоби йому услугували і їли з ним і пили, — „азь ж[е] — додає Февда — ѡ доуχ, иж[е] ѡ таковыχ оучинень, послѧ нан[ь] и нѫждеѫ ѡ сладости ѡгнь раждегоу“. І коли пісьля сього царевич не зробить усе, чого хоче батько, Февда готов на нечесть і на всякі муки. „Ничтож[е] бо тако ꙗко женско лице любит[и] пришествованїе мѫжскомꙋ полоу

изьбиранїе бывает". І на доказ сего Февда оповідає цареви ось яку притчу:

„Црь нѣкїи дѣтища мѫжска полоу непричастень бѣ и скътоваше дшеѭ печалоуѫ сѧ. По лѣтѣх же роди сѧ емꙋ снь, и радости исплънисѧ црь. рѣшаж[е] емꙋ ѿ врачевь нарочитїи, ꙗко въ юности за і лѣт слнце или огнь оузрит дѣтище, лишен[о] бѫдет свѣт[а]. сїа црки слышав'шоу реч[е] храм'ницѫ ꙗко пещероу исѣщи въ камени, да тоу дѣтища съ питаѭщими затворит. По скон'чанїи же і лѣт изведет ис храмины тоѧ дѣтища, ничтѡж[е] весма мир'скаго видѣв'ше, и повелѣ всѧ по рѧдоу стоѧща показати емоу, мѫжа на едином мѣстѣ, дроугоѧможе жены, и инамо злато и сребро, инде бисерь и камык[ы] драгыи и различныи ѡдежда [в рки. хибно „ѡдръжа"] свѣтлыи и оузорочїа, и конѣ [в рки. хибно „ꙗко нѣ"] въ оутвареx въсѣх дѣлѣх его златых, и съ проста рещи въсѧ показаахѫ свѣт[а] сего дѣтищѫ. въпрашаѭщѫж[е] емоу коегождо има дѣтищѫ слоугы ꙗвлѣахѫ. ꙗкож[е] къ женам приведоша, въпрашав'шоу емоу слоугы црвы рѣша емꙋ, радꙋѭще сѧ емоу: бѣсы сїа нарицаѭт, иже члкы прѣльщаѭт. срдцеж[е] дѣтища женьскѫѧ любовь възлюби пач[е] прочїих. ꙗко оубо по всѣм тѣм поводив'ше слоугы цревы, приведошѫ къ оцоу, въпроси его црь: что оугодное емоу ꙗвисѧ въ всѣх ꙗж[е] видѣ? дѣтищеж[е] реч[е]: ничтож[е] тъкмо бѣси ѡни, иж[е] члкы прѣльщаѭт, ѡнѣх бо любовїѭ раждежес[ѧ] дша моѧ. и чюдис[ѧ] црь ѡн о глѣ дѣтища, ꙗкож[е] ес[ть] любимое трѣбованїе жен'ское желанїе" (стор. 156–162).

Вислухавши сеї ради цар окружає свойого сина гарними дївчатами, що не тілько мали йому услугувати, але повинні були спокушувати його на любов. Февда вернувши в свою пустиню „и въ книгы своѧ въсклонив'сѧ" наслав на царевича ворожого духа, що „и инѣх доух злѣише прїемь съ собоѭ въ ложницѫ добраго юноша, напад[е] нань пламеннѣ и раждеже плътскѫѧ пѣщь". Та Йоасаф поборює всї ті спокуси молитвою, постом, спрагою та безсонницею. Та отсе війшла до него найгарнійша з усїх дївчат, царівна-полонянка, подарована Авенїрови. Демон натхнув Йоасафа любвою до сеї дївчини і силкував ся обпутати його думкою, що добре би було сю гарну квітку вирвати з пітьми поганьства і охрестити. І почав Йоасаф навчати її про Христа, та дївчина сказала йому: „Добре, царю! Я готова пристати на твою віру, коли обіцяєш заключити зо мною супружий звязок." Йоасаф відповідає, що сего не може зробити, бо при хрестї обіцяв ся Богу держати себе чистим і безженним. Дївчина готова вволити єго волю і без подружя, коли

тілько він згодить ся перебути з нею одну ніч. Йоасаф захитав ся при такім еї жаданю, а демони, що вкладали дівчині хитрі слова в уста, ще сильнійше наперли на царевича. Та Йоасаф знов вдає ся на молитву, плачучи і благаючи Бога на поміч. Тут він заспув і бачив у сні небо і пекло, а прокинувши ся почув ся зовсім недужим, так що не міг устати з ліжка (стор. 162—171).

Донесли цареви про слабість сина, прийшов він і питає: „що тобі?“ Йоасаф оповів йому свій сон а потім почав докоряти батькови, по що заставляє сїти на его душу? „Мало хибувало, а душа моя була б упала в пекло, та Бог допоміг менї показавши, які радощі ждуть чистих, а які муки грішних. І коли ти отче конче хочеш попасти в місце мук, то не борони менї йти тим шляхом, який показав менї Варлаам; колиж схочеш силою спиняти мене, то швидко побачиш мене мертвим.“ Почувши се цар пакы ѿрицаАше сѧ своѥго живота і стурбований вернув до своеї палати (стор. 171—172).

Тимчасом демони послані Февдою спокушати царевича вернули назад засоромлені. Февда остро ганьбить їх за те, що не змогли навіть одного хлопця спокусити на зло. Та духи відповіли, що знак хреста св. прогнав їх, „не трьпѣм бо ни противоузрѣти Хвы силы и ѡбраза стрсти ег[о]; отсим знаком і божою помічю царевич прогнав нас, и ѡгнь выш'нѧго гнѣва ишед попали ны“ (стор. 172—177).

Ще раз кличе цар Февду. „Все що ти зволів, я зробив, та пожитку не здобув ніякого. Коли маєш ще яку раду — радь.“ Февда не знає иньшої ради, як тілько самому розмовити ся з царевичем. Другого дня цар бере його з собою і йде до сина. Февда почав обширно боронити поганської віри, та Йоасаф перервав его бесїду острими словами: „Послоушаи. ѡ заблоуждению глоубина и тмож ѡмраче[нное] вавилон'ское сѣмѧ, разорен'наго стлъ потворенїа в'нѫче, и иьж[е] вес[ь] мирь размѣшен быс[ть], мѫдре поустош'не и ѡкаан'не чародѣивыи стар'че, егѡж[е] ради огнеи и жоупелїѫ пожежень быс[ть] пен'таполскїи град!“ І далї в патетичній промові, основаній на тім самім жерелї, що й промова Нахора, він викладає Февдї безглуздість обожаня сонця і огню і божество Христове. Промова его поразила Февду так, що він з разу не міг анї слова промовити, а далї при царі і всїх присутних крикнув: „Справдї, царю, дух божий наповнив твойого сина. Я побіджений і нічого не можу йому відповісти. Справдї великий Бог християнський і велика віра їх!“ І обернувши ся до царевича він запитує його, чи Бог прийме ще його, коли він зверне з дотеперішнього злого шляху, а одержавши

запевнене, що Бог з радістю прийме его каятте, як стій покидає царський двір, біжить до свого вертепа, палить свої чародїйські книги й тїкає далї в пустиню аж до того пустинника, що до него схоронив ся був Нахор. Тут він посипає свою голову попелом, плаче, сповідає ся своїх гріхів, навчає ся Христовій вірі і хрестить ся, щоб аж до смерти пробути в постах, молитві і покутних сльозах (стор. 173—180).

Здивований тим цар ще раз скликає своїх „бояр“ на нараду, що йому робити з сином? Перший промовляє згаданий уже Арахія (тут названий **Ӑрахиѡн**), головний начальник царського війська і перший в царській радї. „Коли ти царю — мовить він — схочеш мучити свого сина, **то крамол'никь бꙋдеши родоу своемꙋ** і стратиш сина. Лучше дай йому часть свого царства, нехай володїє над нею, а може в турботах правлїня він перемінить свій намір — іти в пустиню, хоч і лишить ся християнином.“ Цар згоджує ся на сю раду, прикликає свого сина і мовить йому: „Отсе моє остатнє слово до тебе, сину! Коли сего не послухаєш, то знай, що вже не пощаджу тебе.“ Йоасаф питає, що значить се слово? Тодї цар виявляє йому, що хоче з ним роздїлити царство і що в его части вільно йому буде держати ся такої віри, яка йому люба. Йоасаф і в тім побачив нову спокусу сьвітової власти, та пристав на батькову волю, щоби його не дратувати. Врадував ся цар дуже сею згодою, увінчав свойого сина і вислав його до визначеної йому части царства (стор. 180—182).

Прийшовши до того міста, що мало бути його столицею, Йоасаф поперед усего **влад[и]чнѧ стрсти знаменїе Хва крста по всемоу градоу на коемждо стлъпѣ постави, ӥдлъскаѧ ж[е] капища ӥ жрътов'ница пристѫпивь потреби ӥ до ѡснованїа раскопа.** збудував посеред міста гарну церков, велїв скликати до неї народ із усего міста і з доохресних сїл, а потім вийшовши сам до них помолив ся і почав навчати їх Христовій вірі. **Сїа въсѣ законы блгыми ӥ краткыми прохождааше глы, не тлъма бо величьствїем црствїа ӥ велелѣпїа хотѧше славень быти ӥ страшень. ѥл'ма смѣреным оумом ӥ кротостїѫ.** Швидко таким робом він знївечив поганство в своїй провінциї. Тимчасом з лїсів і пустинь і вертепів почали сходити ся до него християнські черцї, попи і епіскопи, що були поховали ся перед гоненєм его батька і він приймав їх радісно, при їх помочи хрестив увесь свій народ і устроїв церковну управу. Привабленї его святістю, розумом і чистою вірою прибували до него вояки й дворяне его батька, і вийшло так, що **дом Ӏѡаса-**

фовь расташе и крѣплашес[м], домже Авенировь оумалѣаше см и изнемагааше (стор. 182—185)

Бачучи се цар Авенїр радить ся знов зі своїми боярами і пише синови лист, де говорить йому про свою душевну муку, про свої сумнїви що до своєї старої віри, як і що до того, чи прийме Христос його, свого старого ворога і гонителя, і просить у сина поради і науки. Одержавши сей лист Йоасаф залляв ся слїзми, дякуючи Богу, що „обрати камень въ езера воднаа, и камене жесточѣе моемоу сжщоу оцоу тебе [зам. тебѣ] изволившоу яко воскь оумакчи см.“ Помоливши ся він зараз подав ся съ црскож чтїж до свого батька. Той вийшов йому на зустріч, приняв його з радістю і для всего народа справив великий празник. Та цар і син єго не брали участи в тім празнику. Вони заперли ся оба для тихої розмови, і Бог розкрив заврътыж двери срдца царя Авенїра. Йоасаф довго толкував йому про Бога, про обовязки чоловіка, про Христа, про смерть і пекло і його страховища, про незглубиме Боже милосердє і про каяттє. Довго говорив Йоасаф мншгыми притчами [и] писанїемь, і цар навернув ся, покинув своє поганство, поклонив ся хрестови, пред всѣми древнее свое извѣщеа бесчестїе и сжровство и оубїйства обличив, т. є. відбув старохристиянську прилюдну сповідь. Після сього він зараз велїв усї які були в його палатї кумпри золоті і срібні поскидати на землю, тачє на кроухты раздробивь нищїимь раздѣли; далї він велїв нівечити поганські божницї і жертовницї, розкопувати їх до основ, а на їх місцї будувати церкви. Тілько тодї прикликаний епіскоп охрестив царя, а Йоасаф був його хресним батьком і таким робом родитель оцю явися (стор. 185—193).

За царевим приміром пішов увесь народ: усї похрестили ся, въсмж[е] болѣзнь и все бѣсовское напїтїе далече вѣроужщими гонима бѣаше, цѣли же въси дшами и тѣлесы быша и многа ина чюдеса на оутвръжденїе вѣрѣ творима бѣахж. Де не взяли ся і черцї, єреї і епіскопи, що в часї переслїдуваня поховали ся були по лїсах та нетрах, і почали стада Хва пастырствовати. Цар Авенїр, доступивши хресту, передав синови всю свою власть, а сам пробував у мовчанцї, раз у раз посипав голову попелом, важко стогнав і мив ся слїзми, все і всюди единь къ Единомоу въсамо и вездесжщемоу бесѣдоваше, просячи прощеня своїх гріхів і остаточно въ толикоу безднж покаанїа и смѣренїа себѣ изложи, яко не нарещи бжїа имене или именовати къ свои оустнѣ, едва же сыновним наказанїем дръзноу нарещи. Звісно, в такім

стані йому не довго вже випало жити: він занедужав і перед смертю **нач[а]ть боꙗ̑ти сѧ и҆ тоужити, памѧт[ь] творѧ ѿ злыхъ своихъ дѣꙗ̑ніихъ.** Йоасаф потішає його; йому удаєть ся вспокоїти хору батькову душу і Авенір умирає цілуючи і дякуючи єго сина (стор. 193—196).

Оплакавши батька Йоасаф велить похоронити його не в царській одежі, **нж покаꙗ̑н'[ны]ми оу҆красивь ѿдеждами,** плаче і молить ся на його гробі, дякуючи Богу, що позволив його батькови навернути ся на дорогу правди і просячи, щоби простив йому провини: **„ѿцѣсти ржкописаніа прегрѣшеніи є҆го, и҆ съ с҃тыми примири є҆го, и҆х'же ѿгнемь и҆ мечем и҆з'би, и҆ повели и҆мь, да не негодоужт нань“.** Отак він молив ся сім день не відходячи від могили, не їдячи, не пючи і не сплячи, а тілько плачучи та зітхаючи ненастанно. Осьмого дня вернув до палати і всї скарби та достатки роздав убогим. В сороковий день справив поминки по батькови, а по тім скликав **въсѣ старѣйшины и҆ владоуцꙗа и҆ градскыхъ людїи немало,** і засївши на престолї ось як промовив **на слоусѣ всѣм:**

„Як бачите, цар Авенїр умер і не взяв іс собою анї власти, анї скарбів анї нїчого; навіть я, єго син, не міг піти з ним, анї нїхто з вас; тілько дїла його пішли з ним. Так буде і всїм нам. Знаєте самі, що я, від коли пізнав Христа, обіцяв ся служити йому в пустинї. Доси вдержувала мене від сего воля батька і надїя — допомогти йому і вам. І не марна була ся надїя: Бог допоміг менї навернути його і всїх вас до єго віри. Тепер ви свобідні від чортівської омани; виберіть собі кого хочете на царя, а я зрікаю ся всего і піду туди, куди Бог мене поведе“ (стр. 196—200).

Почувши сї слова народ загомонїв, а далї й заплакав і почав благати Йоасафа, щоби не покидав свого царства. Цар велїв їм замовчати і йти геть, а лишив при собі тілько одного Арахію, того самого дорадника батькового, про якого в оповіданю вже була згадка. Автор додає тут a posteriori ще одну звістку про Арахію, а власне таку: коли була диспута поганських жерців з Нахором, що видавав себе за Варлаама, то Арахія приготовив ся було, на випадок як би Нахор погано боронив християнства, виступити прилюдно в оборонї Христової віри, значить, уже тодї був таємним єї прихильником. Йому Йоасаф предложив обняти царство по собі, та Арахія не хотїв нї защо, і цар мусїв нарештї покинути сю розмову. Та думки своєї він не покинув, бо зараз у ночи написав лист до всего народа, поручаючи йому Арахію на царя, а сам потайно вийшов з палати і пішов у дорогу. Рано всї кинули ся його шукати

і найшли його в однім потоці, як молив ся піднявши руки до неба. Вони почали плакати і просити його, щоби не покидав краю, та Йоасаф рішучо заявив їм, що царем у них довше не буде, вернув з ними до палати і закляв ся, що не буде вже тут ані одного дня, по чім сам віддав корону і царські ознаки Арахії і помоливши ся Богу, промовив до него упоминаючи його, щоби тямив про свої царські обовязки і велику одвічальність. **Ѩко бо плаважщим на водѣ, єгда же лодїйникъ съблазнит сѧ, мал врѣд приносит плаважщим, єгда же сам крѣм'чїи съблазнитсѧ, тогда сътворит лодїи погыбелїє, тако и въ црих**[1]) **не т**[**ол**]**ма ѡб'щенїє, єл'ма себѣ непраздноует, єще же** [зам. **єслиже**] **самь црь, то вред въсеи жизни сътворит.** Особливо він напоминає Арахію тямувати близьку смерть, бути лагідним з підданими, пригадує йому для того євангельську притчу про немилосердного довжника, остерігає перед єресями і попрощавши ся ще раз з Арахією і з усїми присутними виходить із палати. З плачем і риданем проводить його народ по за місто, дехто йде за ним і далї аж до ночи, та тоді па єго розказ і ті мусїли вертати. Тодї він пішов із свого царства **радꙋѧ сѧ ꙗко нѣкїи ѿ дал'нѣго ѿземствиѧ въ свое ѿчьство идыи.** Одежа на ньому була зверху звичайна, та під сподом мав той **власѧный ржвь**, що дав йому Варлаам (стор. 200- 207).

На ніч він зайшов до хати якогось бідного чоловіка і дав йому свою богату одежу як остатню в своїм житю милостиню. Відси він подав ся в тім напрямі, де надїяв ся найти Варлаама, увійшов у пустиню, де жив тільки зїллєм, томив ся спрагою і соняшною спекою. До того ще диявол почав наводити на него всякі спокуси: спомини про царство, про свояків і товаришів, страх перед зьвірями і гадюками, — та всї ті спокуси він переборов молитвою і твердою вірою (стор. 207—208).

Два роки йшов він отак пустинями, поки дійшов до тої „пустинї Сенаридської“, де жив Варлаам. Довго він не міг його найти, хоч шукав його **ꙗко нѣкто скръвища** і терпів великі недогоди і спокуси, та по двох роках натрапив на якогось монаха і той показав йому, де живе Варлаам. Радісно пішов Йоасаф показаною йому стежкою, **ꙗко се нѣкто хитры**[**и**] **ловець слѣд оулоучити ловимаâго и надеждеж оукрѣплѣем, ꙗко се дѣтищь много врѣмѧ ѿца ис поутѧ чаѧ видѣти.** Підійшовши близько побачив вертеп і застукавши до дверей промовив: „Благослови, отче, благослови!“

---

[1]) Тут в текстї люка; грецький текст має: так само лучає ся і в царстві Коли згрішить хто небудь із підданих, і т. д.

Варлаам почувши голос вийшов із вертепа, та не міг з разу пізнати Йоасафа: **бѧше бо измѣненъ и прѣложенъ ѿ красоты прѣжныѧ ѡбразъ лица єго и ѿ свѣ[тл] цъв[и]тоущиа єго юности, почрънѣвшаго ѿ слънечнаго жеженїа, раздрастнаже бѣаше власы, и исходившема скранїема и очима вънoутрь глоубиноу нѣкде вьшедшема, и бръви и рѧсны ѡпаленѣ теченїемь слъзным и многым страд[а]нїемь трѣбованїа ради.** Пізнавши його Варлаам поперед усего обернув ся до сходу і почав молити ся, а тілько скінчивши молитву привитав ся з царевичем. Розмовляли прудко, розпитували один у одного про все, що з ким діяло ся за ті літа. Перший Варлаам похваливши Йоасафа, що покинувши все прийшов до него **ѧко разоуменъ кѫпцю и премѫдрь, вьсѧ продавъ безцѣнънаго искоупи бисера и не оуныриваго оуполоучивъ скрѣвища съкрьвенънаго на селѣ,** запитав його, що́ було по його відході і чи батько єго пізнав правдивого Бога, **или єще ѿ вѣсовьскїѧ прѣлъсти плѣнѫетьсѧ?** Йоасаф розповів йому все, і Варлаам горячо дякував Богу за таку чудесну побіду єго ученика (стор. 209—212).

Тимчасом настав вечір; оба помолили ся і засїли до вечері. Варлаам поставив перед царевичем **многоразличнѫѧ трапезоу дховныѧ сладости,** а власне якесь неварене зїлле, що сам плекав, троха фіґ і для відміни ще дещо **дивиx ѕелїи.** Попоївши вони знов вдали ся на молитву, а потім бесїдували всю ніч про духовні речі, поки не прийшла пора на ранїшню молитву. Отак жив Йоасаф при Варлаамі много лїт, поборовши в собі всї пристрасти і тїлесні бажаня, забуваючи про страву і пите, **сънѫ же ѫко** (sic!) **зιоурокоу повелѣвааше,** одним словом, дійшов у аскетизмі до такої висоти, що аж сам Варлаам дивував ся (стор. 212—213).

Та ось раз Варлаам покликав до себе Йоасафа і об'явив йому, що сьогоднї пора йому вмерти: „**Ѿшествїѧ ми врѣмѧ при дверех, и придрѫжїе врьстьное желанїе быти съ Хмь воиноу.**“ Він просить Йоасафа, щоби по смерти поховав його а сам жив далї на тім самім місцї, не покидаючи аскетичного житя і терплячи ради Христа всякі недостатки і спокуси. Дуже заридав і заголосив Йоасаф почувши ті слова і висказуючи свій страх, що без Варлаамового проводу не зуміє додержати високих вимогів пустельницького житя. Варлаам потїшає його, виявляючи йому, що має від Бога відкрито, що Йоасаф переборе всї спокуси і трудности і здобуде вінець святости. „Менї — говорить він — отсе вже 100 лїт, а з того 75 лїт я пробув у пустини; **товѣ ѧже аще и н.** [sic! зам. **не**] **толико прострѣтьсѧ врѣмѧ, нѫ близъ нѣгде быти ти подобает, ѧкож[е] велит Гь, да равенъ ѧвишисѧ носившим тѧготоу дневноуж и варь**“.

Потішивши Йоасафа такими і иньшими многими словами Варлаам післав його до деяких далеко живущих аскетів, щоби приніс для него св. причастіє. Царевич побіг що духу боячи ся, щоби старець за той час не вмер. Він вернув в сам час; Варлаам запричастив себе сам, запричастив Йоасафа, а покріпивши ся троха бесідував з Йоасафом ще всю ніч, а при сході сонця помолившп ся Богу і попрощавши ся з ним умер. Йоасаф миючи слїзми його тїло обвив його тим самим рубищем, що одержав був від Варлаама, а відправивши над тїлом усї приписані молитви, викопав могилу близько вертепу і там похоронив його, а сам припавши на могилї довго молив ся до Бога, благаючи собі помочи на дальший трудний, самітний подвиг (стор. 213—221).

Серед молитви він і заснув на могилї, і знов побачив у снї двох страшних мужів; вони взяли його з собою і повели до раю. Тут його зустріли блискучі постатї з прекрасними вінцями в руках, яких він нїколи й на очи не бачив. „Чиї се вінцї?“ запитав Йоасаф своїх провожатих. „Твої“ — відповіли вони, — „а власне один за те, що через тебе богато душ спасло ся а надто коли ти сам твердо перейдеш до кінця стежку аскетичного житя, а другий ти повинен дати батькови, що через тебе покинув нечестиву дорогу, покаяв ся і приблизив ся до Бога.“ Тодї Йоасафови прикро стало, що й его батько одержує такий же вінець, як і він, і то за свою покуту, хоча він, Йоасаф, так богато приложив працї около его наверненя. Тут йому явив ся Варлаам; Йоасафови здавало ся, що старець з докором промовляє до него, закидаючи йому, що замісць тїшити ся звеличанєм батька, кривдує собі з того, що обом їм однакова нагорода. Йоасаф питає Варлаама, де він живе? Той відповідає, що в сьому городї має пресвітле помешканє, та помимо просьби Йоасафа не хоче впровадити його до свого дому, бо ще не прийшов на се час, ще Йоасаф звязаний тягаром тїла, та швидко і його жде такеж житло (стор. 221—223).

Тут кінчить ся оповіданє. Про дальше житє Йоасафа автор додає лише кілька слів. Він жив аскетом до кінця свого віку; 25 лїт мав покидаючи земний престол, а 35 лїт прожив у пустини. По его смерти поблизький пустинник, той сам, що показав йому дорогу до Варлаама, дізнавши ся через боже виявленє про его конець, прийшов, оплакав його й похоронив поруч з могилою Варлаама. Тодї сей пустинник одержав другий „страшний“ наказ — іти до Індиї і оповістити тамошньому цареви про смерть Йоасафа. Цар, не названий тут по імени, в оригіналї грецькім той самий Арахія чи Барахія, що його Йоасаф лишив був на царстві замісць себе,

збирає велику силу народа і йде в пустиню, а найшовши могилу розкриває її і находить тїла Варлаама і Йоасафа зовсїм не зіпсовані, неткнуті й запахущі. Забравши оба тїла в дорогі скринї він вертає; на зустріч тїлам сходить ся незлїчена сила народа; всї разом складають тїла в церкві побудованій Йоасафом, — тут же дїють ся многі чуда і уздоровленя, щó ще більше причиняє ся до навертаня невірних. „**Доздє конец настоѧщемоу словоу** — так кінчить автор свою книгу, — **ѥже противоу силѣ писах вам, ꙗко слышах ѿ неложных предавших ми ч҃стных мѫжей. боуди же вам прочитаѫщим же и҆ слышащим д҃шеполезноуѫ повѣсть сїѫ части сподобити сѧ оу҆гождьших Г҃ви**“. Далї слїдує звичайне славословіє Богу з покликом на молитви святих, про яких розказано в книзї (стор. 223—227).

## III.

*(Порівнанє старословянського тексту по Крехівському рукопису з грецьким; люки в Крехівськім текстї; уваги над грецьким текстом: теологічний апарат, цитати писателїв церковних, цїлї памятники вплетені в текст: Апологія Арістіда. Жерела сну Йоасафа).*

Заким перейти до огляду історії лїтературної сего дїла, ми мусимо посвятити ще кілька слів грецькому його текстови і тому старословянському перекладови, що був основою нашого розбору. Чинимо се не тілько для того, щоби наші дальші уваги мали тривку основу, але також із деяких побічних причин. Ми вже сказали, що старословянський текст повісти про Варлаама і Йоасафа досї не був опублїкований. Правда, петербурське „Общество любителей древней письменности“ опублїкувало у своїх виданях текст сеї повісти, та на жаль, по досить пізному рукопису, що належить кн. Вяземському і походить із XVII віку. Його опублїковано головно для ілюстраций, коли тимчасом у великих російських бібліотеках є рукописи з XIV і XV віку, яких опублїкованє було би далеко більше пожадане. А пожадане воно з двох причин: раз тому, що в науцї російській висказано думку про істнуванє двох редакций старословянського перекладу, а по друге тому, що й грецький текст повісти опублїкований без відповідного критичного апарату і без визисканя власне найстарших рукописів, значить, старословянський переклад на рівнї з латинським міг би може дати деякі причинки до критики грецького тексту. Думку про дві редакциї старословянського перекладу висказав проф. Кирпичников у своїй книжцї про

нашу повість [1]), а власне на тій основі, що в рукописах, які він переглянув, у деяких находила ся остання глава, де розказано про смерть і похорон Йоасафа, а в иньших сеї глави нема. Розбираючи книжку Кирпичникова проф. Веселовський справедливо завважив, що такий суд занадто поспішний, бо недостаток остатньої глави міг бути зовсїм припадковий, а для встановленя двох редакций треба докладного порівнаня тексту, треба показати якісь глибші ріжницї в текстї, чого на жаль проф. Кирпичников не зробив [2]). Можна цїлковито згодити ся з сею думкою Веселовського, та про те признати, що питаня про можливість двох редакций, а бодай двох незалежно від себе зроблених старословянських перекладів вона не виключає. Для розвязки сего питаня в словянській науцї доси дуже мало зроблено, бо всї три вчені, що в остатнїх роках займали ся нашою повістю: Кирпичников, Веселовський і Серб Стоян Новакович, більше звертали уваги на історию вандрівки і жерела сеї повісти, ніж на її старословянський текст і єго відносини до грецького. А тимчасом власне порівнанє нашого тексту з грецьким дає нам, як побачимо далї, деякі цікаві вказівки для розсуду питаня, чи був один старословянський переклад повісти, чи було їх більше незалежних один від одного.

Друга причина, для якої критичне виданє старословянського перекладу повісти було би пожадане, се, як сказано, стан самого грецького тексту. До 20-их років нашого віку грецький текст повісти не був виданий, хоча латинський її переклад друкував ся чимало разів. Тілько 1832 р. його видав Француз Буассонад у Парижі в четвертім томі своїх Anecdota Graeca,[3]) та на лихо видав поспішно, бажаючи випередити віденьських учених Копітара і Вал. Шмідта, що вмовили ся були зладити критичне виданє Варлаама і Йоасафа. Кваплячись оттак Буассонад видрукував нашу повість як будь, не користуючись найстаршими і найлїпшими рукописами, а навіть тими що були в Парижі, бо з 18 рукописів парижської Национальної біблїотеки він користував ся тілько двома. Другого виданя по нїм і досї нїхто не постачив, а впорядчик великої Патрольоґії грецької

---

[1]) А. Кирпичниковъ, Византійскія повѣсти и повѣсть о Варлаамѣ и Іоасафѣ. Харьковъ 1876, стор. 182.

[2]) А. Н. Веселовскій, Византійскія повѣсти и Варлаамъ и Іоасафъ (Журналъ министерства народняго просвѣщенія 1877, т. CXCII, стор. 138).

[3]) Anecdota Graeca, e codicibus Regiis descripsit, annotatione illustravit I. Fr. Boissonade, vol. IV. Parisiis MDCCCXXXII.

Мінь[1]) передрукував текст Буассонада, додавши до него старий латинський переклад Білліуса, не всюди вірний грецькому текстови, а може тілько роблений по иньшому рукопису. От тим то й друкований тепер грецький текст не може ще вважати ся усталеним і критично провіреним, так що й тут докладнійші студиї може вкажуть деякі відміни або навіть осібні рецензиї.

Грецький і латинський текст у виданю Міня, що ним тут користуємось, поділений на вступ і 40 розділів. Порівнюючи зараз самий вступ, що його слов. текст надрукований у нас в додатку, з грецьким текстом, бачимо, що словянський перекладач або значно скорочував свій текст, або користував ся грецьким оригіналом коротшим від того, що надруковано у Міня. Ось дословний переклад грецького вступу; слова надрукувані курсивом — не передані в тексті старословянськім; натомісць в скобках додаю слова, які є в старосл. а яких нема в тексті грецькім.

„Ті, що їх веде Дух божий, ті є сини божі, мовить божеський апостол (стсл. Павел); а удостоїти ся святого Духа і стати ся синами божими — се являєть ся вершком бажаня,[2]) а для тих, що ними стали ся, устає всяка вразливість, як є написано. *Отож* сего *величнього і від усїх пожаданих річей найвисшого* щастя удостоїли ся доступити від віку святі задля добрих дїл: одні поборовши ся по мученицьки і аж до крови встоявши ся супроти гріха, другі піднявши аскетичний[3]) подвиг і пройшовши тїсною (старосл. дод. и прискорбнымъ) дорогою і ставши ся мучениками з власної волї. Їх геройські дїла і взірцеві вчинки[4]) — як тих, що приняли кріваву смерть, так і тих, що аскезою наслїдували ангельський спосіб житя — передавати писаню і взірцї чесноти *пересилати*

---

[1]) I. P. Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca prior, Joannis Damasceni opera omnia quae exstant, tomus III, p. 859—1246.

[2]) Старосл. перекладач не зрозумів тут оригіналу, де сказано: *τῶν ὀρεκτῶν ὑπάρχει τὸ ἔσχατον*, і переклав то *ἔσχατον* зовсїм невірно: последство, т. є. наслїдок, замісць: найвисша мета; так само хибно він переклав дальше *θεωρίας* (contemplationis, властиво вразливости) словом: премѹдость; в старосербськім перекладі бачимо тут иньшу, та так само хибну комбінацию: там *θεωρία* перекладено боговидѣніє, немов би в складї сего слова було *θεός*. Відки взяло ся тут слово: неизбываемо — трудно сказати; грецький текст вимагав би хіба: симъ бываемымъ або, як має Шішатовацький відпис: семоѵ бывшоѵ.

[3]) Старосл. перекладач описує грецьке *ἀσκητικῶς* аж пятьма словами: пощеніемъ и молитвами и бдекіемъ и множѣмъ трудомъ.

[4]) Грецьке *τὰς ἀριστείας καὶ τά κατορθώματα* старосл. перекладач передав дуже слабо словами: изящно исправленіе, що не віддають значіня нї одного, нї другого

пізнїйшим (грець. *τοῖς μετέπειτα*, старосл. послѣднимъ) поколїням приняла Христова церква від богорічивих (грц. *θεηγόρων*, старосл. богозрачныхъ) апостолів і блаженних отцїв, що се поклали як закон для спасеня нашого роду. Бо дорога, що веде до чесноти — важка і прикра, а особливо для тих, що нїколи цїлих себе не прикладають до Господа, але ще терплять напади тиранів-пристрастей. [1]) Задля того потребуємо богато дечого, щó би нас наклнкувало до неї,[2]) *а власне упімнень і оповідань про житє тих, що пройшли сю дорогу перед нами; се і швидше, без труду веде до неї і заставляє не дбати про прикрости подорожі. Бож і того, хто хоче вибрати ся в трудну і прикру дорогу, не легко нахилити самими упімненями і намовами; але показуючи многих, що її вже пройшли і добили ся до доброї мети, лекше його до того нахилити, щоб і сам пустив ся в сю дорогу. І я покладаючи ся на се правило, а з другого боку боячи ся небезпеки* [3]), якою загрожено лїнивому слузї, що взявши у пана талант закопав його в землю і те, що було дане на розробок, заховав без зиску, нї-за-що не замовчу користного для душ оповіданя, що дійшло аж до мене; а оповідали менї його побожні мужі з краю внутрішньої Етіопії, *що їх звичайно називають Індийцями*, переклавши її з небрехливих записок. А маєсь вона ось як.“

---

слова. Той хто писав Шішатовацький список, а властиво той оригінал, з якого сей список переписаний чи то перероблений, по просту поминув слово *ἀριστείας* або поклав там якесь слово незрозуміле для автора Шішатовацького списка, так що сей передав се місце словами позбавленими звязку: нχ же н... исправленіа.

[1]) Грецькі слова: *ἐκ τῆς τῶν παθῶν τυραννίδος ἔτι πολεμουμένοις* в старосл. передано: но грѣховнымъ обычаємъ выну тъщимся. Остатнє слово — очевидна помилка переписувача, та яке слово стояло первісно замісць него — я не пригадаю. Слова „грѣховный обычай“ зовсїм не передають: *τῶν παθῶν τυραννίς*. Шішатовацький список також не може собі дати ради зі словом *τυραννίς* і перекладає його темним виразом поминател’ства (Новак. 65).

[2]) Старосл. перекладач мабуть не розумів сего реченя і переклавши початок єго зовсїм хибно (*δια τοῦτο καὶ πολλῶν δεόμεθα τῶν πρὸς αὐτὴν παρακαλούντων ἡμᾶς* він переклав: сего ради и многою молбою молящем ся нам!), решту зовсїм пропустив; хіба що схочемо приняти, що пропуск сей спадає на рахунок того, хто переписував Крехівський список. В Шішатовацькім списку не пропущено нїчого, та тілько рукопис в тім місцї значно попсований, так що многих слів годї відчитати (Новакович, ст. 65).

[3]) Старосл. перекладач мусів тут мати перед собою иньший грецький текст, бо трудно припустити, щоби він чи то навмисне, чи з незнаня грецьке *κίνδυνον* переклав на „притчю“. В Шішатовацькім списку перекладено по лїпше: *ἐπηρτημένον κίνδυνον* — нанесенные бѣды (Новак. 65).

Порінюючи грецький текст сего вступу з перекладом старословянським ми бачимо виразно, як перекладач намагав ся передавати грецький оригінал як найкоротшими словами, не дбаючи про те, що таким способом частенько зовсїм затемнював зміст оповіданя. Чи сам той перекладач, чи тільки копіст, що писав Крехівський рукопис, позволяв собі ще крім того викидати цїлі реченя з тексту, сего поки що, не маючи під рукою иньших списків старословянського перекладу, ми не можемо рішати. Судячи на основі відповідного уступу старосербського перекладу, надрукованого Ст. Новаковичем [1]) по Шішатовацькому рукопису з початку XVI в. (він скінчений був 1518 р.), треба припустити, що старословянський переклад був повнїйший і що скороченя, бодай значнїйші, були дїлом того, хто лаштував Крехівський рукопис. Може бути, що таких скорочених рукописів найде ся ще більше. Та правдоподібне й те припущене (далї ми ще приведемо дещо для его мотивованя), що наш перекладач мав під руками грецький оригінал де в чому відмінний від надрукованого Буассонадом, значить, що й грецький текст повісти, не зважаючи на фірму св. Івана Дамаскина, підлягав при переписуваню деяким змінам, про яких обсяг ми поки що також не в силї сказати що небудь докладне.

Годї нам тут так само докладно переходити роздїл за роздїлом повісти; се праця, яку мусить зробити той, хто схоче критично видати текст старословянський. Для нашої мети буде досить вказати на деякі важнїйші недостачі в Крехівськім списку або на відміни его супроти грецького тексту, — нехай се буде наш скромний причинок до тої будущої критичної роботи.

*Роздїл І. Опис Індиї, характеристика Авенїра і оповідане про переслїдуване християн.* Тут в описї Індиї (стор. 2) знов є маленька недостача в Крехівськім текстї. Зараз по наведених нами (стор. 11) словах: **къ єгѵпєтстѣй странѣ** читаємо там: **по сꙋхꙋ жє къ** — а далї в списку лишено порожне місце на пів рядка; там мало бути зазначено, що Індия „з боку сухої землї доторкає ся до границь Персиї“ (Migne 864). Для чого переписувач Крехівського списка пропустив тї слова? Може переписував із старого якого списка, де

---

[1]) Ст. Новакович, Варлаам и Іоасаф, прилог к познаваньу упоредне литерарне историје и хришћанске средньевековне белетристике у Срба, Бугара и Руса (Гласник српског ученог друштва, књига L. У Београду 1881), стор 64—65.

ті слова були витлїли або затерли ся? В Шішатовацькім списку вони є (Новак. 65).

*Роздїл II. Епізод з „божим чоловіком“.* Зазначу тут одну подробицю. Оповідаючи цареви про те, щó його спонукало до аскетизму, божий чоловік оповідає, що ще в молодости чув **„глас нѣкїи спѣн'ныи“**; грецький текст має тут: ἤκουσα τι ῥῆμα ἀγαθὸν καὶ σωτήριον — я почув слово добре і спасенне. Перекладач, як бачимо, або самовільно змінював текст, або перекладав з тексту відмінного від того, який передрукований і яким користував ся також той, хто лагодив ориґінал Шішатовацького списка (пор. Новак. 67). Натомісць кінець сего оповіданя в Крех. знов скорочений; тут кінчить ся воно словами; **„ꙗко не моученъ бысть“**; в грецькім текстї читаємо ще далї: та день у день терплячи мучеництво в сумлїню і стаючи добою з начальствами і властями, з світовладцями темноти сего віка, з духовою злобою, як мовить св. Павло“ (Migne 877). І сего пропуска нема в Шішатовацькім списку.

*Роздїл III. Вродженє Йоасафа й ворожба звіздарів.* В сьому роздїлї цікава є назва „Домоса града“, що мається ся в Крех. Грецький текст не називає города, де батько умістив Йоасафа, та він же вияснює нам, відки у старосл. перекладача взяла ся та назва. Читаємо там ось що: „Ἐν πόλει δὲ ὅμως ἰδιαζούσῃ παλάτιον δειμάμενος“ і т. д. (Migne 880). В текстї, що ним користував ся старосл. перекладач, мусїло стояти „Ἐν πόλει δ' ὅμως“, а перекладач, роблячи своє дїло механїчно або збаламучений тим, що оба слова були написані разом (δόμως) зробив із них назву города Домос. Ся помилка дуже добре характеризує нам перекладача, та заразом показує, що вона могла повстати тільки з непорозуміня грецького тексту і не є помилкою копіста. Значить, коли є списки старосл. перекладу, де сеї помилки нема, то треба приняти або пізнїйшу поправку зроблену по порівнаню з грецьким текстом, або иньший переклад. А власне Шішатовацький список сеї помилки не має, але подає вірно: **въ градѣ особнѣ,** — знак, що маємо тут дїло з осібним перекладом із грецької мови, незалежним від того, з якого пішов Крехівський список. Варто зазначити тут іще одну подробицю. Число халдейських ворожбитів грецький текст подає „коло 55“ (ὡσεὶ πεντηκονταπέντε); Шішатовацький список подає таке саме число, пропускаючи ὡσεὶ (около); натомісць Креківський список має „ꙗко н҃“ (около 50), згоджуючи ся тут з латинським перекладом Біллїуса, що певно також на основі якогось грецького рукопису подає їх число „circiter quinquaginta“ (Migne, 878).

*Розділ IV. Царський боярин і каліка, що знає лік від обмови; цар і два втікачі черці.* Перший з тих епізодів, що по моїй думці становить окрему притчу, слабо тілько і механїчно звязану з ходом повісти, в Крехівськім рукописї неповний; власне в тім місцї, де він починає ся (між стор. 16 і 17 моеї нумерациї) бракує одної картки.

*Розділ V. Молодість і дві стрічі Йоасафа.* Для характеристики перекладу подаю тілько грецький ориґінал тих слів, що наведені в мойому резюме (ст. 15—16). Характерний зворот про стріляне до неба поданий в грецькому, як приповідка: καὶ τοῦτο δὴ τὸ τοῦ λόγου, εἰς οὐρανὸν τοξεύειν ἐπιχειρῶν, дословно: і то, як то кажуть, силкуючись на небо з лука стріляти. Шішатовацький список перекладає доволї вірно: **и сими** (відносно до попереднього: **надеждами**) **іакоже реци на небо стрѣлѧти начинаѥ** (Новак. 71). Перекладач того тексту, який є у Крехівському списку, мабуть не зрозумів ориґіналу, а може мав у ньому варіант: καὶ τούτῳ δὲ τῷ λόγῳ εἰς οὐρανὸν і т. д. Інтересна, на стародавнїх лїкарських поглядах оперта дефінїция хороб, яку дають царевичеви його дворяне, в грецькім текстї виглядає так: Πάθη ταῦτα εἰσιν ἀνθρώπινα, ἅτινα ἐξ ὕλης διεφθαρμένης καὶ σώματος κακοχύμου τοῖς βροτοῖς συμβαίνειν εἴωθε (Migne, 802) — по нашому: се людські терпіня, що звичайно трафляють ся людям із попсованої материї і із злих соків тїла. Крехівський список перекладає ὕλη (вещество) словом вещь, пропускає слово διεφθαρμένης, із імени σώματος робить прикметник і долучує його до „вещи", а з прикметника κακοχύμου робить імя — і виходить дефінїция зовсїм темна і без значіня. Те саме повторяє ся далї ще раз. Царевич питає, чи всім людям таке буває? Йому відповідають (по грецькому тексту): не всїм, а тілько тим, у кого здоровлє переверне ся (ἐκτραπείη) задля зіпсованя (μοχθηρίας) соків. В Крехівськім списку форму пассивну ориґіналу зовсїм не до ладу передано формою активною (**иже ѿ здравіа превратит**) — і знов вийшла нїсенїтниця. Жаль, що Ст. Новакович не привів дословно сего місця з Шішатовацького списка.

Опис старця, що його здибав царевич, по грецькому ориґіналу виглядає ось як: здибав старця перестарілого в многих днях, з поморщеним (Крех. має тут рідке слово **мъклымъ**) лицем, з зігнутими колїнами, згорбленого і всего лисого і беззубого, що шамкав щось уриване. Слів надрукованих розстріленими буквами в Крех. або нема перекладених, або вони перекладені хибно, а власне παρειμένῳ δὲ τὰς κνήμας перекладено: **разслабленнама мыш'цама.** Грецьке συγκεκυφότι перекладено в Крех. рідким словом „**слѧка**".

*Розділ VI. Приїзд Варлаама і прихід его до Йоасафа; притча про сївача, про смертну трубу і про чотири скриньки.* Для порівнаня перекладу Крех. і Шішатов. з грецьким текстом приведу з сего роздїлу ті слова, якими Варлаам перед „пістуном“ царевича описує свій чудесний камінь, що його буцїм то хоче показати царевичеви. Камінь сей

Крех.

**въсѣх бо добрых лоучшїи ес[ть], может слѣпым срдцем свѣт даровати и премѫдрыа сътворити, и нѣмым глас дати, и глоухым оуши ѡвръзати, и цѣл'боу неджжным подавает, и немѫдрыа мѫдрьствоует, бѣсы из'гонит, и в'се еже ес[ть] добро и желан'ное на потрѣбоу, без зависти подавает стѧжав'шемоу его** (ст. 29).

Шішатов.

. . . . . . . . . . . . . (може) **и слѣпыимь срьдцемь свѣть даровати прѣмоудрости и глоухымь же оушы отврьзаеть, нѣмымь же моудрость подаваеть и здравїе недоужнїимь дароуеть, безоумнїе оумоуждраеть** (sic!), **бѣсы прогонить и вссіе же добро и вождел ѣнно обилно дароуеть стежав'шомоу его** (Новак. 74).

В дословнім перекладї з грецького (Migne 897) сей уступ виходить ось як: Бо над усїма добрими річами він без порівнаня має верх: може і слїпим на серцї дарувати світло мудрости, глухим вуха отворити, нїмим дати голос, і хорим достарчити здоровлє; безумних умудряє, бісів прогонює, і все, що тілько є добре і пожадане, без ущербу приводить тому, хто його посів.“ Як бачимо, Крехівський текст тут пропустив тілько одно грецьке слово (ἀσυγκρίτως) там, де у нас відповідні йому слова надруковані розстрілено; від грецького він відбігає і що до порядку чудесних дїлань каменя, в чім знов Шішатовацький текст згідний з грецьким. Далї Крех. в першім реченю грецьке φῶς σοφίας передав двома реченями: **свѣтъ даровати и премѫдрыа сотворити**; Шішат. тут знов іде вірно за грецьким текстом. В будові речень обидва тексти незгідні з грецьким, бо коли тут від горішнього „може“ залежні чотири перші реченя, так що глагол в них стоїть в неозначенім видї (може... дарувати... отворити... дати... достарчити), то в Крех. сю форму мають вправдї також 4 реченя, та одно з них таке, якого в грецькім нема, а остатнє з тих, що в грецькім залежні від „може“, тут поставлене незалежно (**цѣлбѹ... подаваетъ**); в Шішатов. від „може“ залежне є тілько одно реченє, дальші стоять незалежно. В кінцї варто завважити, що в кінцевім реченю переклад одного слова ἀφθόνως в Шішатов. є сво-

бідний, а в Крех. далеко вірнійший, а властиво невільничо вірний грецькому оригіналу (без зависти). Сї спостереженя скріпляють нашу думку, що Крех. походить від грецького оригіналу де в чому відмінного від того, що є надрукований, та й оригінал Шішатов., хоч в загалї дуже схожий з надрукованим, в деяких подробицях міг від него ріжнити ся.

*Роздїли VII, VIII і IX* містять виклад Варлаама про основні догми і правила віри християнської і ми поки що лишаємо їх на боцї і перейдемо до

*Розд. X*, де Варлаам упоминає Йоасафа, щоби хрестив ся, коли увірував в Христа і не відкладав би сего на пізнїйше. Сей роздїл важний для нас тим, що в Крех. тут є доволї велика прогалина в текстї, що повстала не через брак картки, але через умисний пропуск. А власне на стор. 54 читаємо там: „а̂щє ли по званїю нє хощєши, нѫ мъдлиши, праведным бж҃їим сѫдωм ѿвръжєнь боудєши. а҃з' бо бл҃гдтїѫ бжїєю ω̂ тєбє оу҆вѣдавь послань быχ наоучити тѧ, и҆χжє є̂смь наоучил'сѧ и̂ съχранил и̂ нач[а]ла ѿ ю̂ности даж[є] и̂ до сѣдины, а҃щє [починає ся стор. 55] оу҆бо вѣроуе̂ши и̂ крстиши с[ѧ], спс҃єнь бѫдєши.“ Читаючи се місце зовсїм не завважуємо прогалини; тільки порівнюючи наш текст з грецьким бачимо, що між першим реченєм і другим, між словами „боудєши“ і „аз“ пропущено довгий уступ, більшу часть сего роздїлу (у Міня в грецькім текстї 124 рядки, стовп. 940—946). Та найважнїйше те, що в тім пропущенім уступі находить ся також одна з найкрасших притч, які є дїйсною прикрасою нашої повісти, а власне вельми популярна в старословянській лїтературі і нераз також окремо переписувана притча ω славїю. Трудно припустити, щоби грецький текст, по котрому зладжений був старосл. переклад, якого зразок подає нам Крехівський список, не мав сего уступу; далеко подібнїйше до правди буде таке припущенє, що пропуск сей повстав на словянськім ґрунтї. Чи він є властивий тільки Крехівському спискови (в Шішат. притча про соловія є, гл. Новак. 78—80), чи може цїлій якій ґрупі, і з якої причини був зроблений — про се не можемо тут нїчого сказати. Одно тілько нам здає ся, що він для чогось зроблений був навмисно, бо писець очевидно так дібрав полишені тексти до купи, що без порівнаня з оригіналом пропуска в текстї не видно. Щоби доповнити нашу вибірку притч, вплетених в отсю повість, подаємо й отсю в перекладї на нашу мову з грецької:

„Та отсе покажу тобі примір, що я затямив від одного мудрого чоловіка. Той говорив, що прислужники ідолів рівняють ся

тому чоловікови пташникови, що зловив одну з найдрібнійших пташок; соловієм її зовуть. А коли взяв ніж, щоби його зарізати і з'їсти, дав ся соловієви людський (властиво: артикулований) голос. І він мовить до пташника: „Що тобі за користь, чоловіче, з'їсти мене? Аджеж мною не зможеш наповнити свойого черева. Та коли увільниш мене з тенет, дам тобі три науки, що тримаючи ся їх користати меш богато увесь свій вік". Отже сей, здивований самим його балаканєм, обіцяв зараз увільнити його з пут, коли почує від него щось нового. Обернувши ся до чоловіка соловій мовить: „Ніколи не бери ся сповнювати те, що не може сповнити ся і не жалуй за тим, що минуло, і ніколи не вір тому слову, що не подібне до віри. Бережи отсї три науки, а добре тобі буде". Дивуючись складности і мудрости тих речень, чоловік розвязавши його з сильця випустив у повітре. Та соловій бажаючи дізнати ся, чи зрозумів чоловік силу переданих йому речень і чи виніс із них яку користь, мовить до него літаючи в повітрі: „Горе твоїй непорадности, чоловіче! який скарб утратив ти сьогодні! Адже в мойому нутрі є перла, завбільшки понад струсине яйце!" Коли ж почув се пташник, стрепенув ся з жалю, сумуючи, що такий соловій утік йому з рук, а пробуючи зараз же зловити його, промовив: „Ходи до мойого дому, а я погостивши тебе гарненько пущу назад з почестю." Та соловій відмовив йому: „Тепер знаю, що ти дуже нерозумний, бо принявши радо і приємно вислухавши те, що тобі було сказано, не виніс ти з сего ніякісінької користи. Яж тобі сказав не жалувати того, що минуло, а ти, бач, аж стрепенув ся з жалю, що я втік із твоїх рук, жалкуючи за тим, що минуло. Я навчав тебе не пробувати досягти те, що недосяжне, а ось ти пробуєш знов зловити мене, хоч не можеш пустити ся моєю дорогою. А надто я радив тобі не вірити слову неподібному до віри; а ти, бач, повірив, що в мойому нутрі є перла більша по над мій розмір, і не похопив ся зміркувати, що цїлий я завбільшки не буду такий як струсине яйце, то якжеж би вмістила ся в менї така перла?" (Migne 942—944).

*Розділ XI. Що робити по хрещеню? Приписи етичні, виклад про покуту, притча про блудного сина. Розділ XII. Виклад про аскетизм, про відлученє від сьвіта, про мучеників і пустинників, притча про однорога. Розділ XIII. Притча про трьох другів.* Сї три розділи лишаємо без близших уваг, пригадуючи тілько прогалину в притчі про однорога, яку ми зазначили на стор. 22.

*Розділ XIV. Притча про однорічніх царів і порівнанє про голуба.* В сьому порівнаню, що наведено у нас на стор. 26, зазначено

прогалину в тексті; порівнане єї з грецьким текстом показує дещо більше. Ось дословний переклад грецького тексту, при чім курсивом зазначуємо слова, яких не передано в Крехівськім рукописї. „Як *коли* голуб, тїкаючи *від орла або ястреба, з місця на місце перелїтає*, раз на отсе дерево, то знов на *онтой корч*, а потім у камяних печерах, і натикаючи ся на всякі шпички і нїде не находячи безпечного сховку, мучить ся в ненастаннїй *трївозї* та в смутку" і т. д. (Migne 985). Як бачимо, Крех. подав сей текст значно скорочений, а надто речене „**и в'сѧ кок'тиноє въпадаєт**" прямо незрозуміле. Я догадував ся (ст. 26), що тут треба доповнити в той спосіб: **и всє въ кокти орлиныѧ въпадаєтъ**; грецький текст вимагає иньшої кон'єктури, а власне: **и [на] всѧ кокти въпадаєтъ**. Трудність становило би хіба слївце „**ноє**", що в Крех. без зазначеня прогалини прилучене до „кокти". В грецькім текстї маємо тут слова: καὶ παντοίαις ἀκάνθαις ἑαυτὴν προσαράσσουσα; та латинський переклад подає варіант: ac variis spinis p e d e m affigens. Чи не мав і старосл. перекладач перед собою тексту, де в сьому місцї була мова про ногу, так що отсе слївце „ное" в Крех. є попсованим останком із слова „ногою"?

Ще більше вкорочене дальше речене, що ми привели в своїому резюме (ст. 26), де Варлаам виявляє свій ідеал щасливого житя. В грецькім текстї читаємо: „Бо се (себ то страх божий) я пізнав яко основу всякого добра; се й називає ся початком мудрости і найвисшою (τετελειωμένη) мудрістю, *бо жите (тодї)* без смутку й без напасти *для тих, що його мають, а для тих, що намагають ся дійти до него, безпечно як у Господа. Отож направивши свою думку на непохибну дорогу заповідий Господнїх і пізнавши напевно, що нема в нїй нїчого кривого анї закрученого,* анї повного ярів та скал, терня та колючок, але що вся вона рівна *та однакова*" і т. д. (Migne 985—988). Зазначивши курсивом те, що пропущене в Крех. ми бачимо від разу, відки се пішло, що в Крех. оте речене має зовсїм иньший вигляд і навіть иньший характер, якого не має грецький текст. Та про те годї нам сказати на певно, яка була причина тих пропусків і змін в текстї старосл. Слово „**к'тиниє**", ужите в Крех. рівнозначно з грецьким ἀκανθῶν, є мабуть помилкою переписача замісць **тръниє**.

*Роздїл XV. Промова про вбожество і про вольну волю, притча про сонце. Розд. XVI. Притча про царя і про двоє жебраків у яскинї; притча про дїдову дочку і парубка.* Між сими двома притчами на стор. 85 Крех. рукопису в низу полишено порожнє місце; мож-

на б думати, що тут мав бути рисунок, та порівнане з грецьким текстом вказує тут доволї значну прогалину; пропущено тут 30 рядків грецького тексту (Migne 1004); в них кінчить ся Варлаамів виклад притчі про царя і жебраків і Варлаам укріплює Йоасафа в думцї, щоби навів свого батька на добру дорогу. Йоасаф відхиляючи ся від довшої розмови про се дїло запитує Варлаама, чи той ідеал аскетичного житя, який він йому вказав, справдї можливо осягнути чоловікови? Варлаам впевняє його, що се можливо і для заохоти оповідає йому притчу про богацького сина і дїдову дочку. Ми привели (стор. 28) сю притчу в скороченю, та без початку, бо його нема в Крехівськім рукописї. В грецькім текстї Варлаам мовить: „Коли се вчиниш, будеш подібний до того розумного парубка, про якого я чув, що він походив від богатих і знатних родичів. Батько висватав для него дочку одного знатного вельможі та богача, пишну красавицю, та й поговорив з сином про подруже й сповістив його, щó собі задумав; але сей прочувши те і прийнявши сю справу за щось негоже та невідповідне, вдав ся на втеку покинувши батька. Вандруючи зайшов у гостї до хати одного вбогого дїда, щоби там відпочити від денної спеки“ (Migne 1004). Далї йде те, що є в Крехівськім рукописї.[1])

*Роздїл XVII. Виклад про Бога. Розд. XVIII. Виклад про житє і смерть; вік Варлаама; притча про ланю. Розд. XIX. Символ віри, упімнене Варлаама. Розд. XX. Дальші упімненя Варлаама.* Із сеї ґрупи роздїлів виймаємо згаданий уже символ віри, що Варлаам передає Йоасафови, і подаємо його в старосл. текстї по Крехівському рукопису й обік в дословнім перекладї з грецького.

---

[1]) В притчі про царя і двоє бідарів зазначимо при нагодї одно темне місце в Крех. На питанє „первосовітника“, як йому видаєть ся житє отих бідарів, цар відповідає: „въсѣх къгда видѣх и҆ слѣпы и҆ тѧжкы, насмисан'же и҆ безнав'нь“ В грецькім текстї читаємо: „з усїх які я коли бачив, найнеприємнїйше і найнещаснїйше, огидливе і нужденне“ (Migne, 1000). В Шішатовацькім рукописї читаємо се місце ось як: „всѣхь ихь же нѣкогда видѣхь, притранѣю и печал'нѣю, зрештє же и ненавистно“ (Новак. 91). Як бачимо, оба старосл. переклади з собою зовсїм незгідні і супроти грецького тексту більше або меньше невірні. Цїкаво, що „зрештє“ в Шішат. повстало очевидно з непорозуміня грецького слова *βδελυκτή*; перекладач може прийняв його за *βλεπτή* або щось подібне, що має звязок із *βλέπω*. Словам Крехівського рукопису „насмисан“ і „безнав'нь“ відповідають грецькі *βδελυκτὴ καὶ ἀποτρόπαιος*.

Крех. 96—99:

Вѣроуи оу҆бо въ ѿц҃ и҆ сн҃ь и҆ ст҃ыи дх҃ь, въ ст҃жѧ и҆ живонач[а]л'ноуж тро[и]цж въ трех оу҆постасех ѥ҆динѣмь бж҃ствнѣм прославленѣи. ѥ҆диного бо съвѣдаѥмь Бг҃а: нерожден'на ѿц҃а, ѥ҆диного ж[е] рожден'на сн҃а и҆ Гн҃а, свѣта ѿ свѣта, Бг҃а и҆стин'на, рожден'наго прежде всѣх вѣкь. благо[го] бо ѿц҃а блг҃ь род[и] сѧ сн҃ь, ѿ свѣта нерожден'на свѣт всеѧ вѣчныи. Бг҃ сыи безнач[а]лень и вѣчень, и҆м'же всѧ быша видимааж[е] и҆ невидимаа. и҆ ѥ҆динь ѡбраз дх҃ь ст҃ыи ѿ ѻц҃а и҆сходѧи, Бг҃ съвръшень и҆ ст҃ынеж прѣимаа[и] самовлъно, самосил'но, съвѣчно. тако оу҆бо кланѧйсѧ ѿц҃оу и҆ сн҃оу и҆ ст҃мꙋ дх҃оу въ трех оу҆постасех, ѻ҆б'ще бо трем бж҃ество, ѥ҆дина слава, ѥ҆дино црс҃твїе, ѥ҆дина сила, ѥ҆дина влас[ть]. тако вѣржѧ, ꙗ҆ко ѥ҆диночадыи сн҃ь и҆ слово бж҃їе нашего рад[и] сп҃снїа прїиде на землѧ бл҃говоленїѥм ѿч҃їим и҆ поспѣшьствїѥмь ст҃го дх҃а. без сѣмене зач[а]тсѧ въ

Migne 1028—1034:

Так ось віруй в Вітця і Сина і св. Духа, сьвяту і живоначальну Трійцю в трьох особах а в однім божестві прославлену, *різну особами і особистими прикметами, а одноцїлу по сути.* Одного визнаючи Бога невродженого — Вітця, одного вродженого Господа — Сина, сьвітло зі сьвітла, правдивого Бога *з правдивого Бога,* вродженого перед усїми віками; бо з доброго Вітця добрий уродив ся Син, а з невродженого сьвітла виблисло вічне сьвітло, *і з дїйсного житя вийшло животворне жерело, і із самомогучости виясніла могучість Сина, що є відблиском слави і втїлене слово, що було на початку у Бога* і Бог без початку і вічний; через него все стало ся, зриме й незриме. І одного знаючи Духа сьвятого, що походить від Вітця, Бога совершенного і животворного і *щедрого* на сьвятість, з тою самою волею, з тою самою силою, рівно вічного, *уособленого.* Так ото кланяй ся Вітцю і Синови і сьв. Духови в трьох особах *або прикметах, а в однім божестві;* бо спільне у всїх трьох божество, *і одна їх природа, одна суть,* одна слава, одно царство, одна сила, одна могучість; *спільне у Сина і сьв. Духа те, що вони з Вітця; Вітцева властивість та, що він невроджений, Синова — вроджене, а Духова походжене. Так ось се так віруй; та зрозуміти спосіб вродженя або походженя не силкуй ся, бо сего зрозуміти не можна; в простотї серця без мудрованя заховуй, що Отець і Син і сьв. Дух у всьому — одно окрім невродженя і вродженя і походженя,*

ложеснахъ стыѧ двы и бца Марїа стым дхом неистлѣн'но родисѧ и члкь род[и] сѧ съвръшень, и ꙗко тъ Бг съвръшен ес[ть], двѣма ествома: бжством и члчьством. весма ѿбраза не ищи съвѣдати, како себе излиѧ снь бжїи и члкь быс[ть] ѿ двчскїѧ жтробы и кръвы безьсѣмен'но и неистлѣн'но, или како ѿбоѫ ѥствоу въ ѥдинои оупостаси съвъкоупленїе. вѣровати бо сїа наоучихомсѧ и дръжати ꙗже бгоиз'бран'но нам ѿ бжственаго писанїа из'глан'на, ѿбраза ж[е] не разоумѣем н'и съвѣдаемь и глати не можемь. вѣрѫѧ оубо въ снь бжїи, млсрдїа рад[и] и мастынеѫ быс[ть] члкь в'сѧ въспрїимати члчьскаго ества и непрїложныѧ стрсти. възаал'ка бо сѧ и въжада и спа и троудис[ѧ] и подвизасѧ ествомъ члчскым и безаконїи рад[и] нашихъ прїиде на съмрть волеѫ, никакож[е] прикосшесѧ стрсти бесъмртьномѹ ествоу. нѫ плътїѫ съвѣдаем мѫчена и погребена и бжственоѫ силоѫ из' гроба

і що єдинородний Син і Слово боже і Бог для нашого спасеня зійшов на землю за присудом Вітця і при помочи сьв. Духа, без сїмя зачатий в лонї св. Діви і Богородицї Мариї через св. Духа і без ушкодженя з неї вродив ся і став вповнї чоловіком, і що він є вповнї Бог *і вповнї чоловік*, врожений із двох натур — божества і чоловіцтва; *і в двох натурах надїлених пізнаванем, волею і силою дїланя, самовладних і з кождого погляду в повнї відповідних до тої міри і до того розуміня, яке всякій з них належить ся — одним словом, в божестві і чоловіцтві злучених в однїй особі. І се без мудрованя прийми* і нїяк не силкуй ся зрозуміти спосіб, як Син Божий сам себе умалив і зробив ся чоловіком з дївоцької крови без сїмя і без ушкодженя, або яке є сполучене двох натур в однїй особі. Бо ми навчили ся заховувати те, що нам від Бога сказано в божім Писаню, а способу не знаємо і не можемо висказати. Віруй в Сина Божого, що *через нутро* свойого змилуваня став ся чоловіком і прийняв усї *природні* а непорочні почутя людськости і терпів голод, спрагу, спав, почував утому і трівогу відповідно до людської вдачі, і за наші неправди ведений був на смерть, *розпятий на хрестї й похований закоштувавши смерти*, при чім божество полишило ся *без болю* і без зміни; *бож взагалї нїякого такого почутя не приписуємо тїй безчутливій натурі; розуміємо, що він тілько своєю прибраною вдачею* (в грецьк. προςλήμματι) терпів і був похований, а божою славою встав із мертвих і без ушкодженя підняв ся

въскрьша (sic!) без истлѣніа, на н҃бса ж[е] въшедша и пріити пакы съ славоѫ сѫдити живы[и] и мр҃твым и въздати комѫждо по дѣлом. въскрснѫт бо мр҃твіи и въстаноут сѫщіи въ гробѣх, ибо съхранив'шеи Г҃сна заповѣди въ правои вѣрѣ наслѣдѧт жизнь вѣч'нѫѧ, истлѣв'шіи въ грѣсѣх и оуклонивьшіиса ѿ правыѧ вѣры въ мѫкоу вѣчнѫѧ, зане самовлъном намь сѫщим и самовлъным с[ъ]вѣтом из'брати бл҃гое или злое или мръзкое. къ симь ж[е] исповѣдаи едино кр҃сщеніе водоѫ и дх҃ом ст҃ым въ оставленіе грѣховь. пріима[и] ж[е] и пр҃чстых Х҃вых таинь, вѣрѫѧ въ истинѫ тѣлоу и кръви сѫщем Х҃а Б҃а нашего, ѩж[е] дас[ть] вѣр'ным въ оставленіе грѣхом въ нощи ж[е] егда прѣдань быс[ть], обѣтованіе положи ст҃ым своимь оу҃чеником и а҃пслѡм и тѣми въсѣм вѣр'ным, рек: пріимѣте и ѩдѣте, се ес[ть] тѣло мое ломимое въ ѿставленіе грѣховь. также[е] и чашоу пріемь дас[ть] имь глѧ: піите ѿ неѧ в'си, се ес[ть] кръвь моѧ вас рад[и] проливаема въ ѿставленіе грѣховь, се творите въ мое въспоминаніе! самь оу҃бо слово б҃жіе животворѧ[и] въсѣ тварь, си-

на небо, і прийде знов зі славою судити живих і мертвих, *якими сам знає словами боговидного тіла*[1]) і віддасть кождому справедливою для него мірою. Бо мертві встануть і будуть збуджені ті що в могилах, і ті, що пильнували заповідів Христових і в правій вірі *зійшли зі сьвіта*, наслідять вічне жите, а ті що опоганені гріхами і збочували від правої віри, *відійдуть* на вічну муку. *Вір, що нема ніякої сути, ніякого царства злого; не міркуй, що воно без початку або повстало само з себе або походить від Бога; гони геть від себе таку нісенітницю! Але наше се діло і чортове, з нашої невваги навалило ся на нас через те*, що ми є власновольні і самостійною волею вибираємо чи то добре чи зле. До сего визнавай одно хрещене водою і духом на відпуст гріхів.

Приймай також участь в пречистих Христових тайнах, віруючи, що справдї стає ся тїло і кров Христа Бога нашого, що дав вірним для відпусту гріхів. Бо в ночи, коли був зраджений, новий заповіт дав сьвятим своїм ученикам і апостолам а через них і тим, що в него вірять, мовлячи: Візьміть, їжте, се моє тїло ломане за вас на відпуст гріхів. Так само і чашу взявши дав їм мовлячи: Пийте з неї всі, се моя кров з нового заповіту, проливана над вами на відпуст гріхів; се чиніть на мою памятку. Так ось сам, Слово боже, *живий і сильний* і всетворящий своєю силою, чинить і пе-

[1]) Отсї слова, в грецькім оригіналї: *δι' ὧν αὐτὸς οἶδε ῥημάτων τοῦ θεηγόρου σώματος* — темні і не перекладені також у Біллїуса (Migne 1002).

лоѫ своѥѫ творит и прѣтва-
рѣет бжственным чистословїемь
хлѣба и вина приносима тѣло
свое и кръв пришьствїемь стго
дха, и крсщенїе и просвѣщенїе.
съ любовїю прїемлѧщим съ
вѣрою чстное изьѡбраж[е]нїе
влдчнаго ѡбраза нас рад[и]
въчлчьшѫс[ѧ] словоу бжїѫ,
самого мнѧ твор'ца видѧ въ
образѣ написанїе. разоумныма
очима къ истин'номоу виденїѫ
приходим егож[е] есть ѡбраз.
нас рад[и] распен'шемѫс[ѧ] не
богы творѧ ли идолы, иѫ ꙗко
ѡбразь въплъщ'шаго сѧ Ба
лоб'занїемь, любовїѫ и вѣроѫ
излїав'шаго себе нас рад[и] да-
же и до рабїа образа. також[е]
и прчстыѧ его мтре и въсѣх
стых въѡбраженїа, також[е]
и ѡбраз животворѧщаго и
слав'наго и чтнаг[о] крста.
кланѣѧ сѧ вѣроѫ лоб'заи ѡ-
бѣсив'шаго с[ѧ] рад[и] на нем
плътїѫ нашего рад[и] спсенїа
Ха Ба нашего и Спса въсего
мира, подав'шаго нам съй ѡ-
браз на дїавола побѣдоу; оу-
страшает бо сѧ его и трепещет
не търпѧ его силы. блюсти же
сѧ пакости подобает ерети-
ч[е]скаа, глет бо апсль: аще
бо и аггль блговѣстит вам
пач[е] еже блговѣстих вам,

ремінює божою міцю хліб і вино просфори на тіло своє і кров, при проникненю сьв. Духа, для осьвяченя і просьвіченя тих, що приймають се з бажанем.

*Кланяй ся* вірно *і щиро* шановному з'обраafженю лиця Господнього, Слова Божого, що вчоловічило ся за нас, думаючи, немов би ти самого Творця бачив на образі. *Бо честь для образів, мовить оден сьвятий, відносить ся до первовзору, а первовзір є той, що зображений на іконї, бо з него робить ся подобизна. Отож бачучи малюнок на іконї* розумовими очима приходимо до правдивого понятя о тім що зображує ікона, *побожно поклоняючи ся постатї того*, що за нас приняв тіло, не боготворячи, але цїлуючи її як зображене втїленого Бога, з бажанем і любвою для того, що унизив себе аж до подоби раба. Так само і пречистої его Матери і всїх сьвятих зображеня *з тої самої причини обіймаємо*. Так само і знак животворного та чесного хреста цїлуй кланяючи ся з вірою задля того, хто тїлом був на ньому повішений для спасеня нашого роду, Христа Бога і Спасителя сьвіта, що дав нам його як знак побіди над чортом; бо той трівожить ся і тремтить перед его силою не важучись *і глянути на него. В таких догмах і з такою вірою ти охрестиш ся* і маєш держати її *без зміни* і без примішки всяких єресий *аж до остатнього віддиху. А всяку науку і всяке догматичне слово противне отсїй бездоганнїй вірі, відкидай з обридженем і вважай за відчужене від Бога.* Адже мовить апостол, що коли вам навіть ангел з неба звіщатиме щось иньше, не те, що ми вам звіщали, нехай буде про-

да проклѧт бѫдет. нѣс[ть] бо ино бл҃говѣщеніе ни ина вѣра пач[е] еже ап҃слы проповѣдана и бг҃оносных ѡц҃ь разными сьборы извѣстована вѣра.

клятий! Бо нема иньшої евангелиї анї иньшої віри крім тої, яка була проповідана апостолами і скріплена богоносними вітцями на ріжних соборах *і утверджена католицькою церквою.*

Думаю, що порівнанє сих двох текстїв легко зробить усякий і що воно тілько потверджує ті уваги про Крехівський ркпс і его відносини до грецького, які нам насували ся доси. Ми бачимо в Крех. дуже значні пропуски супроти грецького тексту і певна річ, що одну часть тих пропусків треба покласти на карб того, хто лаштував Крехівський рукопис або той переклад з грецького, що Крех. є его списком. Се бачимо з того, що в деяких місцях отї скороченя роблять наш текст по просту незрозумілим. Та є тут цїлий ряд пропусків, про які можна припускати, що перекладач не знайшов їх і в грецькім текстї, який служив йому первовзором, а є й деякі, хоч невеличкі додатки в нашім текстї супроти грецького, про які також годї сказати, чи вони були власним додатком стсл. перекладача, чи виплили з відмінного по троха грецького оригіналу.

До самого символа віри, що очевидно не є інтеґральною частиною оповіданя написаною ad hoc, а осібним документом, що був готовий перед написанєм повісти, ми може ще вернемо колись при нагодї. Тут додамо тілько, що латинський переклад Біллїуса богато де в чому не сходить ся з грецьким текстом, хоч звісно, не ріжнить ся від него так сильно, як Крех. Варто зазначити, що Біллїус мабуть самовільно внїс у свій переклад західню формулу про походженє Духа сьв. від Вітця і Сина і на підставі его перекладу Сорбонна признала повісти про Варлаама і Йоасафа характер книги щирокатолицької (Migne, 1027); в грецькім текстї, як бачимо, формули „filioque“ нема, та й сам Біллїус у другім виданю свойого перекладу її вичеркнув (гл. Migne, Patrol. gr. t. 94, Prolegomena стор. 153).

*Роздїл XX і XXI. Кінець упімнень Варлаамових, Зарданові підслухи, прощанє і відхід Варлаама.*

*Роздїл XXII. Молитва Йоасафа, слабість Зардана; цар дізнає ся про навернене сина на християньство; рада Арахії; погоня за Варламом, Арахія приводить до короля 17 аскетів.* До сего роздїлу завважимо, що старословянському „Арахія“ відповідає грецьке Ἀραχῆς і що конець сього роздїлу в Крех. не тілько дуже сильно скороче-

ний супроти грецького тексту, але подає дещо зовсім не так, як читаємо в грецькому тексті. В Крех. читаємо коротко, що цар розіслав за Варлаамом погоню на всі боки, а одною дорогою, „є҆гож[є] пач[є] всѣх҄ самь вѣдаа҆ше, вьсѣд на конѣ безь вьздрьжанїа гонѧше. Та по 6 днях троудив'сѧ вьсоуе пострад[а], а погоня зловила 17 монахів і поставила перед ним. В грецькім тексті се діло розведено широко. Цар справді гонить за Варлаамом 6 день, та опісля лишає ся спочивати в однім сільськім дворику, а Арахію з сильним відділом кінноти посилає до самої Сенаарської пустині шукати Варлаама. Та там ніхто не вміє сказати йому, де живе Варлаам, от він і пускає ся в пустиню ловити аскетів і находить їх цілу купу на одній могилі. Вояки обскочивши їх „як пси многі“ приводять їх до Арахії; аскети йдуть спокійно, а найстарший між ними несе торбину з реліквіями якихось померших сьвятих. Арахія зараз бачить, що Варлаама між ними нема — бо він знав його, додає автор; далі приведена єго розмова з аскетами, що відповідають йому гордо й остро і не хотять показати Варлаамової домівки. Арахія каже їх бити і всіляко мучити, та не добивши ся нічого веде їх до царя.

*Розділ XXIII. Розмова Авенїра з монахами і їх мученицька смерть.* Із сего розділу Крех. подав тілько коротесенький зміст, а власне 110 рядків грецького тексту передав словами: ѿнѣм'же не тькмо не повѣдав'шем Варлаама, нѫ и҆ ѿбличив'ше црѧ єго противна и҆ мрьза и҆долослоужителѧ (ст. 119). Тілько оповідане про муки і смерть аскетів (Migne 1069) передане дословно, та далі знов пропущено кінцеве речене того розділу, де смерть їх прирівнує ся до смерти сїмох Маккавеїв і їх учителя.

*Розділи XXIV, XXV, XXVI, XXVII і XXVIII — епізод з Нахором, єго диспута і наверненє.* Про сей епізод, а головно про промову Нахора у нас буде ще далі мова, то ми й лишаємо його тут без дальших уваг.

*Розділи XXIX, XXX, XXXI і XXXII — епізод з Феодою, єго розмова з Йоасафом і наверненє.* І сей епізод буде у нас ще далі обговорений осібно.

*Розділи XXXIII, XXXIV, XXXV — царюванє Йоасафа, наверненє і смерть Авенїра.*

*Розділи XXXVI, XXXVII — відхід Йоасафа з царства і вандрівка по пустині.* Тут, як ми вже згадували, Крехівський список називає того, кого Йоасаф лишив своїм насьлїдником, Арахією, через що виходить, немов се той сам Арахія, що був дорадником єго батька

Авеніра. Ми згадали також, що в тому місцї в Крех. сказано, буцїм то сей Арахія в часї диспути Нахорової готов був стати в оборонї християньства, а при описї диспути про се не було згадки. Порівнанє з грецьким текстом вияснює сю справу. При описї диспути в грецькім текстї дїйсно є згадка про такого охочого помагати підставному Варлаамови: Χριστιανῶν δὲ εἷς εὑρέθη μόνος εἰς βοήθειαν τοῦ νομιζομένου Βαρλαὰμ ὀνόματι Βαραχίας (Migne 1101) — отже він звав ся Барахія, чи по старословяньски Варахія і був зовсїм не те, що Арахес, невірно названий у старосл. Арахією. В Крех. при описї диспути імя его не згадано.

*Роздїли XXXVIII, XXXIX і XL — стріча Йоасафа з Варлаамом у пустинї, їх спільне житє, смерть Варлаама, сон Йоасафа, его смерть, перенесенє тїл обох сьвятих до Індиї.* З того побіжного, так сказати, на виривки зробленого порівнаня тексту нашої повісти, що є в Крехівськім рукописї, з тим грецьким, що виданий Буассонадом і передрукований у Міня, переконуємо ся за те, як важно було б для історії перекладів з грецької на старословяньску мову зладити критичне виданє старословяньского тексту нашої повісти по найстаршим спискам, а також простудиованє всїх звісних стсл. списків і перекладів на нові слов. мови, які зроблено на основі старословяньского.

Нам лишаєть ся ще сказати дещо про сам грецький текст повісти. Так як його маємо, можна в ньому розріжнити три складові части чи властиво три ґрупи складників. Поперед усего різко видїляють ся своєю ориґінальністю і силою притчі; їх звичайно числять 13, а власне: 1) про сївача, 2) про смертну трубу, 3) про чотири скриньки, 4) про соловія, 5) про блудного сина, 6) про доброго пастуха, 7) про однорога, 8) про трьох другів, 9) про однолїтнїх володарів, 10) про царя і двоє бідарів, 11) про богацького сина і дїдову дочку, 12) про молоду серну і 13) про царевича і жінку-спокусницю. Та я дочислив би сюди ще два ширше розведені порівнаня: 14) про сонце і 15) про голуба, а також 16) оповіданє про царського вельможу й калїку, що знає лїк на людську обмову. Із сих 16 оповідань троє взяті із евангелий, а власне 1, 5 і 6, иньші являють ся враз із нашою повістю у-перве в европейських лїтературах. Відки вони взяли ся і яку перебули дорогу, поки дійшли до грецької повісти, про се буде у нас річ в другій части отсеї студиї, що буде присьвячена власне лїтературній історії сих притч.

Другий складник нашої повісти, що теж усякому читачеви від разу впадає в очи і робить вражінє різке, хоч далеко не таке ко-

ристне як притчі, се обширні релїґійні, етичні і доґматичні трактати, упімненя і молитви, що ними по просту переладований скелет властивого оповіданя. Почавши від появи Варлаама ті релїґійні вставки займають найбільше місця і тягнуть ся майже без перерви аж до кінця. Певна річ, найбільшу часть тих уступів треба приписати перу того самого Івана монаха з монастиря св. Сави, що написав сей твір, та ми вже згадували, що деякі части з сеї ґрупи не є его духова власність. Власне знаменита промова Нахора (у Міня розділ XXVII) є одним із таких чужих пер, що ними прикрасив себе автор повісти про Варлаама і Йоасафа. В остатнїх роках віднайдено в Сириї і Арменії стародавні переклади одного старохристиянського апольоґетичного памятника, так званої Апольоґії Арістіда, що доси звісна була тілько з сьвідоцтва історика церкви Евсебія (Historia ecclesiastica IV, 3) та Єронїма (De viris illustribus 20)[1]) Аж ось в 1878 видали в Венециї вірменські Мехітаристи уривок сего памятника в вірменському перекладї, віднайдений у двох списках, що один із них зладжений був ще в XII в., а другий аж в 981 р. Сам переклад, як сказано в передмові до сего виданя, зладжений був із грецької мови ще в V віцї. До вірменського тексту доданий був і латинський переклад. Пізнїйше віднайдено ще третїй вірменський список того уривка, з XI віку. Та видане Мехітаристів не звернуло на себе такої уваги, як слїд, може для того, що уривок Апольоґії був не дуже великий. Латинський переклад его передрукував Пітра (Analecta IV, 6, 282), на нїмецьке переклав його Гімпель (Tübinger theologische Quartalschrift 1880, I.), та ті, що писали про нашу повість, не звертали на него уваги. Аж ось віднайшов 1889 р. Англичанин Гарріс в манастирі сьв. Катерини на Синаї сирийський переклад цїлої Апольоґії в рукописї з VII віку. Сирийський текст і англїйський переклад він опубликував у видаваних Робінзоном Texts and Studies, т. I, вип. 1. Учений редактор прочитавши уважно сей памятник побачив зараз, що его грецький текст звісний нам давно — як промова Нахора в повісти про Варлаама і Йоасафа, і в приписцї до Гаріссового виданя подав се своє відкрите до відомости вченому сьвітови. Правда, автор Варлаама і Йоасафа не втягнув Апольоґії дословно до своєї книги; він декуди вкорочував її, та про те в грецькім текстї ми маємо й деякі такі

---

[1]) По думцї Гарнака (Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius I, a, 98) Евсебій сам не читав Апольоґії, а Єронїм тілько переписав та розвів водою згадку Евсебія.

місця, яких нема в сирийськім, які, значить, пропустив сирийський перекладач. Врешті правдоподібно й те, що деякі відміни грецького тексту супроти сирийського треба приписати авторови повісти. Думаємо, що не від річи тут буде подати читачам бодай початок сего памятника в тексті, який є в Крех., а до сего тексту додати переклад на нашу мову тих самих уступів з сирийського тексту. Нахор мовить:

„Азь, цр҃ю, прилежаніємь бж҃іємь прїидох расмотрити мира. и видѣвь нб҃о и землю и море и сл҃нце и лоуноу и прочаа почюдих сѧ красотѣ. видѣв же ꙗже въ всем мирѣ ꙗко нѫждеѫ движима сѫт, разоумѣх движащим их и ѿдръжащаа их, ꙗко съ ес[ть] Бг҃ въсего подвизаа и крѣплаи ес[ть] дръжимаго. томоу гл҃ѧ: Бг҃ ес[ть] въставив'шемоу всѧ и ѡдръжащемоу безнач[а]л'на и вѣчна, бесъмр҃тна и не трѣбѫѧ ничтож[е], выш'ши въсѣх грѣховь и прегрѣшеніи, гнѣва же и заб'веніа и творимаа недооумѣваніємь, и въсѣчьскаа имь съставлена бышѧ. не трѣбоуѫт жрътвы ни трѣбища ни въсѣх видимых, въсиж[е] єго трѣбоуѫт. сіа тако гл҃ана ѡ Бѕѣ, ꙗкож[е] вь мнѣ въмѣстис[ѧ] о нем гл҃ати. Прїидѣмже и ѿ чл҃чскаго рода, ꙗко да видим, которы их дръжат истин'нѫ, которыи ли съблазнь.

„Явѣ бо ес[ть], цр҃ю, ꙗко трое роди чл҃стіи сѫт въ семь мирѣ, въ них'же сѫт поклонителе вами гл҃емых бо[гъ], Юдеане и кръстиане. тїиже пакы, иже мнѡгіа чтѧше богы, на три роды раздѣлѣѫтсѧ: на Хал'деаны и на Єл'лины и на Єгуп'тѧны. си бо быша нач[а]л'ници и оучители прочїим ꙗзыкѡм, многоимен'ных бг҃ слоужителе и поклонителе видимых, которых прѣл'щени быша. послѣдовати єтихїамь [мб. стихїамь], и нач[а]ша чисти тварь пач[е] сътвор'шаго их, их'же и ѡбразы нѣкоторых сътвор'ше, нарекоша нб҃снаго и земнаго и морю, слънцоу ж[е] и лоунѣ и прочїим стихїамь и ѕвѣздам. и поставив'ша ѧ въ капищех кланѧѫтсѧ богы ѧ нарицаѫще, их'же и стръгоут съ твръдоѫ, да не оунырены бѫдѫт ѿ раз'бойникь. ибо аще невъзможни бѕи о своемь сп҃сеніи [...] даровати имѫт. блазніѫ оубо великоѫ съблазнишѧс[ѧ] Хал'деане, и дивовати ми сѧ хощет, ѡ цр҃ю, како гл҃емии прм҃дріи и не разоумѣша, ꙗко и та стахїа [sic!] тлѣєма ес[ть] и повиноуєтсѧ нѫждеѫ, то како сѫт бѕи, како ли коумиры, иже въ ѡбразь сътворени, бѕи сѫт. что оубо гл҃ем ѡ стихїи? имѧщеи [мб. мнѧщеи]: нб҃о ес[ть] бг҃ — блазнѧтсѧ, видим бо е прелагаєма и нѫждеѫ движима и слн҃цоу и мс҃цоу текоуща и ѕвѣзды ѡвыоубо заходѧща, ѡвыж[е] выходѧщоу и по всѧ лѣта

шьствованїє творѧт, жатвоу и зимѫ, ꙗкож[е] повелѣно им ес[ть] ѿ Ба҃, и не прѣстѫпаѫт повеленїа. тѣм ꙗвѣ ес[ть] ибо не бѕ҃, нѫ дѣло бж҃їє. мнѧщи ж[е]: землѧ ес[ть] бѕ҃ ли быс[ть], ни ѿблазниша. видим бо ѫ чл҃къ досажденїемь и ѡбладаемоу и възмѣшаемаа и копаема ими, ибо аще испечена, то мрътва бѫдет, аще пач[е] мочима, тлѣетсѧ и плоды еѧ, тъп'чема ж[е] ꙗзыкы и прочїих скотин, кръвїѫ оубїеных ѿскврънѧема бываѫт, ръема и наплънѧема мрътвых. сим'бо тако сѫщїих не пѡдобает земли богыни быти, нѫ дѣл[о] бжїє не [мб. на] требованїє чл҃ком быс[ть]. и ѿ [мб. вода] дѣлаема ими ѿскврънѧетсѧ и тлѧ имаес[ѧ], измѣнѧетсѧ варима и вапы ж[е] размѣсима и ѿстѫденствомь вразима и кръвїѫ ѿскврънѣема и на нечистотоу всѧкоуѫ, на ѿмовенїє и на ѿпиранїє носима. сего ради не възможно водѣ быти богѡм. блазнѧт бо сѧ ѿгнь [...] же быс[ть] на требованїє чл҃комь и ѿдалаем ими и носим ѿ мѣста на мѣсто на варитвоу и печитвоу в'сѧкым масом, и еще ж[е] и мр҃твыми тѣлесы тлѣем есть ѿ чл҃къ; сего ради не подобает ѿгнѧ бг҃ом быти, нѫ дѣл[о] бж҃їє. мнѧщеж[е] чл҃ка ба҃ — блаз'нѧтсѧ. видим бо его движима нѫждеѫ и питаема и старѣющас[ѧ] и не хотѧщоу емоу, и радоуетсѧ и пакы печалень бѫдет, требоует пищѫ и питїа и ѿдежда, сѫщѫж[е] емоу, единыѧ и древа и ѕелїе [...] и въсѣкым бѣсовствїемь. и нѣцїи ѿ них ѿв'цам и козлом и тлъцом и кръкодилоу и змїѫ и п'соу и влъкоу и коунѣ и тръпастикоу і аспидоу и локоу дѫпломоу и чесновит'коу. и не разоумѣша ѡкаанїи видѧще богы своѧ исѣдаеми етерыми чл҃кы. прѣльстїѫ оубо великоѫ съблазнишас[ѧ] Єгѵптѧне и Хал'деане таковыѧ богы въводѧще и кѫмиры им творѧще. ꙗвима сѫт, ѿ црю, си в'сѧкого бж҃ственых вѣра и кланенїє блазне и погыбелїє, не подѡбает бо видимых именовати, нѫ невидимаа и всѧч[е]скаго видѧщего и всѧ сътворшаго Ба҃ чт҃и и кланѧтисѧ.

Зараз за сим Крех. текст переходить до Жидів і християн. Порівнуючи сей текст з грецьким текстом в повісти бачимо, що Крех. рукопис подає сю промову дуже вкорочену; в нїй пропущено довгий і многоважний уступ про віру Греків, а з уступу про віру Єгиптян поміщено тілько шматочок. Щоби показати, о скілько наш список ріжнить ся від грецького тексту а сей знов від того тексту Арістідової Апольоґії, що перекладена з сирийської мови, наводимо відповідну до повисшого часть Апольоґії в перекладї на нашу мову, користуючи ся для сеї цїли нїмецьким перекладом дра Ріхарда Раабе (Dr. Raabe, Die Apologie des Aristides, aus dem Syrischen übersetzt und mit Beiträgen zur Textvergleichung und Anmerkungen

herausgegeben. Leipzig 1892, стор. 1—8). Місця взяті в гранчасті скобки — властиві тілько сирийському текстови і пропущені при вставлюваню твору в текст „Варлаама і Йоасафа"; місця надруковані курсивом находять ся в грецькім тексті та пропущені в церковнословянськім перекладі, який маємо в Крехівськім списку.

„[Починає ся Апологія, яку проголосив філософ Арістід перед кесарем Гадріаном про почитанє Всемогущого Бога. До Кесаря Тита Гадріана Антоніна Достойного і Побожного мовить Маркіан Арістід філософ атенський.]

„Я, о царю, з ласки Бога прийшов на сей сьвіт, а коли приглянув ся небу і землї і морям і сонцю і всяким иньшим приспособленям, я дивував ся устроєви сьвітовому. Та я зрозумів, що сьвіт і все, що в ньому є, порушує ся з принуки когось иньшого; я зрозумів, що той, хто їх порушує, се Бог, [що в них є укритий і від них скритий] [1]). *А тим часом ясна річ, що те,* що порушує, сильнїйше від того, що рушаєть ся.[2]) [А дослїджувати про сего двигателя всего сьвіта, який він є — бо се менї ясне, що по своїй природї він непостижний — і сперечати ся про тривкість єго порядків, немов би я їх вповнї розумів — нї на що не здало ся, бо нїхто не може їх в повнї зрозуміти]. Значить, [про сего двигателя сьвіта] скажу лиш тілько, що він — Бог [над усїм] і все зробив [для чоловіка. А думка в мене така, що се добре, щоби хтось бояв ся Бога і не неволив людей].

„[Скажу далї: Бог не є вроджений, не сотворений; се істота постійна], без початку [і кінця], безсмертна, [совершенна і не постижна. Вираз „совершенний" значить, що в ньому нема хиби], що він нїчого не потребує, [але все на сьвітї потребує єго. А те, що він без початку, значить, що все, що має початок, має також кінець, а що має кінець, те підпадає знищеню. У него нема імя; бо все, що має імя, причасне до сотвореного]. У него нема постатї [анї будови членів, бо все, що з них зложене, причасне до уформованих річей. Він не є анї мужеського анї женського роду. Небо не обхоплює його, але він обіймає небеса і се що бачимо і чого не бачимо. У него нема противника, бо нема нїкого сильнїйшого від него]. Він не почуває нї гнїву нї завзятя, [бож нема нїчого, що би могло проти него остояти ся.] Блудити або забувати не лежить в єго

---

[1]) В грецькім тут коротше: *συνῆκα τὸν κινοῦντα καὶ διακρατοῦντα εἶναι Θεόν* — я зрозумів, що той, хто їх порушує і над ними панує, се Бог.

[2]) В грецькім тут іще додано: *а те, що панує, сильнїйше від опанованого.*

вдачі, [бо він увесь — мудрість і знанє,] через него істнує все, що істнує. Він не бажає жертв зарізаних анї напоїв анї нїякої зримої річи, не потребує нїчого нї від кого, але все що живе, потребує его.

„А коли отсе висказано вам про Бога, о скілько наше пізнанє було в силї висказати про него, то перейдемо тепер до людського роду, щоб пізнати, хто з них дійшов до правди — тої, про яку ми власне говорили, а хто від неї відблукав ся.

„Звісно вам, о царю, що на сьому сьвітї є чотири розряди людей: Варвари, Греки, Жиди і Християни.[1]) [Варвари виводять початок своєї релїґії від Кроноса і Реї і иньших своїх богів, Греки від Геллена, про котрого твердять, що походить від Дїя. А від Геллена пішли Айоль і Ксутос, а иньше потомство від Інаха і Форонея, і від Єгиптянина Данаоса і від Кадма і від Діонїзоса. А Жиди виводять початок свойого роду від Авраама, того що вродив Ісаака, а сей вродив Якова, що далї мав 12 синів, а ті з Сириї перенесли ся жити до Єгипту. Там їх прозвано „народ Гебреїв“ від їхнього праводавця, а в кінцї названо їх Юдеями.

„А Християни виводять початок своєї релїґії від Ісуса, месиї, і зовуть його сином найвисшого Бога і мовлять, що Бог зійшов з неба і приняв та вдяг на себе тїло від ґебрейської дївчини, і що в дочцї чоловіка пробував Син Божий. Се показуєть ся із тої євангелиї, яку, як у них голосить ся, оповіщено від недавна і якої силу зрозумієте й ви, коли її прочитаєте. Отож той Ісус уродив ся з племя Гебреїв. А мав він 12 учеників, щоби сповнив ся его чудесний замір спасеня. Жиди пробили його, він умер і був похований, та оповідають що по трьох днях воскрес і підняв ся на небо. А тодї ті 12 учеників розійшли ся по всїх звісних частях сьвіта і навчали про его велич з усякою покорою та лагодою. От тим то й ті, що нинї вірять в сюю проповідь, зовуть ся, як звісно, християнами.

„От такі то ті чотири розряди людей, про які я сказав уперед: Варвари, Греки, Жиди і християне. Почнїмож тепер від Варварів

---

[1]) Грецький текст а за ним і Крех. має троха иньший і мабуть первісний подїл: є три роди релїґій: многобожні, жидівська і християнська. Многобожні релїґії знов дїлять ся на три розряди: релїґія халдейська або, як видно з дальшого опису — обожанє сил природи, рел. грецька — обожанє людей і релїґія єгипетська — по части обожанє людей, а по части обожанє звірів та ростин. Остаточно беручи формально виходить пять розрядів, та властиво тілько два (многобожці і однобожці); вилучивши між многобожцями Греків у осібну ґрупу, а між однобожцями Жидів, одержимо четвірку сирийського тексту.

і за порядком] *перейдїмо до иньших народів, щоби переконати ся, які з них мають правдиве розумінє про Бога,* а які хибне.

„*Отож Варвари,*[1]) *не пізнавши Бога,* похибили ся на елементах і почали обожати твори замісць Творця. Задля того-ж понаробляли ідолів[2]) і позамикали їх у храмах і тепер віддають їм честь і дуже старанно пильнують їх, щоби розбійники не покрали їм богів. Варвари не зрозуміли того, що всякий, хто стереже — більший від того, кого стережуть, а той хто творить — більший від сотвореного. Коли ж їх боги за слабі на те, щоб увільнити себе самих, *то як же вони дадуть свободу людям?* Значить, важко помиляють ся Варвари *тим, що шанують мертві, для них зовсїм непожиточні ідоли.* І хочеть ся менї, о царю, дивувати ся їх мудрим, як се вони [так помиляли ся і назвали богами ідоли зроблені на честь елементів і як се ті мудрі] не зрозуміли, що й елементи підпадають знищеню й розкладови. [Бо нехай тілько найменша часть елементу буде знищена або розложена, то й весь він знициє і розложить ся]. А коли елементи самі розкладають ся [і нївечать ся] і мусять підлягати иньшим, [сильнїйшим від них і,] значить, по своїй вдачі не боги, то якже се ідоли, зроблені на їх честь, називають богом? [Велика се помилка, яку напустили їх мудрцї на своїх прихильників.]

„Обернїмо ся-ж, царю, до елементів *самих, щоби показати, що вони не боги, а тілько твір, що нївечить ся і змінює ся* [подібно як і чоловік].[3]) *А Бог не нївечить ся і не міняє ся і його не видно, а тілько він сам усе бачить і змінює і переробляє.*[4])

„Отож ті, хто думає про землю, що вона Бог, дуже помилили ся,[5]) бож її крають, [засаджують] і розкопують, [вона приймає не-

---

[1]) Грецький текст замісць Варварів має всюди Халдеїв. Крех. має тут невеличкий пропуск, що робить се місце незрозумілим; очевидно той, хто переписував ркпс, в поспіху пропустив один або два рядки свойого взірця.

[2]) Сирийський перекладчик пропустив тут дещо з грецького оригіналу Арістідового, що заховало ся в нашій повісти і є також в Крех.

[3]) Грецький текст не має слів узятих нами в скобки, та за те має в сьому місцї слова, яких нема в сирийськім текстї: „із небутя виведені розказом істнуючого Бога.“

[4]) Тут в сирийськім перекладї пропущено цїлий уступ про те, що небо не Бог; уступ сей є в грецькім текстї, а також і в Крех., хоч також з деякими скороченями против грецького.

[5]) І тут сирийський текст троха вкорочений супроти грецького, де читаємо: „Аджеж бачимо, як люде над нею збиткують ся і нею володїють“.

чистоту і бруд людий і диких звірів і худоби і деколи] буває безпожиточна. Бо коли її спалити — вона мертва, *бо з черепя не виросте нічогісінько.* А знов коли на нїй набереть ся води, то вона нївечить ся враз зі своїми плодами. А до того люде і худоба топчуть її ногами, *вона всисає в себе нечистоту* крови вбитих, її розривають, наповнюють мерцями, *вона — схованка для трупів.* [А сеж неможливо, щоби сьвята, чесна, щаслива і незнищена істота допускала хоч одну з тих річей]. З сего ясно нам стало, що земля не Бог, а твір божий.

„*Так само знов схибили ті, що увірили, буцїм то вода — Бог. Бо вода сотворена для вжитку чоловіка і підлягає йому* [ріжним способом. Вона міняє ся, п р и й м а є в с е б е н е ч и с т о т у[1]),] щезає і позбуває ся своєї вдачі, коли її варити разом з многими иньшими річами.[2]) Вонаж приймає колїри їй невластиві, холод робить її твердою, [бруд людей і звірів і] кров убитих мішає ся і зливає ся з нею. [А дотепні люди силують її плисти по водопроводах, гонять її наперед без її волї,] спроваджують її [до садків і иньших місць,] щоби збирала і виносила нечисть людий і змивала всяку нечистоту [і вдоволяла людські потреби].[3]) От тим то неможливо, щоб вода була Богом, *а тілько є вона дїло боже* [і часть природи].

„*Так само не мало* похибили *й ті, хто увірив,* що огонь — Бог, бо й сей сотворений для вжитку людий і підлягає їм [ріжними способами,] для вареня страв [і для робленя литих предметів і иньших річей, про які Ваше Величество знаєте].[4]) Надто його всякими способами гасять і придушують, так що він щезає.

---

[1]) Слова розстрілені в гранчастій скобцї находять ся в Крех., хоча їх нема в грецькім тексті у Міня. Очевидно той грецький текст, з якого перекладено взірець Крехівського списка, мав їх також.

[2]) Крех. має тут інтересний зворот: вапы ж[є] размѣсима, що відповідає грецькому *ἀλλασσόμενον χρώμασι.* Очевидно, що ті грецькі слова не допускають такого перекладу, який є в Крех., бо *ἀλλάσσω* значить переіначувати, підмінювати, а *χρῶμα* — фарба, колїр. Чи стсл. перекладач мав перед собою грецький текст з иньшими словами в тім місці?

[3]) Завважимо тут ось що: грецький текст має се місце так: *καὶ ὑπὸ τοῦ κρύους πηγνύμενον, καὶ εἰς πάντων τῶν ἀκαθάρτων πλύσιν ἀγόμενον*; Біллїус перекладав очевидно з якогось повнїйшого тексту і має utpote quae et frigore concrescat, e t ex cruore spurcitatem contrahat, et ad impurarum omnium rerum ablutionem adhibeatur. Як бачимо, того що підчеркнено в лат., нема в грецькім зовсїм. Інтересно, що Крех. має се місце ще повнїйше: й ѡстꙋденствомь вразима, й кръвїѫ ѡскврънѣема й на нечистотоу всѧкоуѫ на ѿмовенїе й на ѿпиранїе носима. Слів підчеркнених в стсл. нема нї в грецькім, нї в латинськім тексті, та може бути, що вони — плеонастичний додаток стсл. перекладача; таких додатків ми вже здибали кілька.

[4]) В грецькім тексті і в Крех. тут є знов дещо таке, що пропущено в сирийськім.

„*А знов ті, хто увірив, що вітри і бурі* — *Бог*, — *і ті помиляють ся. Адже се нам ясно, що ті вітри підлягають комусь иньшому*, [бож вони віють раз дужше а раз слабше, а то й затихають на росказ того, хто панує над ними. Бо вони сотворені Богом] *задля чоловіка, щоби заспокоювати потребу дерев і плодів і засївів і щоби гнати кораблї на морі*, [що-то привозять людям те, чого потребують і перевозять усякі річи звідти, де вони є, туди, де їх нема, і на те, щоби удержувати в постійности части сьвіта. Власне через те,] *часом змагаючись а часом слабнучи, вони* [в однім місцї роблять користь а в иньшім шкоду] *за показом їх управителя*. [А навіть люде при помочи звісних приладів можуть його ловити й замикати, щоби приносив їм пожиток, якого від него жадають. А сам він не має над собою нїякісїнької власти. Оттим то не можливо назвати вітри богами, а тілько — дїлом божим].[1])

„Так само помиляють ся й ті, хто вірить, що сонце — Бог. Аджеж ми бачимо, що воно рушає ся за росказом когось другого, раз у раз крутить ся [і біжить] і ходить ступінь за ступнем, сходячи і заходячи [день у день], щоб огрівати пароcти ростин і зїлля і [виводити їх на повітрє, з котрим мішає ся все, що тілько росте на землї]. А надто хід его такий, що його можна обчислити, так само як і хід иньших звізд. [І хоча воно по своїй природї — одно, то примішує ся до многих частин для пожитку і потреби людий, і то не по своїй волї, а по волї того, хто ним кермує]. От тим то неможлива річ, щоби сонце було Богом, а є воно тілько дїлом божим. [Те саме треба сказати й про місяць та зорі].[1])

А ті, хто вірив про [стародавнїх] людий, буцїм то [дехто з них був] Бог — [власне ті дуже] помиляли ся, [як се й ти сам знаєш, царю]. [Бож чоловік зложений із чотирьох елементів і з душі та духа і для того називає ся також сьвітом і без одної з тих частин не може істнувати. У него є початок і кінець, він родить ся і гине. А Бог, як я вже сказав, по своїй вдачі вільний від усїх тих річей, він не зроблений і його не мож знївечити. От тим то й неможливо, щоб ми прикладали чоловіка до божої вдачі]. Аджеж він нераз жде радощів а дізнає горя, *жде сьміху, а мусить плакати*,

---

[1]) Цїлий уступ про вітри, сонце і місяць в Крех. пропущений. Треба додати, що й у сирийському перекладї пропущено цїлий уступ про місяць, що находить ся в грецькім текстї; сирийський перекладач натякнув тілько на сей уступ реченєм, що ми поставили в скобках.

*буває лютий, заздрісний, завистний, почуває жаль, не згадуючи вже про иньші його хиби. І всякими способами нївечать його елементи а навіть зьвірі. Відси то, о царю, мусимо зрозуміти помилку Варварів, що* [не роздумавши добре про правдивого Бога, відблукали ся від правди і пішли за принадою своїх змислів,] *віддали честь мертвим образам і через своє засліпленє не зрозуміли, який є правдивий Бог.*[1])

. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . [2])

„[А що Єгиптяни дурнійші від усіх иньших народів, то] *не досить їм було тих і иньших богів, але вони понадавали назви богів навіть зьвірям*[3]) [і ростинам, що й душі не мають]. Бо деякі з них обожають вівцю,[4]) другі теля, *деякі свиню,* [иньші ящірку], а деякі крокодиля *і кібця і рибу* [і ібіса] *і ястреба і орла і ворону. Деякі обожають кота* [а иньші рибу шеббута], деякі пса,[5]) деякі вужа, а деякі змию,[6]) [а иньші льва], а иньші чеснок і цибулю і тернє, [а иньші пантеру] і всяку всячину в тім роді. І не розуміють ті нещасні, що всї оті річи — ніщо, хоча день у день бачуть, як люде їдять і нївечать їх богів і як вони навіть нївечать одні одних. Одних споміж них палять, иньші здихають, гниють і роблять ся гноєм. [І вони не розуміють, що ті боги пропадають ріжними способами]. Не зрозуміли того Єгиптяни, що такі річи — не боги, [бо самі собі не можуть допомогти. А коли вони за слабі на те, щоб увільнити себе самих, то відкиж у них візьме ся сила, щоб увільняти, ратувати своїх поклонників? Важкої помилки допустили ся Єгиптяни, тяжшої нїж усі народи, які тілько є на землї.“]

Ми вважали потрібним зупинити ся троха довше над тим памятником старохристиянської апольогетики, щоби на ньому схарак-

---

[1]) Уступ про обожанє чоловіка в грецькім тексті не тілько коротший, але й досить відмінно уложений від сирийського. Та що в Крех. велика його часть пропущена, то ми не вдаємо ся в дальше порівнанє

[2]) Як уже сказано, в Крех. тут є велика прогалина: пропущено обширну характеристику грецької мітольоґії і першу половину єгипетської. Щоб не забирати богато місця, ми також лишаємо на боці ті уступи, а приводимо зразок перекладу з сирийського тексту, тілько того уступу, що відповідає текстови захованому в Крех.

[3]) В Крех. бачимо в сьому місці вирвані зі звязку і незрозумілі слова:... и древа и зелїе и всѣкым бѣсовьствїемь; в грецькім тексті дармо шукаємо за чимось, що би їм відповідало, так само нема нічого відповідного і в сирийськім тексті.

[4]) Грецький текст і Крех. додають тут ще цапа.

[5]) Грецький і Крех. додають тут ще вовка.

[6]) В Крех. маємо: и коунѣ и трѫпѧстькоу и аспидоу; в грецькім сим назвам відповідають: *καὶ τὸν πίθηκον, καὶ δράκοντα καὶ τὴν ἀσπίδα*; виходило би, що замісць малпи стсл. перекладач поклав куну, а на вужа найшов незвичайну назву трѫпѧстька.

теризувати редакторський метод автора повісти при вплїтаню в свій текст иньших, готових уже творів. Знаючи, що він вплїв цїлу Арістідову Апольоґію ми не будемо вагувати ся признати можливість, що таким самим робом вплетено в сей текст і иньші старохристиянські лїтературні твори. До них зачислили б ми згадану вже нами Йоасафову молитву перед сподїваним мучеництвом (розд. XXV), упімнене, яке дає Варлаам Йоасафови перед хрещенем (розд. XIX) і т. і., хоча, звісно, поки що не можемо ствердити тут позику так документально, як при промові Нахора. Що до самої Апольоґії ми завважимо ще, що початок її, який ми отсе привели, є не що иньше, яки ширший і артистично виконаний розвиток тих думок, що висказані в звіснім апокрифі „Откровеніе Авраама", чи радше в тих жидівських книгах, особливо в книзї Яшар і в Ґемаррі, що послужили жерелом сего апокрифа, а по части також у Йосифа Флявія.[1]) На сю залежність грецької Апольоґії від жидівських талмудичних жерел досї, здаєть ся, не було звернено уваги.

Треба нам згадати ще про одно оповідане, що становить інтеґральну часть повісти, а при тім входить також до круга теольоґічних вставок. Є се оповідане про сон Йоасафа, вставлене в роздїл XXX. Ми в свойому резюме згадували вже про сей сон. Властиво в повісти маємо два сни Йоасафа, а в обох оповідаєть ся про загробний сьвіт, та другий сон (розд. XL) не має в собі нїчого характерного, а є немов символїчним показом стану душі Йоасафа по смерти Варлаама, значить, тїсно звязаний з самим ходом оповіданя. Иньше дїло перший сон, де посьвячено досить місця обмальованю загробного сьвіта і вжито до того досить незвичайного материялу.

Ще 1891 р. згаданий уже англїйський учений Ерм. Робінзон звернув увагу на те, що сон Йоасафа в нашій повісти в богатьох подробицях сходить ся з візиєю сьв. Сатура і що обі ті візиї, хоча написані незалежно одна від одної, основані на старших жерелах, а власне на подібних описах неба і пекла, які є в апокрифічних апокалїпсах Ездри, Павла й Мойсея. А що всї ті апокалїпси зложені християнами, то проф. Робінзон догадував ся, що вони виплили з одного жерела, а власне із старохристиянської, давно затраченої апокалїпси сьв. Петра, про яку до нас дійшли тілько скупі сьвідоцтва старших отців церкви.[2]) Не минув рік після опублїкованя

---

[1]) И. Порфирьевъ. Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Казань 1872, стор. 44—46

[2]) I. Armitage Robinson, Texts and Studies, t. I. N. 2. The Passion of S. Perpetua. стор. 37–41; E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, стор. 47.

сеї думки, коли в тім у однїй старій гробниці в Акмім у горішнїм Єгиптї знайдено пергаменовий рукопис з 33 карток, з VIII--XI в., писаний по грецьки, а в ньому обік двох значних уривків апокрифічної книги Еноха і уривка також давно затраченої Євангелиї сьв. Петра найшов ся й уривок із Апокалїпси сьв. Петра, і то власне такий, де є опис неба і пекла. Всї ті уривки опублїкував д. Буріан, директор французкої археолоґічної місиї в Каірі, бо власне тій місиї пощастило ся найти ті старі памятки (U. Bouriant, Mémoires publiées par les membres de la mission Archéologique au Caïre t. IX, fasc. 1. 1892). Вони, розуміеть ся, зараз звернули на себе загальну увагу вченого сьвіта, і доси про кождий з них має ся обширна лїтература.[1]) Отож ми можемо вже на певно сказати, що думка проф. Робінзона в части, а власне що до сну Йоасафа — оправдана і що автор єго без сумнїву користував ся сею старою апокалїпсою. Те саме треба сказати й про автора візиї сьв. Сатура, коли тимчасом візия сьв. Павла пішла з иньших жерел, правдоподібно із Апокалїпси Софонії (г. Harnack, Geschichte... I, b. 854). Думаю, що не від річи буде подати тут перекладений з грецького текст сну Йоасафа, а обік него покласти в перекладї на нашу мову відповідні уступи з Апокалїпси сьв. Петра, щоби читачі могли собі самі виробити суд про спосіб, в який автор нашої повісти користував ся сим старим памятником.

| Migne 1149—1152. | Із Апокалїпси сьв. Петра. |
|---|---|
| Молячи ся кілька годин зі слїзми і часто бючи поклони (по грецьки γονυκλιτήσας) Йоасаф простер ся на долївцї. | І коли ми молили ся, |
| І заснувши крихту побачив, як якісь страшні [мужі] вхопили його і пройшовши по місцях, яких він нїколи не бачив, | явили ся нараз два мужі і стали перед Господем, і ми не могли на них дивити ся. |
| завели його на якусь величезну площу, гарно прикрашену квітками і вельми милу. Тут він побачив усякі і ріжнобарвні ростини, рясні я- | І Господь показав менї обширну площу по за отсим сьвітом, і землю покриту квітками що не вянуть і повну пахощів і невмирущих ростин рясних благосло- |

[1]) Вона показана в книжцї Гарнака „Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius" I, a, стор. 32—33, а детальнїйше в єго „Bruchstücke des Evangeliums und der Apokalypse des Petrus, Leipzig 1893 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchrist. Litteratur Bd. IX, Heft. 2), передмова.

кимись незвичайними і чудовими плодами, гарними на вигляд і роскішними на смак. А листє дерев голосно дзвеніло в пречистому повітрі, а порушуючи ся давало несказаний та роскішний запах. Там стояли престоли зроблені з найчистїйшого золота і з дорогого каміня, іскрячи ся чудовим полиском, і постелї на якихось коштовних ліжках, пристроєні такою пишнотою, що нїякими словами сього не вискажеш. Довкола протїкали пречисті води, так що аж очи радували ся дивлячи ся на них. Через отсю чудову і величезну площу провели його ті страшні [мужі] і випровадили до міста, що ціле так і ясніло якимось несказаним блиском; мури єго були з прозірчастого золота, а башти збудовані з каміня, якого він нїколи не бачив. О, хтож міг би висказати красоту і блискучість того міста? Сьвітло, що плило ненастанно з гори, наповнювало всї єго улицї, а якісь крилаті вояки, самі на скрізь сьвітлянії, мешкали в ньому, сьпіваючи піснї, яких нїколи не чували людські уши. І почув голос, що мовив: „Отсе є відпочивок справедливих; отсе радощі тих, що заслужили собі ласку Господню".

*(Йоасаф просить страшних мужів, що його провадили, щоби лишили його в тім роскішнім місцї, та вони не хочуть сего* венними плодами. А богацтво квіток було таке велике, що запах відтам доходив аж до нас.

Мешканцї того місця одягнені були в одежу сьвітлих, блискучих ангелів, і одежа їх подібна була до їх поля. А ангели лїтали довкола них. Однакова була величність усїх, що там живуть і одноголосно співали вони радісно на переміну похвальні піснї Господу Богу в тому місцї. І Господь промовив до нас: „Отсе місце ваших первосьвященників, справедливих людий!"

*вчинити, а тілько обіцюють, що він колись прийде ще сюди).*

Сказали се і знов пройшовши величезну рівнину потягли його на місце темне і повне всякого суму, зовсім суперечне з тим блиском і з тими радощами, які бачив уперед. Пітьма була страшенна і зовсім безпросьвітна, а весь простір повний був крику і стогону. Там палало бухаючи величезне огнище, а скрізь лазили якісь пажирливі хроби. Якісь страшенні постаті снували довкола огнища, а деякі нещасні горіли в огні. І почув ся голос, що мовив: „Отсе місце грішників! Отсе кара на тих, що поплямили себе поганими вчинками!“

Та я побачив і иньше місце насупроти тамтого, повне пропастий, і се було місце кари, а ті, що там карали ся і ангели, що їх карали, мали на собі темну одежу, як темне було повітре в тому місці. *(Дальше йде опис поодиноких мук, кінця єго нема).*

Нема сумніву, що автор повісти про Варлаама і Йоасафа в своїм оповіданю про сон Йоасафа покористував ся Апокаліпсою сьв. Петра, хоча, треба признати, взяв із неї тілько загальну концепцию, розширивши опис раю, а вкоротивши вельми опис пекольного страхітя. Стверджене сего факту літературної залежности важне для означеня часу, коли була написана повість; та про се у нас буде мова далї.

Ми вже згадували про те, що теолоґічні навчаня, виклади, промови і молитви, щедро розсипані в тексті нашої повісти, становлять немов енциклопедию християнської теолоґії у всїх єї головних відділах. Очевидна річ, що для осягненя сеї цїли автор мусїв послугувати ся сучасною йому теолоґічною літературою. Значить, якість і обсяг того літературного апарату, яким він послугує ся, і той ступінь розвою християнської теолоґії, який бачимо в повісти, може дати нам дуже докладну вказівку про час написаня повісти. Се питанє ми постараємо ся розібрати докладно в дальшім роздїлї нашої працї, а тепер тілько заґально схарактеризуємо спосіб поступуваня автора повісти при користуваню літературними жерелами. Спосіб сей нїчим не ріжнить ся від того, як поступали иньші тогочасні писателї. Докладне цитованє жерел не було тодї в звичаю. Що найбільше цитовано Письмо сьв. як найвисший авторітет, і то

цитовано так загально, що нераз годї нам віднайти те місце, яке цитоване. Досить буде пригадати ті місця, які цитують ся в деяких книгах Нового Завіта з промовою ὅτι γέγραπται, а яких в книгах Старого Завіта нинї не можемо віднайти.[1])

І автор нашої повісти цитує свої жерела подібним способом; та тут важно знати, що під Писанем, сьв. Письмом він розуміє зарівно Старий, як і Новий Завіт. Фразою ὅτι γέγραπται він вводить цитати зарівно з книг Старого Завіту (Бupия стор. 905, Псалтир: Λέγει γὰρ ἡ Γραφή, ст. 1009, Второзаконіє: φησίν, стор. 944, Притчі Соломонові 1009 і т. и.), як і з Нового (φησὶ γὰρ ἡ Γραφή — цитовано сьв. Павла стор. 921; γέγραπται — цит. Дїяния ст. 940; καθὼς γέγραπται – цит. сьв. Павла ст. 972). Дуже часто він зазначує істноване цитату одним врученим слівцем φησίν (нпр. 884, 924, 944, 957, 1009 і т. д.), а часто приводить місця й оповіданя зі сьв. Письма, не зазначуючи зовсїм, відки їх бере (нпр. стор. 880, де згадано про Валаама і його осла, Числ. XXIII; стор. 952, де приведено Мойсеєві заповіди; стор. 957, де приведено притчу про блудного сина, Луки XV і т. и.). Дуже богато місць із книг Нового Завіту приведено яко слова Христові (φησὶν ὁ Κύριος 925 — цит. Івана Єванг.; 932 — цит. єв. Матв.; 961 — цит. Матв.; 968 — цит. єв. Луки; 969 — цит. Матв.; 992 — цит. єв. Луки; 993 – цит. Матв.; або εἶπεν ὁ Σωτήρ 936 — цит. Матв.; 989 — цит. єв. Луки; або φησὶ Χριστός 919 — цит. єв. Івана; 925 — цит. Матв.; або Θεὸς Λόγος εἶπεν 920 — цит. єв. Івана; τὰ ὑπὸ τοῦ Κυρίου εἰρημένα 949 — цит. єв. Луки; κατὰ τὴν θείαν φωνήν 965 — цит. єв. Матв.; καθὼς ἐν τῷ εὐαγγελίῳ μανθάνομεν 989 — цит. єв. Луки). Інтересні два цитати: Λέγει Κύριος ὁ Θεός стор. 961 — цит. пророка Захарію, і ἡ ἐστὶ ῥῆμα Θεοῦ, стор. 1025 — цит. ап. Павла; як бачимо, слова новозавітнього апостола поставлено на рівнї зі словами старозавітнього пророка, хоча сьв. Павло звичайно промовляв від себе, подавав свої слова як власну думку, а пророки говорячи подавали свої слова за голос самого Бога.

Та обік тих загальних формул ми маємо в повісти й доклаgнїйші вказівки на цитовані жерела. У автора є улюблені писателї, яких він не тілько часто цитує, але й називає на імя. Із старозавітнїх писателїв до таких належить Давид, автор Псалтирі. Він у нашого писателя — пророк κατ᾽ ἐξοχήν; „мовить пророк Давид“

[1]) Вони зведені до купи у Гарнака Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius I, b. стор. 849—850.

або „мовить пророк“ — ся формула стрічає ся дуже часто (стор. 960, 993, 1017, 1040, 1041); Давид називає ся надто „цар і пророк“ (ст. 940), або „блаженний“ (1041). Раз цитуєть ся поіменно пророк Ісаія (стор. 937), а раз цитат із сего пророка приводить ся формулою: στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα (стор. 998). Із старозавітнїх писателів названі ще на імя: Соломон (з додатком ὁ σοφώτατος, стор 872), хоча єго приповідки цитовані частїйше (нпр. стор. 1009, 1012); Даниїл (також з додатком ὁ σοφώτατος, стор. 989); менше виразно, бо без названя імени цитовані пророки Захарія (961) і Софонія, сей остатнїй формулою: τούτῳ συνᾴδων καὶ ὁ ἕτερος προφήτης φησίν (стор. 937).

Із новозавітнїх писателїв улюбленим жерелом нашого автора є апостол Павло; як Давид у него — пророк над пророками, так Павло — апостол над апостолами, апостол κατ' ἐξοχήν. „Апостол мовить“ — се звичайна формула, якою він вводить цитати зі сьв. Павла (φησὶν ὁ θεῖος Ἀπόστολος 860; φησὶ γὰρ ὁ ἀπόστολος 949, 1016, 1017); інколи виразнїйше, називаючи імя (φησὶ γὰρ ὁ μακάριος Παῦλος 877, 932, подібно 936), інколи менше виразно (ῥημάτων ἀκήκοα σοφῶν τινος διδασκάλου, ст. 988), або загалом: καθὼς γέγραπται (972) або φησὶ (921). Ми згадували вже, що слова сего апостола автор уважає словами самого Бога (1025). Варто привести ще дві формули, якими наш автор вводить цитати зі сьв. Павла. На стор. 1072 він зове його: ὁ θεῖος Ἀπόστολος, ὁ τὸν Χριστὸν ἔχων ἐν ἑαυτῷ λαλοῦντα... εἶπεν, а на стор. 1013; ἐκεῖνος, ὁ μέχρι τρίτου φθάσας οὐρανοῦ καὶ ἀῤῥήτων ἀκούσας ῥημάτων τοιαύτας ἀφῆκε φωνάς. Перша з тих формул кидає інтересне сьвітло на те, як уявляв собі наш автор писательську інспірацию великого апостола народів, а друга показує, що таємничі слова сьв. Павла сказані в другім посланию до Коринтян, гл. XII: „Знаю чоловіка в Христї, що був порваний аж до третього неба, і знаю про того-ж чоловіка, що чув недовідомі (властиво неможливі до висказаня) слова“ — брав дословно як оповіданє про дїйсну візию апостола. Се й не диво, бо в такім значіню бере їх і доси церков, а опираючи ся на сих словах християнська побожна традиция вже скоро, в II або III віцї по Хр. скомпонувала знаменитий апокриф, звісний і в старім словяньскім письменстві під заголовком „Павлово видѣніе“.

Доволї часті у нашого автора також цитати з сьв. Івана Євангелиста. Він називає його ὁ ἐμὸς θεόλογος (стор. 876) або ὁ ἐξαίρετος τῶν θείων εὐαγγελιστῶν (стор. 924), або ще виразнїйше: γράφει δὲ καὶ ὁ ἠγαπημένος αὐτοῦ μαθητὴς Ἰωάννης (стор. 961). Иньших євангелистів він цитує дуже часто, та поіменно не називає нїколи. Так само

цитує він Діяния апостольські не називаючи їх виразно, а що найбільше зазначуючи цитат словом γέγραπται (940).

Особливої уваги заслугують ще цитати зі сьв. Петра. Автор нїде не називає його по імю, цитуючи его писаня, та раз вказує на него зовсїм виразно мовлячи: Γράφει δὲ καὶ ὁ κορυφαιότατος τῶν ἀποστόλων (стор. 1044); иньшим разом цитує его дуже невиразно: ὥς φησί τις τῶν θεηγόρων (ст. 932).

Отсе і все, що знаходимо в нашій повісти цитоване зі сьв. Письма. Певна річ, сего досить богато, та про те вже з того, що було висше сказано, ми бачимо, що автор брав до свого твору далеко більше чужої власности, нїж сам хотїв признати. Тілько щасливим випадкам треба приписати такі відкритя, як текст Арістідової Апольоґії, як цитати з Петрової Апокаліпси; деяких позичок того рода доси ми не в станї удокументувати; иньші, як вказана нами (стор. 11) позичка з житя Мариї Єгипетської, належали в тім часї, що так скажемо, до лїтературної обігової монети і находять ся також в иньших творах церковних. Та є деякі уступи повісти, в яких ми можемо викрити цитати з пізнїйшої церковної лїтератури, з отцїв церкви. Автор наш нїколи не називає тих писателїв поіменно, а найчастїйше навіть зовсїм не зазначує, що якесь місце є цитат; що найбільше в двох або трьох випадках він дуже загальним способом зазначує цитат формулою φησίν (стор. 925, цит. сьв. Григорий Назіанзенський) або σωφός τις ἐκάλησεν (стор. 1016 — цит. сьв. Василий Великий).

Подрібного розбору вимагають і надзвичайно важні для лїтературної історії нашої повісти цитати зі сьв. Івана Дамаскина. Ми вже згадували про те, що середньовікова традиция, особливо західньої Европи, вважала сего отця церкви автором нашої повісти. Пізнїйші екзеґети і теолоґи силкували ся скріпити сю традицию, вказуючи на богато місць в повісти живцем, як казали, виписаних із иньших творів сьв. Івана Дамаскина або написаних в такім самім дусї і тонї, як иньші его писаня. Вказували особливо на виклад Варлаама про вольну волю в чоловіцї, що є одною з основ теольоґічної доктрини Ів. Дамаскина, далї на ті місця, де підносить ся потреба шанованя ікон і виступає ся против іконоборської єреси, а також на ті місця, де викладає ся про подвійну натуру Христа і виступає ся против єресї монотелетів. Ми мусимо докладно придивити ся всїм тим і ще деяким иньшим місцям головно за для того, що новійша критика піднесла дуже важкі сумнїви що до Дамаскинового авторства повісти.

В усякім разї нема сумнїву, що докладне пізнанє теолоґічного апарату, яким користував ся наш автор — дуже важне вже хоч би для встановленя часу, коли написаний був сей твір, а затим і до поясненя початків єго лїтературної історї — дарма, що автор не улекшив нам сеї задачі, а цїла лїтературна традиция тих часів ще більше її утруднює. Завважити ще треба, що ті численні ноти і вказівки подібних місць, які ми завдячуємо пильности та начитаности давнїх теолоґів і якими густо підсипаний текст нашої повісти в виданю Міня, мають дуже малу вартість. Ті давні вчені дуже часто вдовольняли ся найшовши таке саме слово, такий самий зворот і зазначували се в нотах як цитат; натомісць виписки цїлих обширних уступів, копіованє цїлої арґументациї в якійсь певній справі — не доходили до їх уваги. От тим то ми й поминаємо увесь сей нїби вчений апарат, а переходячи до дискусиї над питанями про авторство і час написаня нашої повісти обернемо ся просто до тих місць, що можуть тут дати нам певні вказівки. (Конець буде).

# Метрика Самбірська,

## подробиці з історії відносин релїґійних,

*подав М. Грушевський.*

В львівській біблїотецї ім. Оссолинських під ч. 2174 переховуєть ся досить цїкавий рукопис XVI в. Є то невеликий (50 карт.) зшиток в аркуш, вздовш перегнутий (т. зв. дудка), оправлений в перґаменові карти гарного канционала (з характером письма XIV в., як зауважив др. Кентржиньский); на хребтї сучасна напись: Metrica Samboriensis 1571—1700, на окладковій картцї напись неб. Беловського: Metryka i spominki Samborskie і нотатка: Mistrz Andrzej Bargiel, Samborzanin, który tę metrykę pisał, był jednym z bardzo światłych mężów swojego wieku. Benedykt Herbest, wielki jego przyjaciel, oddał mu pod sąd dzieło swoje: Periodicae Responsionis libri quinque, Lipsiae 1566. A. Bielowski. На першій картцї рукопису (правий край її обгризений, як і дальші картки, аж (до 25) стоїть: Met(rica) rerum in (eccele)sia Novae Sam(bor) promulgata(rum) a m. Andrea Bargelo, indignissimo parocho consignata CIↃDLXXIJ, і пізнїйшою рукою приписано: a 1571 ad 1602. Се книга записок Самбірського костела, куди плебан записував роспорядженя епархіяльні, заявленя, присяги і т. и. — переважно в справах шлюбних: декрети про розвід, про підтверженє шлюбів, присяги в тім, що жених або заручена не мають живої жінки чи чоловіка, справи про супруга, що ухиляєть ся від спільного мешкання і т. и. Серед таких заміток кілька карток займають записи датків і видатків і ріжні рахунки (f. 9, 14, 16 v. 20), а на л. 24 з особим титулом іде metrica excomunicationum. Розпочаті Барґелем,

сї замітки велись і за его наступників, ксендзів самбірских, більш менш реґулярно до кінця XVI в.; остання нотатка належить до р. 1599. В кінцї виплетено три цїлком окремі картки з найріжнїйшими записками XVII і початку XVIII в., видерті з якоїсь більшої записної книжки того-ж костела, тут е і ліки від зубів, і лїтописні записки.

Між сими записками е деякі цїкаві для історії побуту релїґійного і громадського — такі напр. деякі справи шлюбні, про еретиків, сьвідоцтва цехів про право шлюбу і т. и.[1]) Але я тут зверну специяльно увагу на одну, досить богату катеґорию записок, що близче нас обходять, бо належать до „руської віри" (ritus Ruthenicus, або schisma Ruthenicum, ritus Graecus), себто — в той час — православної.

Сюди належать перш за все численні записки про перехід з руської віри на латиньску, таких записок, в протягу тих двадцяти девяти років нарахував я 77; в 70-х роках, за Барґеля, вони ще

---

[1]) Навожу на зразок кілька цїкавіщих уривків:

f. 6, сьвідоцтво цехове: 1575. Ioannes Pol et Martnnus Mnich, frenificcs et cives samborienses, professi sunt e testimonio consuetudinis, in artificio suo servatae, honestum Stanislaum Stolowskj, Leopoli oriundum, eiusdem opificij socium, ab omni impedimento matrimonij esse liberum, alioqui socij nulli eum secum artificium exercere paterentur, si ulla esset olim suscepti matrimonij suspicio in eum. Itaque admissus est a me ad copulam cum Barbara, Stanislai Cichy de Felstyn filia. Подібне див. f. 37 v.

f. 37, квіт на вільний шлюб: (1585) In praesentia mei, nempe Sebastiani presbyteri, plebani samboriensis, et honestorum virorum Martini Mareczkowicz et Iohannis Isaiski, civium samboriensium, Eva, Nicolai Czerminski filia, libere et palam fassa est, quod ab Adamo sarctore, dni Iacobi Orlowskj famulo, ratione virginitatis amissae ac deflorationis suae accepit florenos octo pecuniae, ideo illum ab ea causa et promissionibus omnibus, sibi praestitis, liberum facit atque ut aliam praeter se uxorum ducat, permisit (подібні на f. 38).

f. 40, справа ереси: (1589) Iacobus Chyrurgus hereticus, duobus testibus acceptis, hospite suo Simone Malowani et Guihelmo Sotho, civibus samb., dignis fide, fasi (sic) sunt, ipsum hereticum non vesci carnibus neque lacticinijs tempore quadragesimae; под. див. f. 28; f. 42 охрещенне арияпина Андр. Камінського.

рідкі (5), найбільше число прийшло на 80-і р. (41), особливо щось припадає їх багато на часи плебана Себастіана (р. 1780–86) — щось до 30-и, хоч і не відомо, в якій мірі се залежало від єго особистого впливу; особливож видають ся р. 1582—4 (20), 1590—1 (12) і 1593 (12).

На жаль не всї записки дають нам якісь відомости про становище неофита й обставини єго перехода; досить часто одначе знаходимо ми згадку, що неофитка була служницею у латинників, або жила в сусїдах (inquilina), часом її хазяєва асистували й при її переходї: „Анастия сирота, дочка Пашка з Доброминля, служниця п. Непельскої, читаємо в однїй записї, зрікла ся схизми Руської і прийнята до церкви Римської католицької, п. Непелъска її презентовала і під свою опіку прийняла“ (див. витяги, текст VII). Такі хазяєва звичайно й бували мабуть ініцияторами переходу: „Улька, дочка Ізидора з Ольшаник, служниця п. Туркової, і Софронїя, взята в полон з Московського краю, служниця Келбасчиної, відріклись схизми Руської etc. Причинилась в сїй справі (operam suam hac in re illis praestitit) п. Туркова, як їх хозяйка (patrona) (текст VIII). Іногдї стрічаємо і чоловіків — слуг, але далеко меньше (напр. текст X: Іван сирота з с. Людків, слуга Томи Мачовича з передмістя Самбірського, вирік ся схизми Руської“ etc). Трапляють ся дїти і недорослі часто, окрім вище поданого маємо напр.: „Хлопець подданого п. Оржеховського Прокопий Чомик за присягою пристав до єдности церковної і т. д. (текст XIII), або „Демко, син Кузьми, сирота, з нижшого передмістя Самбірського, сам просив, щоб єго до церкви католицької прилучити, і як показав ся здатний до того і научений початкам віри, до того єго припущено: вирік ся прилюдно і т. д., в присутности Симена Єндриховича, хозяїна того сироти“ etc. (VI). Все се зде-

---

f. 16, увільнене від екскомунїкациї: 1571. Laboriosus Thomas Kracmar ad dnum plebanum samboriensem, pastorem suum, libere consensit, ut obtineat absolutionem ab excommunicatione Iacobus Tatara, in quem coniectus fuit propter Zophiam sororem suam, quae una cum eo in sorte patris manens cum praedicto Kracmar, marito suo, recusavit et aduc (sic) recusat cohabitare. Quam quum nullo iure potest ex aedibus expellere propria authoritate, nisi id magistratus ipse faciat, propterea facilius consensit predictus Thomas ad obtinendam absolutionem. Ipse vero absolvendus promittit se partes praefati Thome omni ratione adiuturum. Acta sunt haec praesentibus etc. Справи екскомунїкаций див. ще f. 24, 39.

більшого переходи на ново, є один випадок, що прилучено до латинського костела дитину латинників, охрищену „у попа“ в горах за браком ксендза (fol. 44), знов в иньшому підтвержено перехід до латинства, що став ся перед пятю роками (f. 39 v.). На дїтей з мішаних шлюбів натякають записки як „уроджений від батька Русина“ (Rutheno patre natus — напр. f. 41 etc.)

Характерну катеґорию становлять кілька невільників з Московщини. За одну таку невільницю (captiva ex regione Moschovitica) вище згадано вже. До сего прилучимо ще одну записку: р. 1584 дві жінки московські, взяти в полон з Псковського краю (e Plescoviae regione), Огруха і Палашка, служниції п. Сухинського, виріклп ся схизми руської і московської (schismate Russico et Moscovitico) і т. д. (XI) — отже се невільниції з Псковського походу Баторня.

Може до сеїж категориї належить же якийсь Іван Buza(n?) Moscoviticae religionis, прилучений р. 1590.

Між неофитами є двоє й шляхетних (nobiles) одна — Маргарита Русецька de Kornownicze, мабуть жінка латинського шляхтича (між сьвідками знаходимо Адама Русецького), другий — якийсь захожий nobilis quidam Альберт Домашевський з Люблина (XVI).

В ранїйших записках знаходимо часто і переміну імени, навіть хоч би неофит мав таке імя що є і в католицькім календарі: такий „русин Яцко“ здобуває імя Яна, Маргарита з Угерця — Анни, Мартин Валигурка — Яна, не кажучи за такі імення як Настка, Васька (жіноче), Івга, Федько, Улька etc. Здаєть ся, переміна була нїби нормальним явищем, бо в давнїйших записях нотуєть ся, як імя зостаєть ся без переміни. В пізнїйших записях рідко про імя згадуєть ся, ба й взагалї вони далеко біднїщі всякими подробицями, нїж давнїйші, виступає тільки звичай присяги, що неофит не зламає того свого переходу і все зостанеть ся при обрядї латинськім; часом згадуєть ся і про добровільність переходу.

Окрім записей про самі прилученя до латинства належать до відносин обрядових ще деякі записки. Так напр. маємо присягу такого Данилка, міщанина самборського, „обряду Грецького“, що він своїй жінції Ядвизї Єлоцькій жадної перешкоди анї словом анї дїлом не чинитиме що до „релїґії католицької“ і всїх дїтей охрестить на обряд латинський — очевидно, за тою умовою дозволений був той шлюб (II). В других випадках виступає ворожнеча обрядова ще гострійше: так Андрій Шурий, міщанин самборський, попав під епитемию, що взяв за себе навпереки законам церковним Кулину,

жінку — схизматичку; єму дано тільки провізоричне увільненнє на пів року для того, бо обіцяв, що за сей час здобуде собі диспензу у папи і що буде силкувати ся „всїми способами, якими зможе і повинний буде“ повернути дїтей своїх до латиньства (IX). Подібне значінє має й запись про прилученє до латиньства Васьки, дочки війта з Озимини (названа була тодї Барбарою): на сїй основі (ideo) дозволений її шлюб з Мартином Пивоваром (IV). Згадана вище шл. Маргарита Русецька по переходї на латиньство здобула собі также підтверженнє шлюбу, „даного попом руським“ (XV). Отже бачимо ті самі гострі приписи що до мішаних шлюбів, які й тепер о церкві римо-католицькій уживають ся.

---

## Витяги з метрики Самбірської:

I. 1573, 2 martij. Margareta, olim Marina vocata, ex Hryć et Malanka Ruthenis parentibus orta, colonis pagi Strzalkowice, nunc a sex fere annis in Bieskowice serviens apud Franczek subditum dni Macieiowsky, expetebat se participem esse communionis catholicae, ad quam, quod summo studio desiderare videbatur, facto in manibus m. Andre(ae) parochi iuramento, est admissa, praesentibus famatis Stanislao Bargel, et Mathia Rog, et Catharina Ioannis Bargel, Catharina Sotowa et Anna Sobkowa Piwowarowa honestis matronis, item Petro Stephanio, publico notario. f. 4

II. 1575 die 21 martij. Danilko Iacinkonis sartor et civis samboriensis, ritus Graecj, iusiurandum fecit ad imaginem s. Crucis de mandato officij r. d. administratoris d. St(anisl)aj Leczkj de duobus: primum — quia uxori suae Hedvigi Slocka, quam apud dnam Margar. Horeniecka duxit, nihil unquam impedimentj de religione catholica verbo aut facto daturus sit; deinde — quod omnes liberos, si quos in posterum ex ea suscipiet, baptizandos dabit baptismo catholicorum, ut matris religionem in omnibus sequantur, — praesente dno Matthia Chalcouio, vicario samboriensi, Ioanne Niedzwieczkj et eadem Hedvigi, uxore eius, ac me m. Andrea parocho, rotalum iusiurandi p(ro)ferente et huius actus praeside. f. 8.

III. (1579) Bartek Sczesny syn z Kotkowicz Zophia Rachnyacka brali slub u popu ruskiego w Huerczach. f. 23.

IV. 1581, XIIII die februarij. Vaśka ex Ozimina, Deriglouae advocati filio, Russico schismate abnegato, religionem catholicam et obedien-

tiam Romanae ecclesiae professa est; cui nomen Barbarae inditum est. Adstitit illi Eva Martini Coci uxor. Ideo permissum est illi matrimonium cum Martino Piwowar post ferias Paschae contrahendum. f. 28.

V. (1582) die XXXI martij Andreas ex Mogilew Albe.Russiae itidem schisma Russicum abnegavit ecclesiaeque catholicae incorporatus sit, retento eodem Andreae nomine, praesente venerabili patre Christophoru(m) concionate ordinis sanctj Dominici et Mathia paupere ex ptochodochio. f. 30 v.

VI die XXVII eiusdem mensis. Demko filus Cuzma, ex inferiore suburbio pupillus, ultro petiit se ecclesiae catholicae incorporari, cumque aptus ad hanc rem esse videretur principiisque religionis instructus, admissus est, schismate Russico publice abnegato et pro Demcone sive Demetrio Benedictus nominatus est, testibus Simeone Jendrychowicz textore, eiusdem pupilli patrono, et Luca Rożinskj etiam textore, civibus praesentibus. f. 30 v.

VII. (1582) XIII die eiusdem mensis (aprilis). Anastasia pupilla, Paschonis olim ex Dobromil filia, famula dnae Barbarae Nepelska, Russicum schisma abiuravit et ecclesiae Romanae catholicaeque incorporata est, assumpto Annae nomine; ob eadem vero dna Nepelska praesentata est et in curam recepta est. f. 30 v.

VIII. Anno Domini 1583, die ultima februarij. Ulca, Isidoris ex Olszanik filia, famula dnae Turkowey, et Sophronia captiva ex regione Moschouitica, famula Kielbasczyney, schisma Russicum abnegarunt et obedientiam ecclesiae Romanae professae sunt. Quarum prior Margaritae, posterior Catharinae nomen assumpsit Operam suam hac in re illis praestitit dna Anna Turkowa, utpote illarum patrona. f. 32.

IX. De matrimonio Andreae Szurj decretum, allatum est die 28 iunij. Melchior Petricius de Skrzinno, philosophiae et iurisprudentiae doctor, canonicus in spiritualibus et officialis praemisliensis generalis, honorabilibus et discretis viris, dominis ecclesiae parochialis Sambor Novae vicariis caeterisque tenore praesentium regren. salutem in Domino. Vim et effectum censurarum ecclesiasticarum, tam ordinaria quam etiam pastorali autoritatibus in et contra providum Andream Szury, czywem samboriensem, eo quod contra constitutiones ecclesiasticas Kulynam mulierem schismaticam sibi in uxorem duxerit, latarum et promulgatarum (post factam per ipsius (sic) hic apud acta officij nostri subreincidentia in priores censuras obligationem ac inscriptionem, quod omnem operam et diligentiam adhibere debebit, quo super huiusmodi matrimonio, per ipsum cum schismatica contracto, sedis apo-

stolicae dispensationem hinc ad faestum civcumcisionis Dnj anni proxime instantis obtinere possit, quodque prolem, ex eadem Kulina, uxore sua, susceptam, ad obedientiam ecclesiae catholicae fidei Romanae omnibus modis, quibus poterit et debebit, reducere contendet hinc ad praefatum circumcisionis Dni festum submovendum decrevimus, prout et sublevamus ac interim eundem Andream Szury in Dej nomine absolvimus, quem etiam vos iniuncta illi primitus per modum culpae paenitentia salutari absolvate absolutumque publice denuntietis. Datum Praemisliae die saturnj XI junij anno Dnj MDLXXXIII. f. 34 v.

X. (1584) XII eiusdem mensis (martij) Ivan sive Iohannes, ex pago Ludkow orphanus, famulus Thomae Maczowicz, suburbanj samboriensis, Russico schismate abnegato, eandem religionem catholicam et obedientiam ecclesiae Romanae professus est, praesente Paulo Rybka piscatore, suburbano samboriensi. f. 36

XI. (1584) die ultimo maij eodemque festo corporis Christi duae Moscouitanae mulieres, e Plescouiae regione captae, dni Suchinskj famulae, abnegato schismate Russico et Moscouitico, religionem catolicam et obedientiam ecclesiae Romanae professae sunt. Quarum ea quae maior natu fuit et Ogrucha vocabatur, nomen Sophiae assumpsit, alteri vero iuniori, quae Połaszka dicebatur, Dorotheae nomen iuditum est, praesentibus Sebastiano Stipula, cive samboriensi, et Catharina Vęgierka e ptochodochio. f. 37.

XII. (1589) 6 d. aprilis. Ioannes Buza(n), Moscoviticae[1]) religionis, scysma suum penitus obnegavit ad ecclesiam catholicam redijt obedientiamque summo pontifici praestitit, corporali iuramento addito et praestito; testes: Martinus Koczvara civis et Simon N. cives samb. et me Laurentio Gardecky praesbytero teste. f. 42 v.

XIII. (1592) 26 d. martij, in caena Domini. Nobilis d. Alexandri Orzechowskj de Vikothi puer subditi eius nomine Procopius Czomik unionem ecclesiae obedientiamque iuramento facto suscepit, famulo ipsius teste et Sebastiano aurifabro, cive samboriensi. f. 43.

XIV. Anno Domini 1593-o januarij XX-a die. Andreas Bielecky de Rogozną, scholaris mendicus samboriensis, patre et matre oriundus Rutheno, patre demortuo, matre vivente, in Vjkoti manente cum alio nupto viro dicto Feytko Gruda, sponte et ultro sucepit unitatem ecclesiae catholicae obedientiamque, facto iuramento corporali in facie ecclesiae, summo pontifici praestandam suscepit, abnegato scysma

[1]) Потім переправлено на metropolié.

Ruthenicum, praesentibus testibus: famata dna Ianova Turkova et alia cive Sczepankova, avo Ioanne ecclesiastico vocato Sczudło ad hunc solennem actum et me Laurentio Gardecki praesbytero et commend(ari)o samb. f. 44.

XV. 17 junij anno ut supra. Nobilis Margaretha Russiecka de Kornownicze, scysma Ruthenicum abnegavit, unitatem ecclesiae suscepit Romanae, obedientiam summo pontifici moderno, facto iuramento corporali super evangelium s. Ioannis in facie templi, rite et legittime spopondit, de caetero confirmatio ss. matrimonij, collati a popone ruthenico, per me facta est suo ritu et legitimo modo iuxta consuetudinem sacrificam ss. ecclesiae Romanae. Circa hunc actum solennem propter maius testimonium praesentes aderant: gnosus d. Ioannes Raporsky, d. Lucas Iuchnowsky, d. Adam Russiecky, d. Iuchnowska et id genus nobilium, et me praesente Laurentio Gardecky, comendario samboriensi, confirmante matr(imonium). f. 44 v.

XVI. (1594) 8 d. aprilis. Nobilis quidam Albertus Domassewsky a Lublin suscepit abnegato scysmate Ruthenico fidem catholicam cum obedi(enti)a, iuramento corporali facto. Testes: Simon Kletowsky, Fridericus Poznanka, civis samb, Anna Turkowa etc. f. 45 v.

XVII. (1598) 24 iunij. Martinus Valigorka de Lesko genuit filium Fcithko, iste filius eius, genere Ruthenus, auriga mgfici dd. Ioannis Pallatinidis, capitanei sanocensis etc. suscepit obedientiam ecclesiae, nomine illi imposito Ioannes de Ferens, iuramento in facie ecclesiae praestito, praesentibus Ioanne Pendel, Ludovico, Petro civibus samb. f. 46 v.

# Miscellanea.

## Участь Данила в битві під Крессенбрунн.

Король ческий Оттокар, повідомляючи 5-го жовтня 1260 р. папу Олександра VI про свою славну побіду під Крессенбрунн, писав у листї між иньшим: „gravis belli, quod adversum Belam et natum eiusdem Stephanum, Ungariae Reges illustres, et Danielem Regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros qui eidem in auxilium venerant... auctore Deo gessimus“ [Monumenta Germaniae, Scriptores IX p. 184]. Також і стирийська лїтопись віршована (Steierische Reimchronik) оповідає, нїби то „die Rossen“ підпомагали Белї у тій битві.

Сї вісти жерельні й спонукали сесе, що всї учені історики західні оповідають про підпомогу, яку Данило, король галицкий вислав Белї, яко про факт що не підлягає найменчій непевности. Сю вість знаходимо і у найновійшого історика австрийскої держави (Huber — Geschichte Österreichs I. 538). Єї повторює автор монографії про Белю IV, що вийшла перед двома роками (Moritz Werthner, Ungarische Revue 1893 ст. 383). Навіть і польскі історики, як наприклад Шуйский (Historya Polski I, 163), не вагають ся в тім зовсїм. Противно історики росийскі і галицко-рускі не згадують нїчого про сей цїлий факт. Для них немов би не істнували Annales Ottocariani та Steierische Reimchronik.

Порівнаймо оповіданє про поміч Данила королеви угорскому з сучасними подїями в князївстві Галицкім та зі словами Волиньскої лїтописи.

В р. 1259 і 1260 заливають сей край татарскі полчища. Хан Бурундай взиває Данила, щоб ішов з ним на Литву, хотячи через

се зломати союз Данила з литовским князем Миндовгом. Данило вислав лиш свого брата Василька а сам посунув ся до Берестя. Але се не вдоволило Бурундая і він приказує зруйновати всї укріпленя городів галицких. По-при се візвав знову обох князїв, щоб особисто перед ним ставились. Але і сим разом лиш Василько і Лев послухали его росказу. Данило, боячись за своє життє, утїк до Польщі а звідсїля на Угорщину: Въ лѣто 6769 (1261); Данилови же убоявшу ся побѣже въ Ляхи; а изъ Ляховъ побѣже во Угры (Гал.-вол.-лїтопись). Тут ще замітимо, що Гал.-волиньска лїтопись поміщує вістку про утечу Данила під р. 1261. Одна се річ доказана і загально відома, що хронольоґія сеї лїтописи доста каламутна та що все заходить о кілька лїт ріжницї між властивою датою, а роком у нїй поданим. І се булоб дивним а навіть рішучо неможливим, колиб сеся лїтопись, що скрупулятно записує всї походи Данила, нїчого не знала про виправу Данила 1260 р. З другого боку не маємо нїякої звістки про побут Данила 1261 р. на Угорщинї. Коли се матимем на увазї, то мусим згодитись, що оповідане Оттокара в листї до папи і стирийської лїтописи віршованої — з одного боку і вість у Гал.-волиньскій лїтописи з другого відносять ся до одного і того самого факту.

Тепер доперва можемо цїлу подїю представити у властивому сьвітлї. Оба жерела сучасні тож і оба заслугують віри. Вони й не суперечать собі! Тяжко притиснений Татарами утїк Данило на Угорщину, щоб просити в свого свояка Белї IV помочи против Татар. Ми знаємо, що не в добру хвилю трафив він. Король угорский збирав як раз всї свої сили, щоб знищити свого соперника Оттокара. Мабуть обіцяв він Данилови поміч, але аж по побідї над королем ческим. Однак королеви галицкому нїчого було з голими руками вертати, тож прилучив ся до війска угорского, щоб зараз по побідї одержати поміч. Данило був проте в битві під Кресcенбрунн; однак не яко король на чолї свого війска в підпомозї Белї IV, лиш яко втїкач перед Татарами, що просив помочи.

*Мирон Кордуба.*

## До Болоховщини: Губиньске городище.

Погляд на Болоховську територию, висловлений проф. М. Дашкевичом 1874 р. в розправі про „Болоховську землю“ (землї по горішнїй Случи й Бугу), хоч знаходить собі з часом все нові підпори і доводи своєї правдивости, та не переборов ще цїлком непевности

в історіоґрафічній літературі (отсе недавно показав своє ваганє в сїй справі д. І. Лїнниченко в дисертациї про внутрішнїй устрій Галичини XIV—XV в.), тому годить ся не залишати того, що може той погляд ще більше підперти і зміцнити. До деяких відомостей актових, що подані в моїй розвідцї попереднїй (заміщеній в Чтеніях київського тов історичного т. VII) додам сей раз маленьку подробицю археолоґічну.

З трох певних болоховських міст: Губина, Кудина і Деревича тільки за останнє були оголошені докладні відомости про давне городище, що підходить своєю формою до т. зв. князївського типу (замітка в Київ. Стар. 1882, VI), про два перших були звістки в материялах, зібраних з „волостних правленій" (в своїм часї користав я з їх рукопису — див. Історию Київ. зем. с. XIV і 45).

В публикованім лїтоґрафованім зводї їх (Сборникъ топографическихъ свѣденій о курганахъ и городищахъ въ Россіи. Волынская губ., Спб. 1888, вид. Імператорської археолоґічної комісиї) про Губин читаємо: „городище за версту від с. Губина, в напрямі до с. Ладигів, на високім березї Случі. Має дві площі, з них одна має вздовш 205, вшир 166, наоколо 371 крок, друга має вздовш 230, вшир 198, наоколо 428 кроків. Форма городища кругла, поверхня обох городищ рівна і ореть ся під сївбу. Городище з усїх боків окружене валами, ровами й провалями; довжина ровів та валів до 500 кроків, ширина 12—15; в'їзд зі сходу (с. 88).

В книжцї, виданій Батюшковим „Волынь" (примітка 20), на основі материялу, зібраного від волостних правлений Академією штук згадуєть ся коло с. Губина велика земляна кріпость „Згуба" і леґенда про якусь княгиню й Татар.

На доповненє сих не дуже докладних звісток місцевий мешканець д. Конахевич минулого року за моїм проханєм оглянув Губинське городище і подав мінї такі відомости за нього: воно лежить на рогу між Случию і її притоком Ладижанкою, високе, з концентричними валами, яких можна нарахувати 7 або 8, в одному з валів зроблено пробну яму звиш 2-х метрів глубини, знайдено вугіллє, нїби слїди дерева, а глибше — камінь. Отже і се городище своїм видом як найблизше підходить до типу т. з. князївського, характеризованого звичайно положеннєм на високім рогу і концентричними валами. *М. Грушевський.*

## Гончариха.

Д. Олександер Яблоновский в своїй ґеоґрафічно-статистичній розправі про Волинь та Поділє (вступ до т. XIX Źródła dziejowe), нарікаючи на неможливість докладного означення давних границь воєводств та повітів, між иньшого писав (с. 9): „щож робити з такими термінами як „Гончариха“, межи Поділєм та Волинею, або „Чорний шлях“ між Поділєм та Браславщиною вище Мурахви?“

На подібні трудности натраплює дійсно всякий, хто забирає ть ся до студиєвання історичної ґеоґрафії, і виясненнє таких топоґрафічних назв, що часто мають велику ролю в актових означеннях, є річ дуже пожадана, а може бути найліпше зроблена спільною увагою вченої братиї — з одного боку і місцевих людей — з другого.

До таких загадочних, а тим часом не позбавлених значної ваги в історичній ґеоґрафії, топоґрафічних назв належить між иньшими й згадана д. Яблоновским Гончариха, бо була граничним пунктом чотирох воєводств — Київського, Волинського, Подільського й Браславського. Для того докладне означеннє її на мапі має певний інтерес.

В своїй замітці про Болоховщину, друковану 1893 р. (Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора т. VII), означаючи границї Кременецького староства, я вказав досить близько місце Гончарихи, умістивши її „коло верху Тетерева, трохи на захід від нього, наприклад — на вододїлї р. Корапки й Сниводи“ (с. 5). Тепер — по части на основі деякого нового материялу, по части — на основі докладнїйшого комбінованя попереднього, хтїв би я ще близше означити сей граничний копець українських земель.

Дукументальні дати в граничних актах маємо такі:

В обводї границь в. кн. Литовського з короною Польською р. 1546 читаємо, що границя Волини й Поділя йшла Бужком до с. Митковець і р. Смальчею (очевидно та, що на нїй стоять Митковцї) до дороги з Пилявець в Межибож, дорогою сею на Пилявцї, потім річечкою (криниця), що тече з Пилявець в Икву, далї через Икву і потім трохи на схід (бо просто на північ ішла дорога на Губин, а границя пішла дорогою на Басарабів Брод — що був, правдоподібно, на Случи десь коло Острополя), на Сторожеву могилу і на річку Золв або Золч — теперішня Жилка, що падає в Случ під Острополем; від тієї Сторожевої могили границя очевидно пішла вододїлом Бога і Случи, бо такі могили звичайно стояли на вододїлї. Від р. Золчи (очевидно — її верху) границя пішла далї во-

одiлом Буга і Случи та Тетерева: на північ лежали грунти волости Кузминської — селищ Журбинець і Калинець (Калинівка коло Острополя) і маєтности Тишковичів (між ними Бурковці — на Тетереві), на полудень — Хмельницький повіт, грунти Ілятковець (Ілятка на Икві), Кумановець і Березної (на схід від Ілятки). „И вели отъ тое могилы Сторожевое отъ рѣки Золчи Чорною дорогою, и повѣдили, ижъ тутъ пришла граница селища Бурковского пановъ Калениковичовъ... и тою Черною дорогою на могилу Гончариху, отъ могилы Гончарихи къ верхомъ болота врочища Мытника", де починали ся границї бердичївських ґрунтів, і звідти до дуброви Немировки на урочище Білий Рукав, инакше Тростянець (Археографическій сборникъ, т. І. с. 121). Отже від р. Золчи границя йшла Чорним шляхом, себ то вододїлом Тетерева й Случи та Буга до болота Митника — на його вказують Великий Митник і Митничок, на північ від Хмельника, а верх сього болота лежить недалеко верху Сниводи, і звідти на Білий Рукав, на притоку Сниводи, на північний схід від Хмельника. Значить, з сього місця виходить, що „могила Гончариха" лежала на Чорнім шляху, себ то на вододїлї Буга й Днїпра, між верхом річки Жилки й болота Митника.

Обвід границь воєводства Київського з р. 1566 (Архивъ Юго-Зап. Россіи VII, II N 17) згадує про Гончариху, але означає границї в загальнїйших напрямах: границя київського воєводства йде від Білої церкви полем просто між Пикова (на Сниводи) й Слободищем (на Гнилопятї) „до пяти могили Гончарихи", а „від Гончарихи в Случ". Не даючи, докладнїйшого означення місця Гончарихи, обвід сей цікавий тим, що говорить за неї, як за пункт добре звісний.

Дуже докладне означеннє сїеї місцевости знаходимо в розграниченню київського воєводства з Браславським р. 1754 (Київський Центральний Архив кн. N 4607 f. 1440): комісарі з Пикова ідуть Чорним шляхом між Янушполя і Петриковець і ставши на ґрунтї с. Сьмілої, на Чорнім шляху, признають се місце початком границь обох воєводств (granice swoje ztąd poczynają), але зазначають, що воєводства початком своїх границь уважають Гончариху і могилу Сонцеву, на заходї від с. Сьмілої.[1])

З сього акту виходить, що Гончариха була в сусїдстві с. Сьмілої (як раз на вододілї Тетеревки й притока Сниводи), на захід від неї, на Чорнім шляху.

---

[1]) Jednakże tak woiwodz. Kijowskie wolne sobie extensyą granic swojch secundum obloquentiam dokumentow granicznych aż do Hanczarychy y mogiły Słonczowey ad plagam occidentalem będące zachowuje.

До сього прилучаю ще місцеву звістку: згаданий вже д. Конахевич, перебуваючи в сусїдстві тих місць, розпитувавсь р. 1894 у старших селян і довідавсь, що Гончарихою тепер зветь ся місце коло села Носївок (Носовки) під лїсом, де криниця Безодня, звідки тече Тетерев. Се місце становить як раз вододїл Тетерева й Сниводи й вдаєть ся рогом в Подільську ґубернїю.

Коли ми візьмемо під увагу, що се місце лежить на Чорнім Шляху, бо на вододілї Сниводи й Тетерева, що воно є на захід від Сьмілої і може бути взяте верхом трикутника, що буде мати иньші роги на верхах р. Жилцї і Митника, то не підпадає найменьшому сумнїву, що сучасне означеннє Гончарихи цілковито згожуєть ся актовою „могилою Гончарихою". Певні сумнїви могла би надати, з одного боку, та обставина, що ся Гончариха не так близька від Сьмілої (яких зо дві милї), з другого — що границя, йдучи від верху Жилки на верх Тетерева, мусить по тому завертати досить круто (з яких 60°) на верх Митника; але сї обставини не тільки не мають великої ваги самі собою, але власне самі себе урівноважують, бо що близше б ми посували Гончариху до Сьмілої, тим гострійшим став би ріг граничний, і навпаки.

Можлива ще думка, що від „могили Гончарихи" й більша сусїдня місцевість звала ся тою назвою; бачили сьмо висше, що тим часом як в граничних актах XVI в. згадуєть ся могила, в актї XVIII в. говорить ся про могилу Сонцеву, а поруч її виступає Гончариха, як би якась місцевість. В такім ширшім значінню можна б розуміти згадку в оповіданню про звісну битву під Чудновим 1660 р. В лїтописи Величка (I с. 99) оповідаєть ся, що Юрась Хмельницький ішов з військом на Паволоч, „взмѣраючи на поле Гончариха именуемое", де й став військом. Але характерно, що в близшім до тих подій джерелї — лїтописи Самовидця говорить ся про „шлях Гончарський",[1]) а така назва могла з'явити ся й у шляху, що йшов повз могили чи певного урочиска Гончарихи. У всякім разї осередком тієї місцевости цілої, як що припустити її істнованнє, мусїв бути той пункт, граничний конець земель, могила Гончариха.

Місце ж Гончарихи в тім тїснїйшім значінню, уважаючи на все висше сказане, з цїлою правдоподібністю можемо означити на вододїлї Тетерева й Буга, між вершинами самого Тетерева й Сниводи.

*М. Грушевський.*

[1]) Бояринъ Шереметъ на Котелню пойшолъ шляхомъ, а Хмельницкій гетманъ Гончариским (вид. 1878 с. 62), з того у Грабянки (с. 172) і в „Краткомъ описаніи Малороссіи" (виданім в додатку до Самовидця) — с. 256, вийшов вже „тракт Гончариха", шлях „Гончариха".

# Інтересний збірник з с. Хітара (пов. Стрийський) (тимчасові відомости).[1])

Книга, що про неї буде мова, ходить з рук до рук між письменними мужиками, під загальною назвою: Александрия. Назва та однакож не відповідна для цілої книги, бо побіч історії про Александра Македонського заміщені там иньші статї в числї осьми, з котрих остання не перехована в цілости. Загального титулу не можна означити, (може який був, але бракує титулової картки) та навіть й історня про Александра не має одного титулу, лише кождий розділ має для себе осібну назву.

Теперішним властителем книги є господар в Хітари, пов. Стрийського, Василь Вовкунович. До Хітара тілько оженив ся Василь, родом же походить з Козови, тогож пов., де жиють ще єго два брати. Батько Вовкуновичів, Михайло, умираючи, полишив кілька рукописних книжок (одідичених по своїм батьку) для синів, а ті ними поділили ся так, що Василь отримав „Александрию"; що иньші брати отримали, не міг я напевно довідати ся, бо Василь не умів докладнїйше їх описати; казав лишень, що одна книжка звалась „Ключ разумінія", де всьо поясняло ся, що лиш могло заціказити нашого мужика, а друга дуже груба, Євангеліє. Батько Михайло заповів синам, щоби ті книжки читаючи берегли пильно і нікому не віддавали — чого сини доси й держали ся. О. Тиндюк, будучи завідателем парохії в Хітари, робив ріжні пропозициї Василеви (довідавшись про Александрию) щоби книжку отримати на власність, але Василь не згодив ся. На моє питанє, чи книжку продав би, відповів: якби видрукували і менї дали одну, щоби дїти мали що читати — бо тепер таких книжок нема — то тогди продавбим рукопись; інакше нї; она в мене їсти не просить.

Попередні властителї книги, як і Василь, підписували ся в ріжних місцях на книзї; з них імен: Joannes Wolkonowicz, Grzegorz Wołkunowicz — не вмів Василь близше пояснити; з дальших: Roman Wołkunowicz, bakaliarz wsi Koziowy був єго дїдом, a Michał Wołkunowicz, urodzony 1816, єго батьком. Є деякі імена тих, що читали книжку; між ними в двох місцьох, раз по нїмецьки (... hat dieses Buch gelesen d... r...) і раз по польськи підписав ся звісний сторонник о. Тиндюка, Курцеба з сусїдного села, належачого до парохії хітарської, Калного.

---

[1]) З текстів збірника має скористати наша комісия археографічна в своїх публікациях.

З иньших написів замітнїйші от які:

На першій чистій картцї написано: „die 4... (випалено) 1793 anno Jako Ja Wziołiem u wieliebnego Gregorza Wołkunowicza (відай прадїда Василя) Th: 9. Nro. 8. na tę xięgę. Michayło Daszawsky. На 38 картцї стоїть важна напись, бо сьвідчить, що в самій річи книга вже була в тім роцї, в котрім подано (1743). Звучить она так: Czytał tę xięgę w... (правдоподібно Тухли) Juranowicz, Paroh Tuchligski w 1747. З иньших написий суть в ріжних місцях от які: Syia ksożka czytana wecy Tuchli. На иньшім місци:

Roman Wołkunowicz bakaliarz wsi Koziowy

Rózga popelnia Rozumu Do głowy<br>uczy pacierza y bruni zliey mowy

Gdyby Zydy s panami nieszerwirowali<br>to by jak psy pozdychali<br>bo żydzi nie sieje nie orze... (дальше урвано).

знов в иньшім місци:

Paracia Romana Wołkunowicza curka oddała się W roku 1822.

Roman Wołkunowicz przeczytal całkiem xięgę aliexandryią nazywaiące się, ktura to xięga do niego naliezy.

По сїм перша строфка: Пречистая діво Мати і т. д.

По „Флавиянї" є така напись: Finis, koniec, poszła baba w taniec; надто много є пописаних поодиноких слів або речень що не дають жадної гадки; то, правдоподібно, проби пера.

Цїла книга обіймає 125 карток 4' записаних полууставом; папір грубий, оправа зроблена з досить грубої дошки потягненої скірою. Письмо зміняє ся кілька разів; найкрасше і найрозбірнїйше на початку і при кінци книги; в середній части книги видко якби якийсь поспіх. Чорнило рівнож не всюди однакове. В початкових заголовках поодиноких уступів Александриї букви писані червоними буквами; дальше чорними. Картки ненумеровані з виїмкою кількох середних. На горі на картках, над текстом, заміщувані заголовки уступів; на боцї декуди одним, двома словами позамічувано зміст уступів, пр. смерть Александра і т. иньш. Інтерпункция складаєть ся лише з кропки і протинки і цїлком довільна. Поодинокі слова часто злучені суть з собою, так що треба їх вперед розлучити і аж тогди відносити до одного або другого реченя. При переписуваню змінив я інтерпункцию, дїленя слів і зляті слова роздїлив всьо иньше полишив незмінним.

Александрия обіймає 94 картки; в кількох місцях карток бракує (в відписї відповідні місця зазначені); иньші статї разом

займають 31 картку і то: 1) Про короля і злодія (заголовки тут скорочую) 4 картки; 2) слово от патерика (4); 3) про рицаря і смерть (5); 4) про Іовиана (8); 5) про Давида розбійника (1); 6) про Флавіяна (2); 7) про пустельника (5); 8) про патриярха (2); решти карток бракує. Що книжка уживана була дуже часто, проте сьвідчать грубі верстви подекуди бруду і товстости.

Що книжка писана між Бойками, про се сьвідчать деякі слова, лиш між ними уживані і форми, особливо дієслову; польонїзмів дуже мало; живих слів і форм руських дуже много, тому й памятник сей заслугує на увагу також з погляду диялектолоґічного.

*Вол. Гнатюк.*

Подаємо деякі уваги про зміст сего рукопису. Текст єго маємо перед собою в копії зробленій д. В. Гнатюком.

Перший твір, що є в рукописї, се, як сказано, „Александрия". Є се казочна повість про вчинки і війни Олександра Македонського, звісна майже у всїх лїтературах цивілїзованого сьвіта від Персиї до Ісляндиї. Ся повість основана на грецькім оповіданю т. зв. Псевдокаллїстена, що первісно зложене було мабуть у Александриї в Єгиптї, опісля було перероблене в Грециї і відси в другій перерібцї широко розійшло ся по Европі, частенько перекладане та перероблюване, то скорочуване, то безмірно розширюване, нпр. в перській поемі Казвіні „Іскендернаме", в нїмецьких та французьких лицарських поемах, в латинській перерібцї пз. Historia de proeliis і т. д. (Гл. Истринъ, Александрія русскихъ хронографовъ. Москва 1893, стор. 1—68). В старословянськім письменстві Александрия звісна була в двох формах: як осібний твір і як частина т. зв. Хроноґрафа т. є. компілятивної істориї від сотвореня сьвіта. Сю другу форму, що переходила через кілька редакций (Істрін установив їх чотири) ми лишаємо на боцї, бо наш список є очевидно переробкою самостійної, так званої сербської Александриї, що по досьлїдам ученого Веселовского (Изъ исторіи романа и повѣсти I. 29—511) повстала в Сербії, переведена з грецького тексту, та не з Псевдокаллїстена, а з такої єго переробки, що основана була на західноевропейських переробках того-ж Псевдокаллїстена (гл. op. cit. стор. 444—445). Не вдаючи ся близше в розбір сеї теориї ми подамо титули поодиноких роздїлів хітарської Александриї, надіючи ся з часом опублїкувати весь її текст.

Як уже сказано, загального заголовка рукопису анї головного титулу Александриї в хітарськім рукописї нема. Текст починає ся титулом першого роздїлу повісти:

**Початокъ исторїи ѡ Алеѯандрї Македонском, како ся почалъ и зачалъ.** Оповідаєть ся тут про єгипетського царя Нектанава, єго прихід до Македонії, про вродженє Александра від того Нектанава і жінки царя Филипа Алїмипіди, про молодість Александра, про смерть Нектанава з руки Александра, про їзду Александра на кони-людоїдї (Буцефалї), про єго побіду на олїмпійських ігрищах і про розбитий Александром слюб єго батька з якоюсь иньшою царівною.

**О цари Алтамиши и о Кумянахъ.** Перша побіда Александра над „Кумянами" при помочи воєнної хитрости. Александер убиває царя Алтамиша, та пускає полоняників кумянських до дому і дає їм на царство Ванцатула.

**О цари пелагїйском Анаѯархосѣ.** Цар Анаксархос підчас тої війни нападає на Македонїю, щоби захопити царицю Алїмпіаду, він доконує сего і смертельно ранить Филипа. Та в ту пору прибуває Александер з війни, доганяє Анаксархоса, ловить його й приводить до батька, так що той перед своєю смертю здужав ще вбити свойого ворога. За радою Арістотеля Александер готує ся до війни з сусїдами.

**О цари Дарїи перскомъ.** Дарий почувши про смерть Филипа шле свойого слугу Кайдавлуса до Македонії з листом, щоби Александра вислано на єго двір, а Кайдавлус щоби був там царем. Александер відписує Дариєви, що прийде до него, але з усїми Македонянами. Дарий в відповіди посилає йому „строжку и двѣ колесцѣ деревяних и два кораблѣ порожных и два мѣхи маку," а в листї виясняє: стружка і колїсця — щоб бавив ся як дитина, кораблї — щоби їх наповнив даниною, яка Персам належить ся від Македонян, а мак — щоби почисливши його довідав ся, кілько у Персів війська. Александер відписує, що дїтські забавки прислані йому вказують, що сам Дарий — дитина; колїсця віщують, що він з Македонянами об'їде все перське царство; як стружка вертить ся, так Дарий буде вертїти ся перед Александром, та не зможе сховати ся і в утробі своєї матери; а число війська ми знаємо, бо мак іззїли, а за кораблї дякуємо, бо нам їх давно було треба.

**О цари Архидонѣ селунскомъ.** Александер іде з військом на Персів. Солуньский цар Архідон пише йому лист витаючи його і віддає йому у службу свойого сина Поликратуша. Александер відписує Архідонови, цитуючи в листї приповідку Соломона. Відси йде до города Антини, де панувало 12 князів; город супротивляє ся йому; по невдалій облозї Александер за порадою філософа Гедеона відступає, лишаючи в таборі богато волів і овець. Антиняне вихо-

дять і розсипають ся по таборі. Тут в рукописї бракує кількох карток, де оповідало ся про наглий поворот Александра і завойоване Антина (у Псевдокаллїстена се не що, тілько грецькі Атени!).

Похід Александра на Рим. Титулу і початку сего розділу також нема в Хіт. списку, а є тілько оповідане про те, як Римляне приняли Александра з почестю і дали йому многоцінні дарунки.

**Ѡ полѹденыхъ странахъ и дивныхъ людех розмаитыхъ.** Війни Александра з двоголовими Канаѳасами, з крилатими жінками, котрих Александер убиває 20.000 обпаливши їм уперед крила. Дійшовши до Океана Александер пускає ся морем до Єгипту, де основує Александрию. Тут устроївши військо вирушує на схід.

**Ѡ приходѣ Алеѯандровомъ до Їерѹсалимѹ.** Тодї в Єрусалимі був жидівський сойм, пророк Єреміяш служив Богу. Жиди по короткім ваганю піддають ся йому. Єремія являє ся йому в снї і каже йому оглянути храм єрусалимський; той же пророк опроваджує його по храмі, виясню́є віру жидівську і пророкує йому будущину.

**Ѡ Єгиптѣ великомъ како Алеѯандер в него вїхалъ.** Александер іде до Єгипту (автор немов не тямить, що він власне прийшов відтам!), по дорозї розігрітий купає ся в холоднім озері і тяжко хорує. Єгиптяне листом підмовляють лїкаря Филипа, щоби отруїв Александра, та сей відповідає їм з погордою; тодї Єгиптяне потайно написали Александрови, що Филип хоче його отруїти. Слїдує звісна з істориї сцена з кубком повним лїкарства. Александер приходить до здоровля і здобуває город египетський, де находить портрет свойого батька Нектанава.

**О цари Дарїи перскомъ** — довге, в значній части на історичних подіях основане оповідане про війну Александра з Дариєм, доведене до смерти Дария і до слюбу Александра з Розанною.

**Сказанїе ѡ скотех и ѡ звѣрех дивных человѣкоѡбразных и ѡ женах и ѡ мѹравах и птицахъ.** Александер іде в правий бік щоби дійти до кінця сьвіта, доходить до краю, де люде на локоть заввишки. За сим краєм ідуть другі чудесні краї; епізод про царицю Кандиякию і сина єї Кандавлуса перерваний у рукописї.

**Сказанїе ѡ Раклїи царї и ѡ шесторѹчных и ѡ шестоногых и дивных людех.** Пройшовши ті землї Александер доходить до „Макарова острова“, де буцїм то жив Адам 100 лїт по вигнаню з раю. Поставивши тут свій образ Александер доходить до височенної гори,

а на ній бачить чоловіка 1000 сяжнїв заввишки а 200 завширшки прикованого ланцюхами; 4 днї дороги від сего чоловіка находить також жінку приковану до скали. Далї йде опис „Макарова острова“ і розмова Александра з тамошнїми мудрцями (рахманами). Відси Александер доходить до дверей раю, та до середини не міг заглянути.

**Сказанїе ѧкъ Алеѯандеръ на їндийского цара Пора пойдетъ.** Оповідане про війну з Пором близше до переказів історичних.

**Сказанїе ѧк прїйшли поганїе царѣ з дары.** Тут знов оповідає ся про Кандакию і Кандавлуса, та і сим разом оповідане перериває ся.

**Ѡтход Александровъ на Мастридонскїе стороны.** Мастридонські жінки пишуть хитрий лист до Александра, то оповідане знов тут перерване.

**Ѡтход Александровъ на сѣвернїѧ стороны, на югъ.** Походи Александра до краю Сироїдів і у Московщину, до краю Сатирів. „Если хочешъ лѣпъше за нихъ знаты — пише автор — читай же собѣ житіе преподобнаго Анътонія Великаго и преподобнаго Пимина, великихъ пустелниковъ, также и Павла Фивенскаго; тамъ за ныхъ лѣпъше дознаешъ правди и многих розмаитих людей.“ Знов здибає Александер величезного чоловіка прикованого до скали, а за 3 дни ходу від него такуж жінку; Еремія являє ся йому у снї і виясняє їх значінє. Далї описана боротьба Александра з крилатими жінками.

**Ѡтходъ Александровъ на сѣверные стороны и на поганыхъ царевъ на Гога и Магога.** Александер побиває їх і заганяє за гори, що зіступили ся за ними; Александер надто засклепив їх „каменемъ суньклетомъ,“ так що вони не вийдуть відтам до суду-віку. Тут же находить ся опис круга сьвіта з рисунком.

**Ѡтходъ Александровъ на полѹден'нѹю сторонѹ до Капер'наѹма и до Вифъсанды и до Зина городовъ славныхъ и до Тирѹ, до Ефесѹ, до Сидонѹ, до Понта великаго, ѡкрѹжаючи оувесъ свѣтъ.** Обік поплутаної ґеоґрафії тягне ся тут далї епізод Александра з Кандавлусом.

**Приход Александровъ до Кандакии царици мѹрскои в поселствѣ.** Конець епізоду з Кандавлусом і Кандакиєю.

**Порѹшенѧ Александрово на восточные стороны далекые, знати, що сѧ чинитъ оу тыхъ сторонах восточныхъ.** Пригоди Александра з великими мурашками і на океанї.

Смерть Александра — сей остатній розділ не має осібного заголовка.

Як бачимо з сего огляду, текст Александриї в хітарськім списку цікавий з многих поглядів, та при тім в деяких місцях попсований і поплутаний так, що не маючи другого українсько-руського списка для порівнаня, справленя похибок та поповненя прогалин, годі приступати до єго друкованя. Ми маємо надію не вдовзї роздобути такий список, а поки що подаємо дальший зміст хітарського рукопису. По Александиї йде:

2. **Повѣсть ѡ єдномъ королй, который ходивъ со злодѣем в ночй красти; єсли бы был красти не пошол, то бы был изгинѹлъ злою смертю.** Є подібне оповіданє, записане в Хітари д. Гнатюком із уст народа і надруковане мною в „Житю і Слові"; правдоподібно устнє оповіданє пішло з книжного, а се книжне є парістком вельми розширеного буддийського оповіданя про царя що ходив красти; в середнїх віках се оповіданє прикладало ся то до Константина Великого, то до Карла Великого гл. M. Dragomanoff, Le Dit de l' empereur Constants un conte buddhique et son histoire.

3. **Слово ѿ Патерика ѡ покѹтѣ, якъ ѡна чоловѣкови грѣшномѹ єсть пожитечная, хто єа по правдѣ выдержитъ, хоч и не на вики часъ, абы по правдѣ.** Оповіданє про те, як оден невірний вояк, Лях, з наказу св. Антонїя молив ся в церкві в ночи і витерпів 7 чортівських покус.

4. **Оуважъ теды, чоловѣче, же мѹсимо мѹки перетерпѣти ал'бо на сем ал'бо на тамтом' свѣтѣ; лѣпше єднак' на сем, нѣж на там'томъ покѹтовати.** Коротеньке оповіданє про те, що одна година мук у чистилищі тяжша і видаєсь довшою, чим десять лїт хороби на землї.

5. **Сказанїє ѡ єдном' рицарї славном', который надѣяв ся на сїлѹ свою и пробовал' щастя своєго воєвати из каждом', а на остаток' из' смертїю.** Звісне і вельми популярне у нас оповіданє про лицаря й смерть.

6. **Сказанїє ѡ єдном цесарї Їѡвианѣ, который был поднѣс' пыхѹ противко Богѹ, которого Богъ каралъ.** Є се переробка апокрифічного оповіданя про Соломона і Китовраса; другий вариянт сего оповіданя має заголовок: Слово про царя Аггея; лїтературну історию сих оповідань обробив проф. Веселовський, гл. „Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ" і доповненя до сеї книжки в єго „Разысканіяхъ въ области русскаго духовнаго стиха", де видруковано текст оповіданя про Аггея. Віршовану переробку сего оповіданя нашою мовою зладив д. Щурат.

7. Слово о Давидѣ разбойникꙋ. Оповіданє про розбійника, що за 3 роки манастирського житя спокутував 25 літ розбою.

8. Слово ѡ Флавіѧнѣ разбойникꙋ, который хотѣлъ розбити монастирь чернїческий, але и самъ спасеся.

9. Слово ѡ едном пꙋстельнїкꙋ, который хотѣль зкѣдати сꙋдовъ божихъ, который ꙋ пꙋщи сѣдѣвъ л҃ лѣть и на послѣдкꙋ хотѣв стратити свою покꙋтꙋ и дꙋшꙋ, если бы емꙋ аггелъ не повѣлъ. Вельми популярне в нашім старім письменстві оповіданє, звісне під титулом „Слово о хитрости бозской“. Є се переробка одного оповіданя із збірки „Gesta Romanorum“. Літературну історию сего оповіданя гляди в книжції А. В. Клоустонъ, Народні казки та вигадки, йіх вандрівки та переміни. З англійської мови переложив А. Кримський. Львів 1896, стор. 31—36, а також М. Драгомановъ, Забѣлѣжки на славянскитѣ религиозни легенди (Сборникъ за н. р. умотворения 1892).

10. Слово ѡ пꙋтнїкꙋ, кнїгы како во Цариградѣ свѧтѣйший патрїѧрха Терентий випил билъ лютꙋю трꙋтизнꙋ из рꙋк единого жида — леґендовий мотив, що находить ся в дуже богатьох леґендах гл. Douhet, Dictionnaire des légendes du christianisme, а також Gesta Romanorum.

*Др. Іван Франко.*

# Наукова хроніка.

## Огляд українсько-руських часописей за р. 1895.

Катеґория часописей виключно-наукового змісту представлялись в українсько-руській лїтературі минулого року, як і попереднього, двома видавництвами Наукового товариства імени Шевченка — „Записками" і „Часописию Правничою".

**Записки Наукового Товариства імени Шевченка** минулого року стали видавництвом періодичним, вийшли чотирма книжками по 12 аркушів кожда, з відділами: статей для розвідок з усїх галузей наук і ширших материялів з вступними замітками, miscellanea — для дрібних заміток і материялів, наукової хронїки — для загальнїйших оглядів лїтератури наукової про Україну-Русь, біблїоґрафії — для критичних оцінок й справоздань з поодиноких публїкаций тієїж лїтератури, з товариства — для справоздань і повинок про дїяльність Наукового Товариства імени Шевченка, його секций та комісий. В минулім річнику було заміщено в відділї статей 15 розвідок і материялів, в відділї miscellanea — 16, з того до історії українсько-руської лїтератури належало 8 розвідок, до у.-руської філолоґії 2, історії лїтератури — 8, до історії (з помічними науками — археолоґією, археоґрафією, історичною ґеоґрафією і т. и.) 9, материялів історичних і історично-лїтературних 10, розвідок природничих і математичних — 2. В відділї наукової хронїки й біблїоґрафії обговорено 51 періодичне виданнє (з того українсько-руських 8, російських 37, польських 4, німецьких 2) і поодиноких книжок і розправ 122, з того припадає на історию українсько-руської лїтератури 9, на філолоґію 4, етноґрафію 15, історию взагалї з помічними науками 46, археолоґію 3, історию церкви 12, історичні й історично-лїтературні материяли 16, право 4, економію й статистику 6, природничі розвідки 2, збірники, словарі і т. и. — 5.

**Правнича Часопись** вийшла 1895 р. (V річник) чотирма випусками. Між самостійними розвідками займає перше місце — не лиш в технічнім, але й мериторичнім порядку — студия Дра П. Стебельского (професора карного права Львівского університету) п. з. Нелітні проступники в сьвітлі нових напрямів в праві карнім. Автор, оден з визначнійших кримінольоґів галицьких, виказує доконечну потребу реформи карних постанов що до проступків недоліткі́в (проступків поповнених в долітности, до 14 р. житя). По наведеню ухвал міжнародних конґресів учених правників, важних арґументів антропольоґії, ґео- і етноґрафічних досьвідів, статистичних дат, етичних вимог, економічно-суспільних потреб і т. д., становить він такі рішучі домаганя до законодавства: знесенє кримінальної одвічальности для проступників низше 14 літ, зміна дотичних постанов права формального й материяльного, злагодженє процесу, обкроєнє і усмиренє кар в напрямі моральної поправи, публичне вихованє засуджених, а почасти також свобода совісти суддів в оцінюваню каригідности з огляду на пропоновану крітерию „психічна доспілість“.

По австрийському праву подибуємо ще дві студиї: Про новий цивільний процес в Австриї (продовжена і недокінчена) — Дра К. Левицького, де автор подає цілу диспозицию сеї устави рівночасно з своїми критичними увагами що до її добрих і злих сторін, — і Трилітний речинець з § 1487 з. к. з. ц. — Дра С. Дністряньского.

В третім випуску Правничої Часописи видано Правду Руску з копії Карамзинскої, з перекладом і поясненями Дра К. Левицького, що тим виданєм зробив ще одну важну прислугу нашій літературі правничій.

На вступних замітках редактора не будемо спинятись, бо про него мова буде де инде. Переклад тексту в цілости вірний і складний. Одначе совістний критик мусів би зауважити, що в декотрих місцях вийшов він за невільничий, і то так в поодиноких виразах, як в цілих реченях, через що сї місця як в первотворі не зовсїм і не кождому ясні. На попертє свого не авторітетного твердженя наведу приміри: „отрок“, „ратайний“, „колбяг“, „митник“, „борть“, „істець“, „огнищан“, „слово против слова“, „на зелізо до половини гривни в золотї“ — статя 17, „то всї по 60 кун“ (що і хто?) — ст-я 39, „чим хто відбуває“ ст-я 100, „обельне холопство“ ст-я 119 і ціла 48-ма, хоч правда сї статї, і неодна иньша потребує ще осібної інтерпретациї. Сам таки автор, бодай тут і там, мусів додавати поодинокі слова, що так і просять ся до доповненя і зрозуміня гадки уставодавця, — найпаче десь по ст. 100, як: а, отже, друга (жінка), має... чи що там випаде; а як то зараз гладко

читають ся дотичні уступи, — приміром досить скомплїковані постанови о спадкоємстві жінки!

Думаю, що чим переклад научних річий свобіднїйший і яснїйший, тим лучший: прецінь в кождому разї всяк зверне ся до первотвору. На такий лад треба було на мою думку усунути такі тяжкі архаїзми первотвору: 90000 овець і 100 овець і 12 овець і т. и. які находимо в статях 49—63, ставляючи сї числа зовсїм звичайно в т. зв. чисельнім укладї.

Може я помиляю ся, але все позволю собі зауважити, що декілька слів означено не зовсїм відповідно, а то: оже обинить ст-я 99 не стоїть мабуть в значіню нашого „обвинить", але радше „докаже вину"; милость ст-я 122 не стоїть за одно з прикрим житейским „милостиня", ворочати милость буде хіба рід метафори і звідси мало би правне значінє: звернути предмет удїлений „ласкаво" (з милосердя) — звертає ся тим, що не відроблено (о милостини того не можна казати); тутечки ще чи не лучше заступити термін „придаток" теперішним правильнїйшим „переддаток", — дальше погубить ст-я 71 рівнає ся не так слову „загубить", як загальнїйшому „стратить", — таким способом Др. Л. сам висловлює ся опісля в ст-ях 97, 98 (пагоуба = шкода, страта). При тім уважаю лиш за немилу помилку толкованє оже не боудеть ли истца через „як не буде лиця", ст-я 17, бо вже в дальших статях подано властиві значіня: истець = істець (жалібник, позовник) ст-я 32, а лице = лице, corpus delicti (спірна річ або предмет злочину) ст-я 29. В статях 108 і 109 двійно толковане слово „городня" затирає материяльну сторону першої, формальну ввязь обох.

Опроче термінольоґія Дра К. Левицького сама в собі, невважаючи на такі неольоґізми як крадун = тать, служник = челядинъ, та деякі ненародні форми (як дієприкметники) представляє ся сьвітло: згадаю лиш такі вислови: цїнувати = таксувати, правувати, спадкоємство, загуба = загубленє, заперéка (гроший) і т. п., які відповідають що найкраще вимогам права і духа нашої мови. Та треба піднести, що й сама „Правда Руска" має важне значіннє для нашої термінолоґії, бо в нїй зберегли ся наші питомі, дуже гарні вислови, що і порішать судьбу многих дотеперішних заквестионованих, і зарекомендують ся зовсїм новими, так марно пошукуваними, на пр. винуватий; приплід; прибуток = часть маєтку, що приросла; істина = капітал; покладь = депозит.

Звичаєве право заступлене в сїм річнику перекладом поважної студиї київского професора М. Владимирского-Буданова — Начерк родинного права Литовської Руси в половинї XVI в., в перекладї Гр. Задерковного, і уложеним Дрм К. Левицьким Квестионарем до збираня

звичаєвого права на Руси[1]). Сей останній займає 85 питань з цивільного і карного права з вступом про значінє і спосіб збираня материялів звичаєвого права; в сїй справі, по дорозї кажучи, датують ся ще з 60-тих років наклекуваня „Правди“, — тодїшнього орґану народовцїв (з р. 1867).

В „лїтературних замітках“ обговорювано головно розправи по історії питомого права. Сюди належать: оцїнки Дра К. Левицького праць про карне право Литовського статута Г. Демченка, М. Максимейка і І. Малиновского — та д. А. Дольницького широке справозданнє з працї І. Линниченка: Черты изъ исторіи сословій въ Галицкой Руси. Обі повисші працї в скороченю одночасно печатано в відділї бібліоґрафічнім Записок (т. V і VI). Публїкациї з австрийского права рецензував Др. М. Зобків.

В відділї „Практичні замітки і справозданя“ находимо замітки Дра К. Левицького — Наші сервітути (до історії економічної болячки руського селянства в Галичинї: „лїси і пасовиска“) і До питаня про відносини службові учителїв шкіл середних, також замітнїйшу: Голоси теориї і практики що до спірних питань права цивільного — Дра Данила Кулика. Автор розвиває свою тему таким чином, що ставить серію (доси 4) оспорюваних квестий в сучаснім праві, далї при кождій подає з одного боку ріжні погляди учених (голоси теориї), з другої опінії міродайних властий (голоси практики), а на останку розвязує їх. Праця вельми інтересна, здраджує рідку правничу здібність.

Особливої уваги заслугує в тім відділї замітка д. Богдана Рожаньского — Руска мова на правничім виділї Львівского унїверзитету, на підставі II-гої части „Історії львівского унїверзитету, де автор виясняє причини, задля яких руська мова, маючи de jure такі широкі права на сїм відділї, de facto зайняла третєрядне місце і руські правники опинились в такім становищі, що свою осьвіту мають перепроваджувати в польскій мові, з невеликими виїмками[1]).

Під конець випусків поміщувано коментовані ореченя найвисшого трибуналу судового (пише між иньшим Любомир Рожаньский) і бібліоґрафічний перегляд. *Г. З.*

---

[1]) Приготований для проґрами етноґрафічної, де видрукований також — в т. I Етноґрафічного збірника.

[2]) Годить ся на сїм місци згадати про проф. Зьрудловского, що промовляв за рівноправностию национальностей. „Др Фердинанд Зьрудловский був типом справдїшного Римлянина правника, що не оглядаючи ся на жадні полїтичні взгляди мав на оцї лиш науку в понятю права і справедливости або краще: право і справедливість в понятю науки“. Так висказує ся про него Др. К. Левицький в посмертній згадці (стр. 63).

**Зоря**, ілюстроване лїтературно-наукове письмо для родин, видаване Науковим Товариством імени Шевченка під редакциєю Василя Лукича, р. XVI, стор. 480, 4°.

Материял науковий сього річника складаєть ся з статей оригінальних і перекладених і дрібних заміток. Істория заступлена тут двома статями: про гетьмановане Брюховецького д. С. Є. та О. Левіцького „Превелебний сват", друкованими в Київській Старинї а переложені В. Лукичем. З статий про лїтературу у.-руську, важнїйші Р. Заклинського: Чи можна Федьковича Коссованом звати?" (ст. 13, 34, 54, 216), та І. Копача: Огляд поеми Т. Шевченка „Сон" (336, 357, 374, 396, 417, 435).

Розправа д. Заклинського займаєть ся звістним питанєм викликаним Дром Ол. Колессою, що намагав ся в своїй студиї „Юрий Коссован" доказати ніби Федькович був сином Гуцула Коссована. В оборонї правди і по думцї автора, чести Федьковича, забрав ся д. Р. З. по цїлорічних студиях на тому полї до острої але небезосновної полєміки з Дром О. Колессою. Автор свої дослїди опирає на листах, автобіографіях Федьковича, на самій студиї Дра Колесси, а також на новому незнаному досї материялї. Він розбирає наперед ті листи Ф-ча, що промавляють за походженєм Юрия від Коссована, опісля громадить з того самого жерела і з нового всї виводи contra. Часті згадки Ф-ча в листах до К. Горбаля і Д. Танячкевича походять, по виводам автора з незвичайної вдачі поета і єго родинних відносин (межи ним та батьком) а фікция сих згадок найлучше показуєть ся з иньших очевидно фальшивих звісток, що находимо в листах Ф-ча. Всї вони сумнївної вартости, за-що не можна їх уважати цїлком певними жерелами. Дальше виказує д. Р. З. виразні супротивности в сих листах і в працї Дра О. Колесси. На доказ, що подібність Юрия до батька не є річ зглядна або й припадкова, наводить автор погляди европейських учених про родову дїдичність. Вкінцї покликуєть ся автор на сьвідоцтво д. В. Волянського. Ів. Левіцького і ин., людий, що стояли в близших зносинах з Ф-чем і тим, на нашу думку основно рішає питанє Коссованщини. Ми вдячні д. Заклинському за те, що висьвітив се питаннє (яке одначе не відіймає вартости решті згаданої студиї Дра Колесси), квестию, що на жаль, подала ворогам руської лїтератури материял до глумливих оповісток про буковинського поета.

Огляд поеми Т. Шевченка: Сон (з р. 1849) І. Копача замітний головно не новим що правда, однак докладно аналїзованим підкладом для розбору Шевченкової поеми. Автор передовсїм відкидає погляд, що донедавна, би й тепер подекуди панує, ніби Шевченко був κατ᾽ἐξοχήν национальний поет, і найбільший саме через те. У Шевченка

перевага думок социяльних, громадських. На поеми Шевченка дивитись треба не з тої точки, як на иньших великих поетів: у нього естетична форма грає дуже невелику ролю. „Нема мабуть анї одної більшої поеми Шевченка, котра була-б написана лише для самої штуки, для того лише, щоб милозвучностю мови й гармонїйностю образів та ситуаций розганяти нудьгу високообразованих пань або вколисувати до сну пообіднього роскішних поміщиків, апатичних і анемічних чиновників та иньших благоденьствующих лиць сего міра. Ввесь біль душі Шевченка, який проявляв ся в єго творах, як раз з відси походить, що він не має сили достаточної не то самому перетворити суспільність, але бодай збудити дрімливих, байдужних, оглухлих братів, щоб о свої права впімнули ся. І в тім по громадянстві лежить як раз найбільша вартість творів Шевченка для грядучих поколїнь. І з того то боку мусимо єго твори в першій лїнїї й оцінювати бо інакше кривду єму заподієմо, шукаючи у него того, чого він нам не хотів по просту дати с. є. чистої штуки для штуки“... Такого погляду придержуючись переходить автор поодинокі думки виказані у снї, добачаючи всюди психольоґічну їх вірність, гармонїйність і паралельність... Він противний гадцї, що нїби то „Сон“ був прикладом розтріпаности поета. Се справозданє виключає докладнїйший розбір сих виводів, одначе зауважити мусимо, що автор подекуди, скажемо, натягає, а то особливо при рїзьких переходах думок поета.

За розвідку д. О. Кониського: Т. Шевченко підчас висшого розцьвіту його кебети до арешту його була мова в відділї бібліоґрафічнім (т. IX).

Д. А. Кримський забравши ся до виданя поетичних творів Степ. Руданського, подав в передньому слові (стор. 332) свої погляди на недруковані поезиї Руданського які зберегають ся у автора. Проф. М. Грушевський своїми відчитами про останнї романи Г. Сїнкевича познакомив наше жіноцтво (вони були читані в Клюбі Русинок) з визначнїйшими творами знаменитого польського письменника, подав характеристику їх і тих течій які тепер в польській суспільности осьвіченої, особливо серед жіноцтва, кружать (275, 396. 314, 337). — Огляд житя і діяльности Ів. Верхратського, поминаючи його заслуги, замітний тим, що особа І. В-ого єсть мінїятурою житя лїтературно-наукового в Галичинї.

*С. Т.*

З етноґрафічних статий є кілька перекладів (д. Дикарева про Різдвяні сьвята, Сумцова про коломийки, Л. П. про днїпрових лоцманів), а оригінальна лишень одна Д. Лепкого: „Земля в людовій вірі“ (12, 23, 53). Автор на підставі зібраного власного материяла в на пів науковій, на пів белетристичній формі представляє сьвітогляд галицького селянина. Земля се кружок облитий довкруги білим морем,

там де земля кінчить ся, стоять на горах золоті стовпи, а на них оперте небо. По золотій горі, що стоїть серед моря мож зайти до неба. Входу на тамтой сьвіт стереже змій з сїма головами, лабами та хвостами. Землю, людий і зьвірята сотворив Бог одним словом. Декотрі зьвірята то заклятї люди. Они мають те саме чутє, що й чоловік. Перші люди були велити, що жили по кілька соток лїт, що сокиру подавали з села до села. Їх одначе знищив Бог потопом за якийсь гріх. Тепер люди меньші, а колись будуть такі, що дванайцять буде в печи молотити. Бог однако не сотворив всї тварп. Вовка, ужа, а також нетлї сотворив чорт. Сьпіву научили ся птахи від Матери Божої, а цьвіти то єї сльози. Люди переміняють ся не тілько в зьвірята але і в ростини: козак в дуба, дівчина в тополю. Ріки вирили птахи своїми дзюбами. Они пливуть на всхід падуть під землю і дістають ся до краю Рахманів. Земли приписує нарід людске чутє, представляє її собі местником всякого лиха. Земля угинаєсь під стопами лихого, а навіть не хоче приняти єго до себе. Має она на собі чисті і не чисті місця. Нещасний через цїлий свій вік той, хто на нечистім місци заложить своє домівство. Вкінци земля як і чоловік потребує супочинку. Спочиває она від Михайла до Благовіщеня.

В замітцї Чудодїйна криниця д. Гр. Коваленко говорить про криницї, що їх зовуть чудодїйними, а які по цїлій Українї не раз можна побачити. Вода, що тече з такої криницї сьвята, її не можна лаяти, анї обиджати. Она помагає хорим, а особливо хромим. Про початок таких криниць оповідає народ ріжні чуда, що однако в частих разах одні до других дуже схожі. Так про забиванє гноєм криницї, що робить якийсь пан, або лїсничий, лучаєсь не тілько слухати на Українї але й в Галичинї (с. Новосїлка пов. Львівского). Найцїкавіщу таку криницю найшов д. Коваленко в Лубеньскому повітї в Полтавській ґуб. До селянина, що орав, чи волочив, надійшла дївка і питала деб їй сїсти: „Ось там в болотї“ показує той. Она пішла в болота і там стала криниця. Коли обходять празник сеї криницї, молодїж забавляє ся, гуляє. Таке має бути бажанє криницї. Автор нарушує при тім питаннє про специяльну богиню криницю, що ставила вже перед кількома роками д. Литвинова (Київська Старина 1884, IV).

В замітцї Шевченко і народ д. Д. Пісочинець наводить автор пять оповідань людових про Шевченка з села Пекарів Черкаського повіту і застановляєть ся над тим, як взагалї народ поета собі представляє, за якого він між народом уходить, і порівнує вісти біоґрафічні, які подає народ, з вістями, які подають біоґрафи поета, знаходячи між одними й другими неодну схожість. *С. Ш.*

**Правда**, вістник полїтики, науки і письменства (том XXIV—XXVII, стор 704) виходила того року два рази на місяць. З розвідок лїтературних, історичних і етноґрафічних поміщено було такі:

Звичаї, обряди і повіря сьвяточні в містї Яворові, зібрав Осип Маковей (ст. 50—53, 210—215, 250-253, 286—289). Сї материяли етноґрафічні зібрані в такій місцевости, що під впливом висшої культури мійської (Львів-Перемишль) чим-раз більше тратить зі своїх давнїх звичаїв та традиций. „Пани"-міщани соромлять ся вже грати гагілки; за ними йдуть і передміщани. Хіба підростки передміщанки остались прихильниками звичаїв, які „здавна-давен ведуть ся". Одначе богато з пісень сьвяточних не найдеш вже межи молодим поколїнєм. Знають їх тільки старі люди. Короткий час, коли місто Яворів буде мати вже цїлком новий мійський характер.

Сьвята дїлять ся на весняні, лїтнї, осінні і зимові. Того подїлу придержуєть ся автор, росповідаючи про відповідні звичаї поодиноких сьвят. З весняних сьвят найважнїйший Великдень. Се сьвято найбільше в цїлому роцї, про те й звичаїв, обрядів і повірок найбільше відносить ся до Великодня. Повірки належать головно до останнїх днїв посту. Найважнїйшим звичаєм великодним є гагілка (яголойка). Автор помістив 26 гагілок, по більшій части друкованих по збірниках, хоча в відмінних вариянтах, що ними відзначаєть ся майже кожде село. На сьому кінчить ся розвідка д. О. Маковея. Одначе маємо надію, що автор подасть нам дальші материяли етноґрафічні з околиції Яворова.

Д. І. Дяченко помістив гарний образок п. з. Психічне становище Т. Г. Шевченка за час від звістки про волю Лазаревського до офіцияльної звістки (22 квітня —21 липня 1857 р.) по єго журналу (113—121). Перед нами малюєть ся душевний стан пригнетеного неволею поета від першої хвилї, як довідав ся приватно про волю. В ньому бере верх наперед чутя необмеженої радости, що покине вже по десятилїтнїй неволї непривітні надаральські околиції. Він думкою несесь в рідну Україну і в рожевих барвах рисуєть ся перед ним нове житє... Одначе хвиля за хвилею упливає, день за днем минає а човна зі звісткою урядовою немає, — се подвоює неохоту поета до окруженя, він починає аналїзовати час перебутий, давні враженя вертають в єго душу і приносять тяжке пригноблене. На якийсь час являєть ся бездїльність духа, з якої вкінцї вириває єго офіцияльна звістка волї. Враженя неволї лишають ся в єго душі, одначе яко щось перебуте, до чого вже не прийдеть ся вертати, — тепер буде инакше. Тогож автора статя: Народна релїґійна живопись (етноґрафічна замітка), не є специяльною студиєю над народною живописю, тільки на кількох старих образах, що заховані в Лебединському жіночому мона-

стирі, показує як народ ідеї релїґійні примінює до своїх поглядів, алєґоризуючи подїї біблїйні (163—166).

Далї поміщено: Січовика — статя про історичний розвиток і сучасне становище українського питання в Росиї; Р. Висовського: Становище Т. Шевченка в історнї національного відродженя України-Руси (465—469, 490—493), та Дра К. Студиньского: Причинки до історнї Унїї (517—537); перші дві статї мають характер переважно публїцистичний; за останню буде мова в відділї біблїоґрафічнім, тож не будемо тут про неї говорити.

Вкінцї згадати належить про критичну розвідку В. Коцовського про Гальшку Острожску, траґедию Дра Ом. Огоновського (стор. 146—150, 187—191, 216—219, 254—256, 313—317).

Автор характеризує наперед становище жінок на Руси й признає жіноцтву від найдавнїйших часів доволї великий вплив на культурний розвиток нашого народу. Се завдячувати належить передовсїм самостійности Руси-України, а відтак впливови сторонньому, в найбільшій мірі византийському(?). З затратою самостійности упадає й значінє жінок; з винародовленєм зникають з історнї руської видні патриотичні постатї жіночі. Одною з останнїх таких появ в борбі з затратою чутя патриотичного, чи радше жертвою її вважати належить Гальшку Острожську. Далї обговорює автор відносини Гальшки на підставі тодїшнїх обставин історичних та культурних, а опісля переповідує зміст драми Огоновського, зазначуючи ріжницю між нею а подібною драмою польського історика Шуйского. *С. Т.*

**Учитель**, двохтижневий орґан руского товариства педаґоґічного (рік VIII) минулого року уміщав дальше „Виїмки з жерел до історнї України-Руси“ М. Грушевського, гл. 5—21 (ч. 1—16), що вийшли потім в осібній відбитцї. З иньших статей можна згадати коротенькій некролоґи О. Партицького (ч. 4) і В. Ільницького (ч. 9) та промову на Шевченкових роковинах в Коломиї д. Пачовського (ч. 5). Иньші статї трактують питання загально-педаґоґічні й дидактичні. *

**Народ** руско-українска радикальна часопись, рік VI, чисел 17, ст. 1—278, 4°.

Сегорішний, разом останний річник Народа в порівнаню з попередними не так богатий змістом. Значна часть статий присьвячена в сїм річнику славному співробітникови М. Драгоманову, а то: Опис ювілея трицятьлїтної єго лїтературної дїяльности (ч. 1, 2, 8), та опис єго похоронів (ч. 12, 13, 14, 15 і 16). В иньших числах містять ся переважно статї полїтичні, полємічні (тих велика відповідно частина), інформацийні, біблїоґрафія (того не дуже много). З більших статий належить замітити:

1) Н о в а с і м'я (відчит в роковини смерти Шевченка) В-аго; 2) В справі Угорскої Руси, Посмертний голос М. Драгоманова; 3) Вражіня з Угорскої Руси, Вол. Охримовича.

З 17 числом перестав Народ виходити; причиною була смерть М. Драгоманова та хоровитість редактора. Замісь того почав виходити „Радикал".

**Дѣло**, часопись політична, щоденна, рік XVI, чисел 289. Сього року помістила згадана часопись у своїх фейлєтонах кілька статий наукового змісту, але вони по більшій части характеру публіцистичного. З них згадати належить: В. Щурата огляд нашого літературного руху за рік 1894, що обмежив ся на загальній характеристиці і поданому числї нових публікаций (ч. 4, 11), Руські колонії в Америці, М. Д. (49—55, 75—76). Іл. К. подав переклад звістної брошури п. з. Порабощаемый народъ (56—58, 60, 61, 64). Др А. Чайківський розбирав справу засуду Христа зі сторони юридичної в статї п. з. Процес Ісуса Христа (69—72). За „Народом" передруковало Дѣло В. Охримовича: Вражіня з угорської Руси (109, 111, 112). Далї статї Дра В. Павлюка: Гідротерапія (113, 114, 116) та про дісинфекцию підчас холери (245, 246, 249). З нагоди ювилею проф. В. В. Антоновича подано за одеською часописею: „По морю и сушѣ" житєпись і огляд єго діяльности (261). Др Я. О—ський подав деякі звістки з житя пок. М. Драгоманова з часів єго побуту і діяльности межи Русинами у Відні (се було тоді, коли Д. в р. 1891 приїздив туди лічитись і збирав коло себе гурток українсько-руської молодїжи, хоча тяжко був хорий, одначе вельми інтересував ся течиєю житя полїтичного і культурного рідної землї і ясно висловлював свої гадки в тїй справі; тоді мав він на думцї цїлий ряд праць по етноґрафії, історії і лїтературі українсько-руській, яких одначе смерть довершити єму не дозволила) (144). В ч. 148 подано етноґрафічну студию П. Лукашенка-Бодрого: Українцї в Уфимськім краю, перекладену з мало розповсюднених „Уфимских губернских вѣдомостей"; автор зазначає, що в Уфимську ґубернїю переселяють ся Українцї ледви від кількох літ а вже вспіли заняти тут видне становище і різько відріжняють ся своєю вдачею, ба навіть культурою, від тутешнїх сусїдів Великоросів, Башкирів, Черемисів і иньших. Українець в способі житя наскрізь консервативний, оселя уфимська, де живуть Українцї, нїчим нїчогіським не відріжняєть ся від сіл українських; за сим йде їх велике привязанє до батьківщини і туга за рідним краєм. Далї треба занотувати переклад академічної промови проф. Дашкевича: Сьвітовий біль, мрачний сьвітогляд і пессимізм в новочасній західноевропейській поезиї (ч. 163, 165, 166, 168, 169, 175, 177). Замітна розвідка о. В. Чернецького про місце-

вости: Плазів, Нароль і Липско, їх повстанє і опісля відносини до Хмельницького в р. 1648 (212, 213): нинїшнїй Нароль звав ся давнїще Фльориянів і завдяки прівілеґіям королївським зростав. доволї забезпечений від нападів ворожих, Хмельницький, йдучи з під Перемишля, пристав тут і почав здобувати Нароль; довго успішно боронилось містечко, під кермою свого властителя Юрия Лаща, і не хотїло піддати ся, одначе вкінцї впало під силою козацькою; в рїзнї мало згинути 12.000 жидів, Русинів майже тут не було тодї.

Вкінцї треба згадати про розвідку проф. Ів. Верхратського: Про змиї, ужі та веретїльницї на основі зібраного в Галичинї материяалу (ч. 261, 262, 264, 265). *С. Т.*

**Буковина,** часопись полїтична (рік XI) і ілюстрований лїтературний додаток „Недїля“ (рік I). В сих часописях поміщено ось які статї наукові: Дра Вол. Мильковича габілїтацийний відчит: Постепенне відокремленє всходу Европи від заходу. Автор кладучи передовсїм вагу на загальний погляд в історії добачає почин відокремленя двох сьвітів в подїлї римської імперії Константином Великим, що найперше було причиною ріжницї язикової. Язикова отже ріжниця була перша, а до неї прийшли рівночасно иньші: тут найвисший авторітет царський, тут знов папський. Друга ріжниця полїтична, що датуєть ся від р. 754, а властиво 800, себто від сполученя власти папської з державою франконською; східна і західна держава стали ся полїтичними противниками. Яко третя ріжниця виступають відносини церковні, а се відмінні погляди на примат церковний; на заходї papa supra concilium, на сходї concilium supra papam. Абсолютизм церковний західний мав в наслїдках посередно волю европейських народів; на сходї абсолютизм сьвітський того нїяк дати не міг. Так отже розійшли ся схід і захід.

Гарний етноґрафічний нарис О. М—ея: Рекрут (ч. 116—119) єсть першим оброблєнєм галицьких вояцьких пісень, що так видне місце займають в людовій лїтературі. Військова служба, се один з найважнїйших моментів в житю мужика. Обставини житя примушують єго глядїти на рекрутчину як на дуже велике лихо. Що правда, обставини військові в теперішнїх часах в дечому поправили ся, но все таки парубки дрижать перед „цїсарською“ службою. Врештою погляди, виказані в піснях вояцьких не нинїшні, вони походять від часу забору австрийського і бурливих часів по нїм, коли справдї рекрут тратив слїд за собою. Автор, знаток вояцького житя, зумів вірно передати психольоґію рекрута, єго погляди на військо, відносини з причини бранки до батьків, дївчинилюбки і ин. Пісень сих багато походить від жінок, тому то й в нинїшнїх піснях добачаємо застарілі погляди на житє військове. Піснї тут

зібрані й інтерпретовані відносять ся, як заголовок показує, тільки до самої бранки. Пісні про саме військо, яко таке, їх відносини до народу і вплив тої інституциї на мораль народну, яких також є у нас доволї, не найшли тут місця.

Згадати належить ще про культурно-полїтичну статю Дра І. Франка: Дещо про польсько-руські відносини (переклад статї уміщеної в Kurjer'i lwowsk'im). З посмертних згадок замітна про Мих. Драгоманова, що подає погляд на значінє дїяльности того ученого в розбудженю житя Руси-України.

В „Недїлї" надрукована тільки одна наукова статя, а се Т. Галїпа: Повстанє українсько-руського письменництва (ч. 14 і 15). Мова тут про причини, що викликали національну нашу лїтературу. Відродженє се вяжеть ся тїсно з відродженєм загальним, славянським, одначе завязки єго лежать, по думцї автора, не в подїях XIX в. але в давних письменних памятниках українсько-руських, в кождому разї XVIII в. Национальна лїтература зросла силою конечности, бо народ український стояв на відповіднім до того степени культурнім. Тим то поясняєть ся, що нї чернець Климентий, нї Котляревський, пишучи народною мовою, не були сьвідомі ідеї національної, а її прапор піднесли аж пізнїйші дїячі XIX столїтя. *С. Т.*

Огляд двохмісячника „Житє і Слово" не міг війти в сю книжку, бо річник не закінчив ся ще досї, тому справоздання з него подане буде в відділї бібліоґрафічнім.

# БІБЛЇОҐРАФІЯ.

**(Рецензиї й справоздання.)**

---

Труди девятаго Археологическаго Съѣзда въ Вильнѣ, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слуцкаго, Томъ I, Москва, 1895, стор. 349 + 165 + 11 табл., 4⁰.

Насамперед вважаю потрібним навести тут цілком титули тих рефератів, що були уміщені в першім томі „Трудовъ", щоб зазнайомити з загальним змістом його; при огляді-ж ми доторкнемось лише кількох рефератів, що мають для нас найбільшу цікавість. Зміст тому такий: Павлїнов — Давнї церкви Витебська і Пинська; його-ж — Деревяна церква у Витебську; Нейман — Воєнне будівництво в середнїх віках; Біленштейн — Le village d' Aponie dans le gouvernement de Kowno et la ville finnaise Apulia; Селїванов — Про розкопки Борковського могильника (в Рязанськії ґуб.); Кочубинський — Литовська мова і наша давнина (автор хоче звязати походженнє литовського слова druskà, сіль, з гор. Truso); Петров — Монети великого князя київського Ізяслава Ярославича; Корелїн — Перші кроки кляснчної археольоґії; Сторожев — Московська управа в Вильнї XVII в.; його-ж — Виленські приходові камінярські книги з р. 1658; Площанський — Акти холмських судів XV—XVII в. в. і їх вказівки до історії і етноґрафії Забужа; Покровский — Могили на межі сучасної Литви і Білої Руси; Завитневич — Форми похоронного чину в могилах Минської ґуб.; Фурсов — Розкопки могил в пятьох повітах Могилевської ґуб.; Мержинський — Про надровського жреця вогню Кріве; Данилевич — Грошові скарби в Київщинї до першої чверти XV в.; Попов — Де була хозарська кріпость Саркел?; Маркевич — З питання про народів, що жили за давнїх часів в Чорноморщинї; Анучин — Амулет з людської кости і трепана-

ция черепів за давніх часів в Росиї: свящ. Лев Паєвський — Жировицький і Брест-Литовський Архиви; його-ж — Місто Брест-Литовськ і його давні церкви; Покровський — Археолоґічна мапа Гродненської ґуб.

Ми навели тут повний зміст сього тому „Трудів“, аби читач міг з ним зазнайомитись. В рецензиї нема можливости доторкуватись усіх згаданих статей, досить ріжнородних що до свого змісту; ми обмежимось лише декотрими з них.

Зостановимось перш за все на статї д. Петрова про монети в. к. Ізяслава Ярославича. Ся статя є користним додатком до тієї полемики, що повстала межи гр. І. Толстим і д. Черневим з поводу питання про належність к. Ярославови деякої частини київських монет. На деяких монетах імя князя, на думку гр. Толстого, треба читати НОРНН, себ то „Георгій“*); д. д. Чернєв і Петров читають се слово **Петьр**, щось близьке до „Петр“. На відворітній стороні читаєть ся „Димитрій“ при догадці, що різбар скопіював стемпель з грецьким написом δεμετριος, бо її було вибито на стемплї, себ то на відвороті.

На таке читаннє вже вказав д. Чернєв**), але не переконав гр. Толстого: обидва не знаходили поміж старо-руськими князями Петра і Дмитра. Д. Петров, бороняча читаннє Чернова, каже що Ізяслав Ярославич вже мав імя Дмитра а син його Ярополк, очевидячки, мав ще імя Петра, бо збудував церкву на честь свого патрона і був в нїй похований (р. 113.) Отже при такім способі читання питаннє про Ярославові срібняки мало б розвязувати ся досить просто.

В другій нумізматичній невеличкій статї д. Данилевича про грошові скарби в Київщинї (р. 260 – 262) представлені виводи автора, зроблені ним на підставі студий тих місць, де знаходились гроші. Материялом для нього були як друковані працї (д. Біляшевського, Сатрашкевича і Фундуклея), так і рукописні замітки В. Б. Антоновича. Можна тільки жалувати, що автор при розкладї монет не покликуєть ся на свої джерела, обмежуючись натомість одною загальною заявою; завдяки тому читач не може перевірити виводи д. Данилевича. При означуванню монет треба бути вельми оглядним, для чого і покликування на джерела коньче потрібні.

Два історичні реферати сьвящ. Паєвського дають взагалї мало чого цікавого для історика. Він переглядав архив і книгозбірню Жировицького манастиря і зробив для з'їзду кілька не конче докладних про се виводів. Про те-ж в руках його були два-три певно

*) Древнѣйшія русскія монеты в. кн. Кіевскаго СПБ. 1882 р.

**) Замѣтки о древнѣйшихъ русск. монетахъ СПБ. 1888 р.

цікаві рукописи, але автор ваги їх не знає. Наприклад у нього була рукопись західно-руського письма XV в., писаний пів-уставом (р. 305). Навіть досада бере: хоч би словечком озвав ся автор про зміст сієї рукописи! В своїм же рефераті про Брест і його давні церкви він, опріч простого переказу подій, що дотичать ся Бресту, подав ще опись церков брестської капітули по ревізиї початку XVIII в. З заголовку до України-Руси належить ще реферат д. Площанського про холмські акти. Але се є лише недокладний, незвязаний переказ змісту холмських актів, виданих Виленською Археоґрафічною Комісиєю в XVII томі Актів, зібраних тим же Площанським і ним же перечислених в передмові. Що, властиво хотів сказати або довести своїм рефератом автор, вгадати тяжко.

Нашу рецензию на перший том „Трудовъ" Виленського Археолоґічного з'їзду закінчимо вказівкою на докладно і старанно уложену археолоґічну мапу Гродненської ґуб. Праця ся належить д. Покровскому, що зібрав чимало рукописного материялу вийнятого з звісток сьвященників і волосних писарів. Пояснення до мапи становлять поважну працю, що обіймає 165 сторін. *М. Д. — З.*

Древности — Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, изд. подъ редакціею В. К. Трутовскаго, т. XV, вып. I ст. 79+203, вып. II ст. 99+153, і 7 табл., 4°, Москва, 1894.

Новий том видавництва московського археолоґічного товариства складає ся з двох книжок, що поділяють ся кожна на два відділи — розправ і справоздань та протоколів товариства, що займають більшу частину обох книжок.

В відділї розправ безпосередно належить до нас серия статей про класичну старину з нашого Чорноморя. Особливо цікава між ними розвідка д. Шварца — „До історії давніх грецьких релєфів на золотих річах, знайдених в південній Росиї" (I с. 17—34). Виступаючи проти загально розповсюдненого погляду, що грецькі вироби Чорноморя — то продукти атенської штуки, д. Шварц уважає їх виробами штуки малоазийської, вказуючи особливо на Кизик — до сього приводить і порівнаннє деяких артистичних форм, і уживаннє характерного аліажа золота і срібла — т. зв. електрона. Гадка про малоазийську фабрикацию цікава тим, що її ознаками може обяснити ті прикмети виробів, що без того записувано б на рахунок місцевої імітациї атенських взірців і впливу варварської штуки. Ся важна думка отже заслугує детальної перевірки специялїстів. По дорозї автор вказує на мало відому в місцевій археолоґії находку в Бранденбурзї 1882 р. скарбу з річами, що своїм ти-

пом виразно вказують на наше Чорноморе. Ми мали нагоду оглядати сей скарб минулого року в Берлині й аналоґія його з Чорноморськими находками впала нам теж в очі.

Дві иньші замітки: п. Орешнїкова — кілька уваг про старину, знайдену в с. Парутинім 1891 р. і Шварца — з поводу вази з релєфами, знайденої в с. Парутинім (в вип. II) мають предметом річі, знайдені 1891 р. в гробниці ольвійській, що їм де хто закидав фальсифікацию. Д. Шварц звертає особливу увагу на вазу, бачучи в ній ґротески на тему суду Париса александрийського виробу десь з I в. по Христї.

Д. Сперанський в розвідцї: Апокрифичні дїянія ап. Андрія в славянсько-руських версиях (II с. 35—75) застановляєть ся над питаннєм про відносини їх до грецького первотвору, приходячи до виводу, що таким була незвісна для нас скорочена редакция грецька, від якої походить версия сербська і руська; з руських дві (тверська, XVI в. і ґр. Уварова XVII в.) на основі мови з ознаками і українськими і великоруськими відносить він до якогось етноґрафічно-посреднього района. В кінцї подано текст з рукописи тверської.

Цїкава статя д. Лихачева: „О разрѣшительныхъ грамотахъ восточныхъ патріарховъ“ (II с. 77—99) зводить до купи материял про сї грамоти, анолоґічні цїлком з західними індульґенциями, і подає фототипичний рисунок такої грамоти єрусалимського патриарха Партенія XVIII в., перехованої в роду автора і друкованої, на думку автора, в Єрусалимі-ж, по славянськи. Аналоґічна грамота київського друку (як догадуєть ся д. Л. — Іоасафа еп. монемвасийського) є в Петербурській біблїотецї. Автор наводить далї з рахунків московського „печатного приказа“ записки про друкованнє таких „розрішальних грамот“ для патриархів полуденних. Особливо-ж цїкаво опублїковане у м. Макария проханнє патр. Атанасія (1653 р.) видрукувати йому грамот, бо всї пороздавав, їдучи через Україну, і при повороті нема чого буде роздавать козакам, як будуть просить, а нїким йому послати грамоти до друку в Київ. Видана грамота дає розуміти, що містили в собі сї так широко колись розповсюднені, значить, у нас грамоти.

Занотуємо нарештї замітку проф. Павлова про каталоґ рукописей єрусалимської патриархиї Пападопуло-Керамевса (вип. I) і фраґмент билини про Алєшу Поповича, писаний в XVII в., поданий д. Станкевичом (вип. II).

В протоколах знаходимо кілька менших рефератів, цїкавих для нас. Так в вип. I знаходимо замітку д. Китицина про вал між Росю і Синюхою (с. 111), в вип. II справоздання — д. Щербачова про розкопку могил в Кременьчуцькім повітї (при кістяках — посуда і брон-

зові окраси с. 39), д. Завітнєвича про розкопки під Київом (за Дніпром) і в Річицькім повітї і Бранденбурга — про розкопку коло с. Гадомок (чоловік з конем).

Видана книжка — як звичайно — розкішно, з гарними фототипичними таблицями й рисунками. *М. Грушевський.*

Древности — Труды Славянской коммиссіи императорскаго московскаго археологическаго общества, т. I, изд. подъ редакціей М. Н. Сперанскаго, Москва, 1895, $4^0$, ст. 284+37.

1892 р. засновала ся при московськім археолоґічнім товаристві, за взірцем комісиї ориєнтальної, комісия славянська; ініциятори мотивовали її утвореннє зростом наукової діяльности серед народів славянських, що викликав потребу пильнїйшого слїдження її, метою її становить ся — студиєвання славянської старинности, виданнє й захования її памяток; комісия розпочала свою дїяльність з кінцем 1892 р., під проводом московського слависта Матвія Соколова. З поданих в сїм томі розвідок і уміщених в кінцї його протоколів з р. 1892—4 видно, що на засїданнях комісиї головно подавати ся результати самостійних студий членів її, переважно з сфери старо-славянського письменства, огляди ж наукової дїяльности иньших славянських народів займали другорядне місце, носячи здебільшого припадковий характер.

В відділї розправ заміщено in extenso чотири розвідки, три самостійні й один переклад (Мікльосіча — про способи експресиї в славянській епіцї). Не зачіпаючи останньої, коротко згадаємо про перші, бо всї вони мають певну, хоч і не безпосередню цїкавість і для нас.

Д. Істрин подав простору (с. 1—75) розвідку про славянське оповіданнє за індийське царство, навязуючи се до своєї розвідки про Александрию, куди се оповіданнє увійшло, як епізод. Взявши під увагу кілька нових копій його, окрім вистудиєваних і оголошених друком давнїйше, д. Істрин поставив собі дві задачі — виснити початок оповідання й специяльно — відносини до латинського „Листу пресвитера Івана“ за Індию, і уставити ґенеалоґію ріжних вариянтів його. Студиї привели д. І. до виводу, що всї звісні йому вариянти стоять в залежности від латинського листу і не вказують нїде на переклад з грецького, що припускали деякі дослїдники. Ориґіналом їх була, по класифікациї Царнке в його специяльній моноґрафії про пресв. Івана, третя редакция того листу; переклад однак ампліфіковано ріжними поясненнями назв зьвірів, дуже невдатними; вітчиною сього перекладу уважає д. Істрин Боснїю — Далмацию, по аналоґії з сербською Александриєю. Сей ампліфікований переклад в своїй першій редакциї не заховавсь

осібно, лише в тексті Александриї; його переробка — друга редакция заховалась в відомих вариянтах. Границею non post quem перекладу ставить д. Істрин час укладу Александриї — поч. XV в.

Реферат сей викликав контр-реферат д. Долгова, де той доводив, що славянські тексти оповідання не залежать від латинського ориґіналу й перекладу, заведеного в Александрию, а подекуди ясно вказують на ориґінал грецький; від грецького ориґіналу д. Долгов виводить і тексти латинські (зміст реферата в протоколах с. 14).

Д. Михайлов в розвідці про Учительне Євангеліє Константина еп. болгарського (с. 76—133), оглянувши лїтературу сього питання, описує новий (третій числом) кодекс сього Євангелія при збірнику Пандектів Антиоха Віденської двірської бібліотеки, відомий і давнїйше, але нерозгаданий що до свого змісту; автор подає уривки з нього, уставляє відносини його текстів св. Письма до славянських перекладів і поспільні відносини відомих досї кодексів Євангелія.

Проф. М Соколов в своїй розправі „Новий материял для о'бяснення амулєтів званих змієвиками, вертаєть ся до теми, якій вже присьвятив специяльну студию кілька літ тому (Журнал Мін. Народ. Просв. 1889); признаючи, як і тодї, в написах сих амулєтів відгомон східньої, халдейської маґії, д. Соколов збирає багатий материял з сфери замовлянь і молитов грецьких і ріжних славянських до о'бяснення сих написів. Хоробу, від якої боронять сї амулєти, ὑστέρα або μήτρα грецьких написів, д. Соколов порівнює з славянською дною (звісного й у нас з оповідання лїтописи за смерть Володимерка) і аналоґічними замовленнями від гостця, нежитю і т. и.; на однім з змієвиків д. Соколов знаходить навіть і напис дъна. Заразом поясняє він і символїку тих замовлень.

Доволї місця займає бібліоґрафічний відділ (с. 237—284), присьвячений новинам візантийської науки й славістики; та хоч декотрі рецензиї просторі і зроблені специялїстами, має він характер припадковий. Занотуємо тут по дорозї висловлене д. Карнєєвим порівнаннє Посланїя Данила Заточника з аналоґічним утвором Михайла Глїки (вид. Legrand в Bibl. Gr. I).

З відділу протоколів згадаємо ще за справозданнє з цікавого для нас реферата д. Орлова про „Казочну повість про взятє Азова“, де він застановляв ся також над відносинами до неї українських пісень на сю тему. Тут же є надрукована вже в Етнографическім Обозрѣніи минулого року замітка про музику билин Рябініна з нотами.

Як видно із нашого короткого огляду, новий орґан визначаєть ся науковою солїдністю і може бути повитаний з радістю в наукових

сферах, але — на жаль — він не заступає потреби в орґані, що давав би перегляд поступу наукового у поодиноких славянських народів, поступу, справдї, дуже значного, а такий перегляд дуже потрібний, і піднятий його найвідповіднїйше було такій інституциї науковій, як нова „Славянська комісия".

*М. Грушевський.*

Dr. Rudolf Abicht. Слово о полку Игоревѣ. Das Lied von der Heerschaar Igorjs. Abdruck der editio princeps, nebst altslovenischer Transscription und Commentar, Липск, 1895, стор. 52.

Працю свою присьвятив др. Абіхт липському професорови славянських мов і лїтератур, польскому ученому В. Нерінґови, і покликає ся на єго поміч при праци. Др. Абіхт називає „Слово" — ein Erzeugniss der höfischen Kunstdichtung im Kiewschen Russland, а в транскрипциї не держить ся ніякого памятника, але граматики Лєскіна. Годї згодитись з таким втисканєм силоміць нашого памятника в зовсїм довільно добрані форми; подібну пробу пок. Мікльошича з т. зв. Несторовою лїтописею годї як-небудь назвати вдатною.

В Коментарі подає автор уперед всего диспозицию поемату, щоб доказати — die bis ins Einzelne gehende kunstvolle Gliederung unseres Heldengedichtes; в поясненнях опирає ся головно на Огоновськім і Барсові. І трансскрипция і пояснення — дуже старанні, але не подають нїчого особливого. Трансскрипция — се хиба вправа в старословенщинї, она по нашій думцї майже нїчого не поясняє. Що до пояснень, то Трояна уважає автор поетом X в., попередником Бояна; звертає увагу що лада в лікійських написах означає правильно жінку; відповідь бояр, коли їм в. кн. Сьвятослав оповів свій сон — пригадує д-рови Абіхтови ролю хору античної траґедиї, а в кінцевім уступі „Слова" знаходить — die tiefste Bedeutung jener blutigen Kämpfe (з Половцями), ein Gedanke ganz des Zeitalters der Kreuzzüge würdig (чи справедливо?).

*Др. В. Коцовський.*

Правда Руска, памятник законодатний права рускoго з XI віку, уложив Др. Кость Левицкий, Льв., 1895, ст. 51 (відбитка з „Часописи Правничої" 1895, кн. III.).

Ся елеґантно видана й присьвячена „памяти незабутного нашого сьвіточа і дослїдника давного руского письменства Омеляна Огоновского", представляє собою першу пробу видання в Галичинї памяток давнього права руського. Хоч головнїйші памятки тї істнують в доволї приступних виданнях (особливо розумію гарно уложену і загально при-

ступну „Хрестоматію по исторіи русскаго права“ Владимірского — Буданова), однак при малім розповсюдненню її в Галичині своє, хатнє виданнє головнійших памяток є річ безперечно пожадана для розбудження серед місцевих правників і особливо — серед молодіжи академічної інтересу до давнього руського права, так що за сю першу пробу видавцеви належить ся щира подяка.

Др. Левицький видрукував текст Р. Правди по редакциї Карамзинської копії, подав en regard переклад її по руськи, а на вступі помістив „Огляд правно-історичний“ (с. 6—12), де ставить такі питання: хто і коли надав Правду Руську? чи Р. Правда була якимсь правом новим, доти незнаним на Руси? і про систему руського права по Р. Правдї (с. 8—12). Розуміеть ся, в рамах короткого вступу міг автор сї справи лише дуже коротко обговорити; на кінцї він зауважає, що не мав він на метї подати науковий розбір і порішеннє сумнївних питань про Правду Руську, тілько представленнє сучасного стану науки предмету та вказаннє на потребу осібних студий наукових для основного розбору піднесених питань давнього права руського (с. 12). Годї тому заміру закинути, але власне для того випадало би замість катеґоричної відповіди на поставлені питання вказати на важнійші погляди в лїтературі що до них. Так годилось згадати, що авторитетнійші з сучасних істориків права в Руській Правдї виділяють початковий кодекс (перших сімнадцять розділів короткої редакциї, себ то розділи 1, 19—23, 26—30, 34, 76, 78 Карамзинської копії) і його уважають „Правдою Ярослава“, решту розділів короткої редакциї уважають додатком його синів, а ширшу редакцию (як Карамзинська копія) уважають зводом XII (як Сергієвич) або навіть XIII в. (як Владимірский Буданов). Напись кодексів і закінченнє, на яке вказує др. Левицький, сьвідчать лише за п о г л я д и на Р. Правду, як на кодекс, що вийшов від Ярослава, а не за дїйстний такий початок. О'бясняючи залежність Р. Правди від народного звичаєвого права, годило ся представити погляди оборонцїв рецепциї — давнійшого напряму, що виводив се право з права північно-ґерманських народів, і новійшого, що занехавши скандинавську теорию, добачає слїди рецепциї візантийської. Далї, поруч з княжими уставами, як жерелом кодексу, можна було вказати на судові рішення; справедливо зауважено що розд. 21 короткої редакциї (а конюхъ старыи оу стада 80 гривенъ, яко уставилъ Изяславъ въ своемь конюсѣ, его же оубилѣ Дорогобоудьци), або й 29 (число 18) представляють собою казуси, що лише в ширшій редакциї затрачують свій початковий характер і приберають форми загальних норм.

Не протягаючи своїх заміток в сїй справі, зауважимо, що переклад взагалї близький до ориґіналу, хоч подекуди можна і не згоджатись

з толкованнєм автора (так в розд. 5 „станеть на розбои“ ледви чи добре перетолковане: стане до розбою; клѣть скорше можна б перетолкувати словом комора, як загорода або хата — розд. 37); для початкових студий текст Р. Правди вимагає більших пояснень, нїж які дає шан. видавець, заховуючи часто без пояснень навіть терміни. Але передовсїм треба подякувати за те вже, що дане, и пождати, щоб на тім дїяльність д-ра Левицького коло видавання памяток правних не скінчилась. *М. Грушевський.*

Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права В. Сергѣевича, Спб., 1894, ст. VIII + 282.

Ся книжка петербурського професора, одного з найбільших авторитетів в історії руського права, представляє собою скорочене повтореннє видання 1883 р. Автор відкинув новий (петербурський) період, обмеживши сь „давнїм періодом“ по термінолоґії автора, себто давнїм правом руським і правом Московської держави; при тім з історії давнього права не увійшли сюди ті партиї, які вийшли в виданих томах курса „Юридическихъ древностей“, себто про устрій державний (Staatsverfassung) давньої Руси (териториюю, людність і власть віча — власть княжа увійшла в се виданнє). Таким чином книжка розпочинає ся вступними увагами про джерела права, з глави про право державне увійшли з давнього права княжа власть і адміністрация московська, по тім ідуть в цїлости роздїли про право карне, цивільне і процес. Що автор назвою „давнього періода“ обіймає зарівно давню Русь і державу московську, тож тут і не роздїляєть ся докладно право давнє руське від права московського (як то робить ся, наприклад, в иньшім широко розповсюдненім курсї історії руського права проф. Владимірського-Буданова). Не вважаючи на звязки, що звязують право московське з давнїм правом руським, мусимо признати таке мішаннє цїлком безпотрібним і шкодливим для самої річи, бож між правом давнїм руським та московським заходять дуже значні ріжницї. Не кажу вже про те, що витворюєть ся тим чином фальшиве розуміннє історії руського права; ся сторона звичайно залишаєть ся без потрібного осьвітлення. Памятки давнього права руського, право московське і право імперії Росийської становлять ся в одну лїнію, нїби факти однородні, нїби наслїдуваннєм тих моментів вичерпувавсь весь розвій руського права. Коли в памятках московського і імперського права маємо ми норми права загальні, для цїлої держави обовязкові, обовязкове значіннє Руської Правди й иньших деяких памяток давнїх на всім просторі земель Руської держави зовсїм не доведене, не вияснене. Далї, право московське з'являєть ся такою-ж модіфікациєю давнього

руського права, витвореного де инде і пересаженого на иньший ґрунт, як і право держави Литовської, ба ще — хоч в меньшім розмірі, увійшло воно і в право руських земель корони Польської. Коли іде мова про право руське по термінолоґії російській, то по історії права давнього мають наступати, як рівноправні партиї, история права в кн. московського і руських земель в. князївства Литовського й корони Польської; звичайна ж схема курсів історії права властиво є ґенезою права держави Російської.

Вертаючись від сих уваг, висловлених з поводу книги проф. Сергєєвича до самої його праці. В перегляд його поглядів на історию права державного (звісна теория трактату, умови, що лежала в основі відносин) або карного та приватного запускатись ми не будемо, тим більше, що поодинокі партиї сього курса, мабуть, будуть з часом виходити в курсї „Юридическихъ древностей“, і то пильнїйше оброблені — в курсї, що про його говоримо, при всїй його вартости, предмет представляєть ся без докладнїйшого зауважання лїтератури (загальні реєстри лїтератури подають ся лише на початку поодиноких глав), а часом і основи того чи иньшого виводу, вказівки джерелові не подають ся близше, чого не можна сказати про „Древности.“ З розділів про право Московської держави варто зауважити кілька сторін, присьвячених прилученю України до царства Московського. Росказавши зміст умов сього прилучення, д. Сергєєвич зостановляєть ся над питаннєм про характер самого прилучення: „Україна (Малороссія) не прилучена як провінция, як напр. були прилучені Твер, Рязань і ин. князївства. Україна зістала ся окремою державою, з своїм окремим устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужими державами. Питаємо, в яку катеґорию можна занести се получеписе, — в катеґорию особистого чи реального получення? Як взяти під увагу ті умови, на основі яких Україна прилучалась до Росиї й привилей („жалованную грамоту“), наданий Українї, то характер сього получення легко вияснить ся. В привилею говорить ся: „Україна приймаєть ся під нашу (царську) високу руку і обіцяєть ся служити нам, сину нашому й спадчикам.“ Звідси видно, що прилученнє мало характер особистий, а не реальний. Україна не сполучалась з Московською державою, а тільки признала своїм володарем володаря, що царює в Москві, з його щадками. Се випадок особистого сполучення наслїдком вибору. Але що вибрано московського володаря з його щадками, тож і сполученнє мало трівати доти, доки трівало потомство Олексїя Михайловича“ (с. 43). „Самі умови прилучення були такі, що легко могли привести Україну до конфлїкту з Москвою. Є причина думати, що в Москві не розуміли дїйсного змісту умов, а може — й не хотїли розуміти. В привилею Українї, що підтвержує

давнїйші права й вільности, стрічаємо таку фразу: „і в усім буть в нашій государській волї і покорности (послушанін) на віки" (с. 44).

Сї погляди тим інтереснїйші, що висловлені, як сказано, одним з найбільших авторитетів російських в сфері історнї права й науки права державного. *М. Грушевський.*

Н. Д. Іерархія всероссійской церкви отъ начала христіанства до настоящаго времени, Москва, т. I. 1892, ст. XII+203, т. II, 1894, ст. VII+201—327+LXII.

Назване виданнє має метою стати підручником і замінити застарілі видання такого-ж характеру, як ось: епископа Амвросия (Орнатського) „Исторія Россійской Іерархіи" (3 частини, 1827 р. — бібліоґрафічна рідкість), Ю. Толстого „Списки архіереевъ или архіерейскихъ каѳедръ іерархіи всероссійской со времени учрежденія св. Синода, съ 1721 г. по 1871 г." (СПб., 1872 р.) та П. Строева: „Списки архіереевъ и настоятелей монастырей" (СПб., 1877 г.)

У першому томі містять ся катальоґи архиєреїв і архиєрейських катедр в російській ієрархиї і в грузинськом екзархатї." Се й є основа усього видання. Другий же том містить в собі якусь мішанину підручних відомостей з уривками статей канонїчного та історичного змісту. Ось реєстр змісту сього другого тому в тім порядку, як статї розміщено у сїй книжцї: про управу „всеросийської церкви під властию константинопольского патриярха, московського патриярха і св. синода, „порядок архиєрейських катедр", про „іменованнє епархий", реєстер скасованих епархий, „степени епархий". Потім йдуть додатки до I тому та замітки, що належать до ріжних епархий, про час заснования їх, ріжні відомости про архиреїв та їх життє (подають ся навіть коротенькі житєписи, на пр., про Григория Цамблака), далї: порядок архиєрейських катедр в грузинсько-имеретинській церкві, по тім — реєстр манастирів на ріжні лади: і як вони засновувались один за одним, і по клясам, і по штатам й т. и.; реєстр сучасних епархий та архиреїв 1891—1894 рр.; потім знов статтї: захованнє прав і самостійности автокефальних церков і епархий, основи канонїчних правил про соборну управу церкви, витяги з давнїх актів патриархиї константинопольскої що до ієрархиї руської церкви й иньшi; нарештї — алфабетний показчик імен архиреїв.

Отакий зміст II випуску. З сього одного перелїчення вже видно, що книжка немає системи: в неї жужма напхано силу уваг, що немають нїякого значіння та користи в підручнику. Як же-ж розглянемо в подробицях ті відомости, що подають I та II випуски, то знайдемо немало недокладностей та ріжниць в хронолоґiї. Так напр., про галицьку епар-

хию та митрополїю в однім місцї (I стор. 2) сказано „засновано її р. 1141, р. 1371 повернено на митрополїю, р. 1409 скасовано", у другім же місцї (I стор. 10) про галицьку митрополїю сказано так: „По галицким джерелам заснована 1308 р., перемінена на митрополїю 1371 р. (нам не зрозуміло чого р. 1371 її перетворено з епископії на митрополїю, коли її засновано яко митрополїю р. 1308), р. 1409 митрополїя й епархия перестала істновати і перейшла під власть київського митрополїта"; на стор. 134 того-ж таки випуску занотовано, що галицьку митрополїю скасовано р. 1414. У II випуску на стор. 233 зроблено поправку, що галицька митрополїя заснована р. 1303, а скасовано її р. 1347. — Отже маємо цїлий ряд супротилежних хронолоґічних дат, до того-ж і поправка зроблена у II вип. не зовсім певна: на основі найновійших студий виходить, що галицьку митрополїю, дійсне, засновано коло р. 1303, року-ж 1347 її знесено, але не остаточно, а тільки тимчасово, бо р. 1371 її відновлено і на Галицького митрополїта висьвящено Антонїя, що умер коло р. 1391 (див. Павлова „О началѣ галицкой и литовской митрополіи").

До сього додамо, що в книжках Н. Д., не показано джерел, звідкіля взято відомости про ту чи иньшу особу, про таку чи иньшу хронолоґічну дату, а се-ж доконче потрібно, особливо тодї, коли се ще з певностю не встановлено історичною наукою і коли автор бере їх з мало відомих студий та журнальних статей. Але автор каже у передмові до I випуску, що джерела та материяли, якими він користав ся, будуть показані в III випуску. Себ то, ще буде один випуск, де мабудь прийдеть ся ще раз надруковати усї реєстри епархий та ієрархий, щоб поробити уваги на джерела.

На решті й цїна сих книжок (по 1 р. 75 к. за том) непомірно велика. *Ю. С.*

**Исторія канонизаціи святыхъ въ Русской церкви, Е. Голубинскаго, професора Моск. дух. акад. Сергієв-Посадъ, 1894, 267 стор.**

Сю студию звісного автора Історії руської церкви в період домонгольський викликала надрукована в III кн. „Чтеній" московського товариства історичного дісертация д. Василя Васілєва: „Исторія канонизаціи русскихъ святыхъ". Студия проф. Голубінского друкувалась в „Богословськім Вістнику" й складаєть ся з 5 глав.

В першій коротко говорить ся про канонїзацию сьвятих у давнїй церкві Грецькій, від якої перейняла канонїзацию сьвятих і руська церква, про поводи канонїзациї сьвятих, про місцеве шанованнє їх та про пова-

важаннє мощей. Далї чотирьох главах автор викладає історию канонїзациї в формі хронолоґічного каталоґу сьвятих, починаючи з найдавнїйше канонїзованих, і при тім подає усї детальні відомости, які є про канонїзацию того чи инчого сьвятого.

Не погоджуючись з думкою, буцїм канонїзация руських сьвятих, почавшись з першу позиченими в грецької церкви формами, потім впроквола відмінялась, поки не набула трівких сучасних форм, автор на підставі зверхнього перегляду поодиноких випадків, поділяє канонїзацию на 4 періоди. Се час від початку християнства на Руси до Макариєвих соборів в Москві (1547—49 рр.), згадані Макариєві собори, від соборів до заснования сьв. синоду і на останку від заснования синоду до нашого часу. Автор таким чином не відділяє церкви українсько-руської від московської; ми подамо коротко зміст його працї в тім порядку, що знаходимо в книжцї, бож і те що оповідаєть ся тут про управу московську, має також певний інтерес для нас.

Першими сьвятими руської церкви були князї Борис та Глїб, сини Володимира — самого його канонїзовано трохи згодом, потім Теодосий Печерський; сим тром сьвятим уставлено було загальне церковне празнованнє. До загальних сьвятих московських з певностю можна віднести митрополїтів Петра й Олексія, Сергія Радонежського та Кирила Білозерського. З усієї решти (61) сьвятих, яким від початку установлено місцеве сьвяткованнє, 15 до Макариєвих соборів стали загальне церковними чи повсемісцевими сьвятими. Се — вел. кн. Ольга, вел. кн. Володимир, кн. черниговський Михайло та його боярин Федір, кн. ярославський Федір з його синами Давидом та Констянтином, епископи ростовські: Леонтій, Ігнатій, Ісаія, Антоній Печерський, Варлаамій Хутинський, Дмитро Прилуцький, Микита Переяславський та Авраамій Ростовський.

Митроп. московський Макарий скликав два собори — р. 1547 та р. 1549, на яких канонїзовано 40 сьвятих, а з сього числа було тільки 8 вперше заведено до канону, а решті ще ранїйш уставлено було місцеві праздники. Після 1549 р. до затвердження Синоду усіх сьвятих канонїзовано до 150 (певне число канонїзованих сьвятих для нас зостаєть ся невідомим); майже про половину сих сьвятих зостаєть ся невідомим, коли властиве канонїзовано їх; до таких сьвятих межи инчого належать і Михайло, перший митроп. київський, (мощі в Київо-Печерській Лаврі), та Макарий, митр. київський († 1497 р.) (мощі в Київськім Софійськім соборі). Цікаві випадки уневажнення канонїзациї: р. 1677 патриярх Йоаким виключив з числа сьвятих кн. Анну Кашинську (з династиї князїв тверських) через те, що розкольники запевняли, нїби то вона чудом посьвідчила істину „двоеперстия“; дякуючи тому ж разколу преп. Евфосина

Псковського, зачислено з розряду загальних у місцеві сьвяті, бо житіе його встоює за подвійне аллилуя.

З часу заснования Синоду канонїзовано Дмитра Ростовського, Феодосия Тотемського, Іннокентия Іркутського, Іова Почаївського, Митрофана та Тихона Воронежських. Окрім того р. 1762 Синод звелїв память про Київо-Печерських сьвятих (усїх більш за 125) завести у загальні каталоґи сьвятих, а відправи їм у загальні місячні минеї. За сей час відомі випадки заборони сьвяткования Симону, юродивому юриевецькому, та Кирилови, чудотворцю Вельському, що доволї довго істновало.

Пересьвідчившись в трудности і навіть неможливости науково скласти повний та певний реєстр сьвятих, автор подає додатки, поправки з місцевих реєстрів сьвятих та з „сьвятців".

5 глава є загальний огляд канонїзациї з можливо повним та докладним зазначеннєм усїх правил та постанов що до неї і всього порядку виконуваного при канонїзациї.

З огляду історії канонїзациї ясно видко, що єдиним загальним критерием задля заведення їх до лику сьвятих у нашій церкві по всяк час — з самого початку й до тепер — було прославленнє їх „даромъ чудотворенія" або ще за життя, або вже після смерти, при тім чудеса найчастїйше бували біля їх труни або мощей; хоча про канонїзацию вел. кн. Володимира доконче треба думати, що сьвяткованнє йому встановлено не яко чудотворцю, а яко рівноапостольному хрестителеви Руси (як се було й з Констянтином Вел.); так точнїсенько й Антонія Печерського та декількох Новгородських епископів заведено до лику сьвятих не яко чудотворцїв, а яко таких людей, що про їх сьвятість не було ніякої непевности. Не вимагалось і того, щоб знайдено нетлїнні мощі: нетлїнний стан мощей, як показує історія канонїзациї святих, не був конечною умовою задля заведення до лику святих, се не було доконечним доказом сьвятости небіжчиків.

Канонїзацию значної частини сьвятих попереджало поважаннє їх, що виявлялось з одного боку в молитвах про них (панахиди та заупокойні служби), з другого боку над їх могилками будовано деякі монументи на пошану; а до сього прилучали ся й иньші способи шановання їх; над могилою ставилась гробниця чи рака, на яку ложились покривала та написані на взірець образа їх портрети; перед гробницею ставили сьвічку. Коли ж назбераєть ся значна кількість чудес, що відбули ся біля могили подвижника (а їх старанно записували), то про се сповіщали кого слїд з духовної ієрархиї; остання ж (епархияльний архиерей або митрополїт, патриярх), запевнившись в правдивости відомостей про чудеса (для сього відбувало ся „свидѣтельство" їх, се б то розслїд про сї чудеса),

заводила подвижника до лику сьвятих, призначаючи день його сьвяткованню (день смерти або знайдення мощей).

За для сьвяткования памяти сьвятого потрібна була служба йому, а також і житепись. Що до самого порядку (чину) канонїзациї, нема певних відомостей; сьвято на місцї, де була могила з тїлом сьвятого, зазначалось праздниковою відправою новому сьвятому. В кінцї книжки автор подає чин відкриття мощів Митрофана Воронїжського.

В працї шановного професора зустрічають ся деякі недокладности і навіть помилки, від яких не можна уникнути, коли робиш спішно (див. стор. 71, 209 — 6 примітка й инчі), але усе се виправлено у приложених до студий додатках та поправках. *X.*

Antoni Prochaska — O prawdziwości listów Gedymina, Краків, 1895, ст. 34 (відбитка з т. XXXII Розправ іст.-фільозоф. видїлу Краківськоі академії).

— Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem (Kwartalnik historyczny, 1896, I c. 1 -66).

Дві названі тут розвідки поважного польського історика, автора кількох студий з історії великого князївства литовського, вийшовши майже одночасно, становлять собою одну цїлість, і то так що перша з них представляє собою специяльне оброблениє одного з питань, що входять в тему другого. Тож і випадає нам начати в останнього.

Автор оглядає полїтику орденів рицарських Ливонського й Пруського в першій чверти XIV в. (властиво від р. 1309 — перенесення столицї ордену пруського до Мариєнбурґу, до 1731, битви під Пловцями) взагалї, й специяльно — що до в. кн. Литовського й Польщі; по коротких вступних увагах автор оповідає про боротьбу литовського рицарства з Риґою й рижським архиепископом, далї переходить до зносин Гедимина з нїмецькими містами й папою, виленського з'їзду й справи про замір Гедимина вихрестити ся, відносин Орденів до римської імперії й папства і їх боротьби з Локетком. Автор заберає отже свою тему дуже широко, але для того самого мусить трактувати її доволї коротко, не запускаючись в деталї і часто обмежуючись на загальнїйших увагах, хоч опирав ся на багатім апаратї науковім. Цїла розправа має як би характер акту оскарження проти полїтики Орденів, а результати своїх вислїдів автор резюміроє при кінцї розправи так:

Результат полїтики хрестоносного рицарства що до Литви й Польщи за ті часи був такий: під натиском Орденів виросло дике й варварське племя литовське до мужного й здатного до оборони народу, що ужив Гедимин до збудовання могутної держави; правда, хрестоносцї перешко-

дили охрещенню Литви, не дали її стати незалежною від впливу їх державою під опікою папською, але неморальні способи орденські лише збільшили корупцию й заколот в самих орденах; релїґія, ослаблена в них, не могла впливати по тому добродійно й на поганих. З злого зерна виросли й злі плоди; Орден не підбив Литви, а поміг її зросту; його зносини з схизматиками й поганами против прихильного до християнства литовського князя, впливали на внутрішнє зіпсованнє власне; „утиск духовенства, боротьба з духовною властию, на останку — непослушність що до голови церкви, зажерливість, що виявлялась в заберанню земель сусїдів, християнських князїв, що міцно стояли при вірі — то прінципи тих „воджів за віру“; та зажерливість і фальшива полїтика значно підкосила повагу Ордена, а то виявилось в заходах маґістра Вернера коло реформ, його нечуваній смерти й невдачі в битві з Польщею. А Польща тим часом під натиском Німців зростала й скріплялась: під грозою хрестоносного меча сполучились її розріжнені дільницї; в сучасній боротьбі прінципів Локетик міцно тримав ся папства і в сїм звязку з церквою знаходив невичерпаний запас сил до боротьби (с. 65—6).

Такі більш меньш виводи, що робить др. Прохаска з своєї студиї. На їх треба сказати, що одні з них не становлять нїчого характерного як раз для розібраної ґрупи подій, иньші зістали ся не виясненими в самій розвідцї. Адже чисто полїтичний характер діяльности Орденів, змаґання передо всїм до утворення держави з'являють ся від перших початків їх істнования на сїм ґрунтї, і несумлїнна полїтика, властива всїм державним орґанїзмам, чи сьвітським, чи духовним, була лише доконечним наслїдком того; що до внутрішнього розкладу й зіпсутя і цїлковитої суперечности між діяльностю Орденів і їх призначеннєм, то тут чи не треба причини шукати ще глибше, в самій ідеї навертання на християнство силоміць, ідеї цїлком противної християнїзму, хоч і широко розповсюдненої в духовних кругах тодїшнїх і пізнїйших. Але що історична Немезіда не спішить ся з карою, тож і на зверхній полїтицї Орденів яких небудь тяжких наслїдків їх несумлїнної діяльности в ті часи ми не достерегаємо; невдача під Пловцями була припадкова, і в відносинах до Польщи Ордени виграли свою справу за часи Казимира, а як би можно було довести, що вони перешкодили Гедимину охреститись, то й то булоб для них великим триумфом, бо давало леґальну причину для ширення земель, „великого короля огнепоклонників“, як називали в. князя литовського ще й піввіка пізнїйше. Що до престижа Орденів, то що він не пропав в 1-ій чверти, вказує численна участь заграничних гостей в їх походах і їх слава в 2-ій полов. XIV в.

Вплив німецького натиску на литовські землї на сформованнє литовської держави, факт загально признаний і не підлягає непевности; хоч

треба додати, що певні завязки до ширшої орґанїзациї полїтичної у племен литовських істновали й без того (на сю сторону звернув увагу вже проф. Дашкевич в своїх „Замітках до історії Л.-руської держави") наслїдком чи то природної еволюциї громадської чи то впливу сусїдів-Русинів і Поляків, і натиск Нїмців прискорив радше, ніж витворив той процес. Але власне ся незвичайно цїкава сторона зовсїм невияснена, можна сказати — не зачіплена в розправі дра Прохаски; так само не вияснив він докладною аналїзою фактів історичних і аналоґічного погляду свого на полїтику Ордена що до Польщи. Взагалї сї виводи автора набули б собі відповідну цїнність наукову тодї, як би оперались на широкім, деталїчнім переглядї того періода, в головних точках вже відомого, і ми б радї були уважати сю розвідку дра П. проґрамою такої ширшої студиї.

Детальнїйше розібрав автор одно з питань — про заміри Гедимина охрестити ся; в останнїй розвідцї й воно трактовано досить коротко й побіжно, але детальнїйше застановляєть ся над ним автор в осібній розвідцї „Про автентичність листів Гедимина".

Як відомо, в 20-х р. Гедимин завів зносини з папою, висловивши охоту охреститись, але потім відрік ся, зложивши вину на Францїшканів, що були в нього секретарями; Орден пустив поголоску, що листи були сфальшовані Рижанами; тим часом вороги Ордену закидали йому, що він власне перешкодив Гедимину охрестити ся. Оповівши тут про ріжні погляди на справу автентичности листів і на замір Гедимина, д. Прохаска дає на основі детальної аналїзи документів, кілька важних заміток. Передовсїм належить занотувати хронолоґічний уклад сих зносин Гедимина з папською куриєю й ріжними нїмецькими містами й ієрархиєю, на основі якого початок кореспонденциї Гедимина з папою має падати на другу половину 1322 р. Ся хронолоґічна дата дає повод дру Прохасцї рішучо заперечити, ніби на зносини Гедимина з папою мали вплинути рижський архиепископ і рижська громада: він вказує на те, що вже по тому, як Гедимин вислав перший лист до папи з своїм власним послом, Рижане просять його не виключати їх при пертрактациях з Орденом і подають йому звістки про архиепископа; се все на думку автора має очевидно вказувати на те, що перед тим близьких зносин між Гедимином і Ригою не істновало; замітка важна, але все таки сї факти не так ясні, наведені автором звістки не так катеґоричні, щоб не можливо було припустити впливу й участи Рижан в тих зносинах з папою.

Автор зовсїм справедливо каже, що про сфальшованнє листів не може бути мови, бо Гедимин сам признавав ся до них, потім тільки закинув невідповідну стилїзацию. Але далеко не так переконує арґументация його що до самого заміру Гедимина. Др. Прохаска думав, що Ге-

димин дійсно мав такий замір, лише мусїв зректи ся, а в тім завинили хрестоносні рицарі, бо вони під'юдили проти сього заміру підданих Гедимина, завели супроти нього умову з Новгородом, спокушали його самого обіцянками і страшили, ловлячи й забиваючи його посланцїв (с. 26—8). Що до заміру, то д. Прохаска опираєть ся головно на сьвідоцтві товмача Гедиминового Геннекина, бо той на сповіди заявив, що Гедимин мав дійсно такий замір; иньші факти не дають такого виразного сьвідоцтва; сам Гедимин на з'їздї Виленськім не висловив ся виразно. Др. Прохаска вказує на те ще, що леґати папські не уважали справу втраченою й після того, як Гедимин заявив, що в листах зайшли недокладности не з його вини й що він сам не мав нїколи заміру охреститись, що вони не обурили ся на нього, — значить зрозуміли, що переміна в його поглядах зайшла не з його вини. Але такий вивід не можна уважати цїлком оправданим.

Східня приказка вчить: не роби нїколи того, чого хоче твій ворог; всї ті перешкоди, які робив Орден зносинам Гедимина з папською курією, хіба повинні були зміцнити Литвина в переконанню, що йде по добрій дорозї, а не привести до зречення, і то коли — коли вже справа приведена була до кінця, леґати приїхали! Що до обіцянок рицарів Гедимину, то вони не можуть іти в рахунок, бо давались не за цїну відречення від християнства.

Народна опозиция, звісно, була причиною важнїйшою, але треба уважати, що опозиция могла бути проти латинського християнства, як віри ворожої, нїмецької, й тут Гедимин як би міг вивести на яв перешкоди, що робили йому рицарі хрестоносні, то хто зна, чи не знищило б се того упередженя.

Др. Прохаска вказує специяльно на Русь і Жмудинів. Про який небудь вплив рицарів на них не чуємо (автор і не говорить про се виразно, але текст стилїзовано так, що підсуває таку думку — с. 26), лише в справозданнях своїх посланцї кажуть, що Русини грозили ся Гедимину. Від того до страху якогось повстання ще далеко. Народні маси руські не визначали ся релїґійною виключністю, пізнїйші прояви передо всїм були результатом полїтики Польщи, що закрасили релїґійною краскою справи громадсько-економічні й національні. Знаємо, що зносини Данила з папою не викликали нїякої опозициї в громадї, знаємо, що латинник Свидригайло був улюбленим вождом руських елементів в. кн. Литовського. Що до Жмуди, то вона завсїди, й значно навіть пізнїйше, держала ся на узбочи, змагаючи ся зменьшити впливи центральної власти на своє внутрішне життє; одже опозиция їх ледви чи могла б Гедимина так дуже настрашити; що пізнїше Жмудь могла вибирати між Ягайлом — християнином і Кейстутом — поганином, се ще не то що вибирати між

Гедимином — християнином і Орденом, хоч би вони й брали дарунки й накладали з Німцями. Нарештї, не ясним зістаєть ся для нас і те, як міг вплинути на відреченнє Гедимина союз Ордена з Новгородом; може думає автор, що Новгородцї дуже до серця прийняли б перехід Гедимина на латинство, але се дуже не ймовірно.

Такі думки насовують ся при читанню брошури дра Прохаски і примушують нас приймати з певною обережностю його погляди на сю справу. У всякім разї за детальні студиї над сією справою треба йому подякувати: вони будуть мати чималу користь для вияснення справи.

*М. Грушевський.*

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, т. XVI, Льв., 1894, стор. XVIII+581, 4°.

Під таким заголовком виходять заходом видїлу краєвого, а коштом фундациї ґр. Ол. Стадніцкого від р. 1868 дуже важні збірники актів до історії Галицької Руси. Перші IX томів сего видавництва представляли збірки ріжнородних документів, але від т. XI приймає видавництво характер систематичний: кождий том містить вибір з актових книг одної землї з певного часу, (том X містив реєстр облят з книг львівських). Нововиданий том є безпосереднім продовженнєм т. XI, містить дальші витяги з земських і ґродських книг сяніцьких з р. 1463 — 1506 (с. 1—376) і з книг висшого суду німецького права (judicium supremum) з років 1463—1553 (с. 377—455). Представляючи богатий материял для ріжних питань, для нас він особливо цікавий тими відомостями, що належать до тубильної, українсько-руської людности, до слїдів давнього устрою перед-польських часів. З того погляду т. XI цїлковито використав д. Линниченко для своєї працї: Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси", проте про него не будемо мовити; XVI том був лише своїм початком доступний шан. авторови „Исторіи сословій", бо вийшов майже рівночасно з єго студиєю; одначе справозданнє XVI тому докине дуже незначні черти до єго працї; тут більше материялів для історика права польського. Ми занотуємо де що цікавійше; робота наша полекшуєть ся тим, що впорядчик того тому, звістний історик польський др. А. Прохаска, сам здебільшого звертає увагу на декотрі нові і цікаві черти актів.

Почнемо з селян, і власне з цікавої записки 265: Один селянин винаймає другому третю часть своєї землї: часть готівки дістає зараз, решту в видї роботи чотиродневної; прилучаєть ся до того ще невеликий чинш. Се повтаряє межи селянами подібні відносини, які були межи селянами та шляхтою.

Тяжке житє, часом надія відносин користнїйших в иньшій оселї були причиною, що селянин часто покидав село й утїкав шукати нового місця. Причиняли ся до того ще панські аґенти, що були посередниками, опісля солтисами нової осади і приманювали селян вигіднїйшими умовами. Проте пани старали ся перешкодити скілько мога сему перехвачуваню підданих помежи собою. Як показує зап. 1510, два брати Заршинські уклаають умову: Наколи котрий підданий одного втече до другого, то тодї перший власститель платить своєму братови кару. Ми сподївали-б ся радше противного; видно з того, що пан не мав безглядного права власности над підданим, коли платить другому гроші, що-б той віддав йому втїкача.

Право волоське було в дечому користнїйше для селян, як право руське. Не згадуючи про те, що перше право не знало в тому часї робіт, тільки самі чинши, бачимо в зап. 2096, що пан мав право брати по смерти селянина бездїтного підданого на праві руському, т. зв. уморки се-б то спадщину по ньому. На праві волоському спадок переходив на дальшу родину.

Дань знана пізнїйше під назвою „поємщина" приходить тут під іменем „куна, куничне" і має велике значіннє. Се дохід від дївчат, що виходять заміж на друге село. Діставав ся він панови або солтисови (зап. 3742, 3743). Що до чиншів селянських не маємо тут материялів майже ніяких, щоби ілюстровали докладно сю сторону. Тут і там згадуєть ся про kmethonum dationes і census, що не багато відріжняють ся від норм, згаданих д. Линниченком. Селяни дають грошевий чинш з лану і податок в натуралїях: товар, свинї, мід, вівцї і т. д. Що до пасік, то ся так важна галузь господарства не має в Сяноцькій землї такого значіння як по иньшій Галичинї. Селяни давали податок медом, одначе се стрічаєсь рідше, що показує на слабо розвинуте пасічництво межи селянами. Пасіки двірські по лїсам згадують ся доволї часто. Частїйша згадка про стави, але тільки як власність панів. З лїсів мають користь селяне доволї широку (рубати і пасти) і при актах угодових часто вимавляють ся libertates in silvis для селян. Винайми сїл потягали за собою найріжнїйші комбінациї в повинностях селян що до того, в чию користь мають вони відбувати ся.

Що до побуту економічного селян, то з декотрих записок виходило-б, що він був ще не дуже то лихий. Кметї сидять звичайно на лану, в тїснїйших селах на півланку. Зап. 814 ілюструє нам засібність селянина. Кміть Яцко покликує перед суд якогось державця Кобилянського за те, що той зібрав трийцять чоловіка з голоти і з-за десятої границї напав на село Яблоницю, на хату згаданого Яцка, покалїчив властителів і забрав весь добуток: поломали дві скринї, узяли шість сорочок,

чотири сукмани і шість кольчиків alias ornamenta argentea, quae mulieres Ruthenicales solent deferre circa aures, — і иньшу одїж вартости 20 гривен. Не вчисляєть ся в се шкоди в оборі. Та нам здаєть ся, що таке богатство було рідкостю; не диво, що зза десятої границї шляхтичеви захотїло ся ним поживити. Жидів не стрічаємо в записках зовсїм. Одна записка (846) згадує про старця-жебрака.

Відносини двора до селян укладались часом досить ориґінальні. Два брати Мроховські вибирають по двох кметїв, а вони дїлять межи ними ґрунти. А в спорах граничних за головних сьвідків покликують завсїгди старших селян. Їх сьвідоцтво найважнїйше.

Громада, яко особа правна, має доволї просторий обсяг дїяльности. Се показуєть ся при важній інституциї, якою була тодї порука. Коли провинив в де-чому член громади, то громада (tota communitas) висилиє до старости депутатів, що в імени цїлої громади дають поруку за обвинуваченого і під карою зобовязують ся доставити єго в означеному часї судови старостинському (зап. 954, 1438).

Громада Добра бере в охорону і під нагляд майно селянина по єго смерти, доки сини єго не доростуть (зап. 1080).

В зап. 314 селянин Клим відбирає за забитє своєго сина поголовщину від солтиса і цїлої громади.

Одна записка (282) вказує, що в громадї сїльській єсть якесь становище чи уряд „дідка“ (didko), одначе не подає близше компетенциї сього старшого чи урядника. П. Прохаска в передньому слові рад бачити тут аналоґію межи іменем „дітко“ а „Детко“, що в тридцятих і сорокових р. XIV в. стоїть на чолї Галицької Руси.

Війтівства чи солтиства охоче купували ся шляхтою. Цїни за них були декуди дуже високі, не раз до 2.000 гривен. Попри тому стрічають ся і дрібні війтівства, що низько цїнять ся. Право війтівства загарбовувано часто силою, бо наїзди взагалї стрічають ся дуже часто.

Записка 44 подає нам взорець заснованя села. Якийсь убогий шляхтич хоче стати солтисом нового села. Дїдич землї просторої дає єму часть з неї на заселенє, якусь суму гроший і на власність луку на один стїжок сїна, а має до нього усї права як до солтиса. Єго тепер обовязком скликувати охочих на нову осаду на такому праві, як і иньші села.

Не можемо поминути згадки про суд над солтисами, себ-то про найвисший солтиський суд права магдебурського в Сяноцї. Тому судови піддавали ся солтиси або міщани bene possessionati. Але тільки солтиси з сїл королївських виступають в тому судї. Королївщин було в тому часї в землї Сяноцькій над 80, проте суд згаданий був потрібний. До нього належали також начальники громад на праві волоському, ба навіть на руському: до того суду належать громади, де стрічаємо інституцию

сотних і тивунів (право руське) і громади під начальством князїв (право волоське). Апеляция від того суду йшла до короля або до найвисшого суду права нїмецького в Кракові.

Є де-що цікаве про становище попівства. Право кольокациї згадуєть ся часто при контрактах, замінах, винаймах з богатьома застереженями, завсїгди в руках шляхотських. Тим-то не дивно, що попи займали дуже підрядну ступінь з погляду суспільного і морального. Вони стрічають ся під назвою батьків (baythko, bathko). Як показує зап. 527 такий батько Федор з Саночка напав на якогось міщанина (fecerat violentiam) і судом був засуджений на кару смерти. За підмогою добрих людий ледви відкупив ся. Піп з села Пеллї оскаржений за крадїж яловиції (зап. 645). В формальному трактованю в урядах старостинських немає ріжниції межи попом та селянином.

По середині між селянством та шляхтою стояли ґрупи, що тяжко звести до якоїсь одної верстви. Находимо й тут певну клясу шляхти, що стоїть в ленних відносинах від панів-надавців. Отсї вазалї мають назву „ман". З зап. 611 бачимо, що над таким маном право юрисдикциї прислугує зверхнику — панови. Згадати належить також ще одну ґрупу, що вагаєть ся межи станом шляхотським а селянським. Народности сих півшляхтичів годї відгадати; стрічають ся з придатком раз nobiles другий раз kmethones (пор. Линниченка с. 68). В зап. 1518 находимо підданого Микиту з Тирави, названого servus (слуга, служка). Єго служба лежить в тому, що по батькови має обовязок возити сіль (voszba solna). Четверту часть своєї patrimonii vectigalis продає він братанкови своєму, servitium militare остаєть ся при Микитї. Служба військова, бачимо, була привязана до того стану. Той братанич не може без волї Микити відпродати своє право, бо сей застерігає собі першеньство в справі відкупу. Такі servi можуть бути сьвідками в судах та ассесорами (зап. 1586, 1711) і зовуть ся часом nobiles servitores.

На сьому кінчимо огляд XVI тому Актів ґродських.

*С. Томашівський.*

Ѳ. И. Леонтовичъ — Источники русско-литовскаго права, Варшава, 1894, ст. 71 (відбитка з варшавських „Университетскихъ Извѣстій, 1894, I).

Треба передо всїм зазначити, що брошура проф. Леонтовича дає огляд не всїх взагалї памяток русько-литовського права, а лише найдавнїйших, як зазначає він сам на кінцї (с. 69), розумій — до-статутових; такого ограничення теми він не мотивує, і зрозуміти його треба мабуть так, що маємо перед собою першу частину огляду.

На початку подано реєстр літератури до історії русько-литовського права в його цілости; є се самий катальоґ титулів, без близших пояснень, що дуже потрібні для ориєнтовання в тій літературі, де поруч з виданнями й статями, що досї мають наукове значіннє, вичислено й такі, що мають інтерес хіба історичний. По тому наступає коротенький вступ, де автор говорить про загальні питання, звязані з темою: про руський характер права в. кн. Литовського, про його залежність від права звичаєвого, (на сю ознаку русько-литовського праводавства кладе автор особливий натиск, уважаючи памятки давнього русько-литовського права „актами кодифіцированого звичаєвого права" — с. 10), про ріжні катеґориї й технічні терміни правних памяток, про джерело й форми праводатної діяльности, на останку характеризує ознаки русько-литовського праводавства — панованя партикуляризма й консерватизм; вплив сторонній признає автор головно в політичнім, адмінїстрацийнім і громадськім устрою держави, тим часом як в иньших сферах розвивали ся прінципи давнього руського права, Руської Правди, де „кодіфіцировано власне правні звичаї України-Руси (юго-западной Руси)".

По сьому переходить автор (с. 19) до огляду „законодатних памяток Литви"; коротенько говорить він про трактати князїв литовських, зазначаючи лише катеґориї сих трактатів (годилось би тут вказати докладнїйше збірники того рода памяток, а не лише exempli gratia) і переходить (с. 23) до огляду „партикулярних законів Литви".

Дальша частина є огляд привилеїв загальних шляхетських і поодиноких земель; автор подає в потках вказівки на збірники, де той чи сей привилей заміщено, знов таки не даючи нїяких пояснень що до способа видання, до ріжниць між тими публїкациями, а в тексті подає коротко зміст кождого привилея; думаємо, що такі перекази змісту не мають великої користи — можна було задержатись при формальних вказівках, або вже жадаємо від автора докладнїйшої аналїзи й вияснення відносин, в яких стоять ті привилеї один до одного; тим більше се можна сказати про привилеї — устави поодиноких земель, що мають спецїяльну моноґрафію — Уставныя земскія грамоти Литовско-русскаго государства М. Ясинського, де переведено порівняннє тих привилеїв, постанови їх аналїзовано і зведено в систему. Д. Леонтович оперує більш меньш тим самим материялом; ряд аналоґічних привилеїв, що містить в собі не виданий ще збірник проф. Бершадского (їх вичисляє д. Леонтович в своїй розвідцї про „Сословний тип" etc. Литовского государства) не був ще тодї в його роспорядженню, як і привилеї, видані в Codex epist. s. XV т. III.

По дорозї д. Леонтович застановляєть ся над питаннєм, в якій мірі привилей з р. 1492 обмежив законодатну діяльність в. князя, приходячи до виводу, що не вважаючи на форми пізнїйших актів законодатних, де

джерелом їх виступає воля в. князя, мусїли вони виходити спільно від в. князя з радою; вивід сей поки що априорний і вимагає близших студий.

В справі привилеїв поодиноких земель проф. Леонтович передовсїм не згожуеть ся з загальним поглядом на сї привилеї, які висловив в згаданій працї М. Ясинський, доводячи, що сї привилеї не можуть уважати ся реґламентациєю загальних прав землї, а то задля розкладу громади на верстви, „що всї головні установи їх ведуть ся властиво до одного — ґваранциї прав і вільностей місцевої шляхти", а иньших верств дотикають ся лише в тій мірі, в якій вони стикали ся з правами й інтересами шляхти (с. 37). В сих словах є побільшеннє, бо низше автор сам признає, що деякі привилеї (Полоцької, Витебської, Смоленської землї) нормують права иньших верств (особливо міщанської), не лише з огляду на шляхту; про Полоцьку грамоту зауважає (с. 51), що вона представляє з себе одну з нечисленних памяток льокального права „без особливих верствових кваліфікаций, більш меньш примітних в иньших привилеях земель", а низше трохи говорить подібне й про Витебськ (с. 53). Д. Ясиньский зауважив був також сю ріжницю в укладї привилеїв і уложив їх з того погляду в певнім рядї, достерегаючи більший або меньший вплив еволюциї шляхотської (див. Ясинський *op. c. c.* 79), так що властиво поправки проф. Леонтовича не багато що можуть перемінити.

Справедливійшою уважаю иньшу увагу проф. Леонтовича. Д. Ясинський, йдучи по части за попереднїми дослїдниками, в основі деяких привилеїв достерегав слїди початкових, наданих Витовтом; поводом для того були головно згадки про порядки й звичаї за часів Витовта, що часто трапляють ся в тих грамотах. Проф. Леонтович, на мою думку — цїлком справедливо зазначає, що такі згадки вказують на практику, а не на користаннє з тексту Витовтових привилеїв; Витовтове князюваннє було епохою, і нею зазначали всяку стародавню практику для більшого авторитета; для підтверження можна вказати на найдавнїйшу люстрацию київську, уложену десь в другій половинї XV в. (Архивъ Юго-Западной Россіи ч. VII т. II N. 1), де „новинам", заведеним за останнього князя київського Семена, противоставляєть ся старина „за великого князя Витовта".

З подробиць зазначу, що наданнє Ольгерда Тункелю з р. 1337 (Skarbiec N. 352), яке проф. Леонтович уважає найдавнїйшою правною памяткою що до внутрішних відносин в. кн. Литовського (с. 7), є, на мою думку, безперечним фальсифікатом: мова й стилїзация вказують, думаю, на XVI в., та й дата не сходить ся з індиктом на оден рік; термін п р а в д а (с. 8) означає не лист, а присягу, як видно хоч би з цитованої у проф. Леонтовича умови Ягайла з Скиргайлом (Skarbiec N. 542,

або з оповідань найдавнїйшої русько-литовської лїтописи) (вид. Попова с. 32—3). Трактат з р. 1367 (Skarbiec N 437) зовсїм не доводить істновання вже тодї актових книг Литовської Метрики (с. 12), і належав, як видко з уваги Даниловича, до оригіналів, перехованих при Метрицї. На с. 61 знаходимо фальшиве датованнє прилучення Волинї до в. кн. Литовського роком 1321 (як відомо, ще р. 1337 видав в Володимирі свою грамоту Юрий-Болеслав, на його грамотї 1335 підписаний воєвода луцький). Кажучи се, я вправдї далекий від думки надавати якесь більше значіннє тим недоглядам. *М. Грушевський.*

В. К. Стукаличъ — Бѣлоруссія и Литва. Очерки изъ исторіи городовъ въ Бѣлоруссіи. Витебськ, 1894 ст. 23+62.

Брошюра д. Стукалича складаєть ся з двох частин: в першій він розглядає звісну книгу видану під редакциєю Батюшкова „Бѣлоруссія и Литва“ — огляд не йде далї викладу змісту і побіжних де не де вказівок на недостачі, — в другій подає нарис історії міст Литовсько-руської держави. Автор розглядає міста вже в добу по заведеню Магдебурського права. Нарис споруджено на підставі перших джерел і відносить ся він переважно до білоруського краю; він не обіймає всього численного материялу, але виводи в ньому здебільшого вірні й цїкаві. Написано брошуру sine ira et studio, хоча вона й належить місцевому письменнику: автор цїкавить ся економічним життєм білоруського міста, але не национальною боротьбою. *М. Д.—З.*

Рукописныя евангелія Волынскаго Епархіальнаго Древнехранилища, Г. Крыжановскаго. Почаїв, 1895, 75 стор.

Відомо, що Волинь багата на стародавнї памятки православної і неправославної старовини. Навіть останнїми часами можна було знайти по багатьох манастирах та парафіяльних церквах Волинської епархиї картки перґамену з ріжних богослужебних книжок та багато стародавнїх річей. Частина таких памяток перейшла до росийських музеїв, а ще більше пропало через темноту та через байдужість місцевої громади. Останню причину тепер у якійсь мірі усунено. Про се сьвідчить факт заснования церковно-археольоґичного товариства й утворення „Волинського Епархияльного Древнехранилища“ (р. 1893). Протягом незначного в порівняннию часу (два роки) істнування сього „Древнехранилища“ до нього з ріжних боків волинської епархиї прибула доволї значна кількість писаних і неписаних останків старовини. Межи писаними памятниками головне місце що до вартости, належить 8 рукописям четвероєвангелїй та одному учительному євангелїю: описи їх і подає д. Крижановський у названій брошюрі.

Автор починає свою брошюру з коротенької історії рукописного евангелія. Перше, що написано славянською мовою, се богослужебне евангеліє-апракос (недїльне), яке переклав св. Кирил. Очевидячки, богослужебне евангеліє не могло вдовольнити потребам новопросьвіщених славян, — одразу виявляла ся потреба мати евангеліє за для приватного ужитку. Таку потребу зрозуміли ученики первовчителїв, і появив ся новий переклад четвероевангелія. Отсї два евангелія, на думку автора, стали прототипами, з яких майже 8 віків робили ся списки, що розходили ся по усїх православно-славянських краях. Розуміеть ся, що така переписка евангелія не могла привести до відмін і в лексиці і в самому текстї їх. Национальність та особиста вдача писуя, осьвіта його або темнота, а також справність самого тексту — усе се відбивало не тільки на мові а й на текстї рукописі. Ось через се й з'явило ся багато рукописей з силою болгаризмів, сербизмів, русизмів, а більш за все помилок, причиною яких була темнота писарів. До XIV в. сих відмін назбералась така сила, що одне евангеліє надзвичайно різнило ся від другого. Звісно, осьвіченим людям не можна було помирити ся з таким з'явищем. Через те ще до XIV в. пробовано виправити книжки. Такі проби по ріжних краях виникали одночасно. Особливої ж уваги заслугують проби московського митрополїта Олексія та сучасного йому славетного терновського патріярха Евфимия. Останній багато й сер'йозно працював над поправленнем библїї, звіряючи її з грецькими оригіналами. Наслїдком сієї працї з'явила ся редакция виправленого евангельського тексту — болгарська й сербська. Сербські та болгарські рукописи евангелія в значному числї розійшли ся і по руських землях і відсунувши більш давні списки, почали переписуватись руськими писуями. За сієї переписки фонетичні й лексичні ознаки болгарських та сербських рукописей потроху стирають ся і заміняють ся місцевими руськими зворотами та конструкциями. По сїй передмові автор переходить до огляду тих девяти волинських кодексів. Автор розглядає сї евангелія з погляду їх значіння за-для історії української мови і специяльно — для історії галицько-волинського диялекту за час XVI—XVIII вв. „В своїх нарисах ми, каже автор, подаємо аналїзу мови 8 четвероевангелїй і одного учительного, розбираючи їх в хронольоґічнім порядку. Перед студиєю мови кожної рукописи подаєть ся коротонький опись, означення, на підставі палеоґрафичних та иньших дат, часу, коли написано рукопись (як на рукописи нема дати). Після описи кожної рукописи подаєть ся огляд фонетичних її ознак. Що до сього, то ми нотуємо головнійші відміни від старославянської мови, до того-ж окрім загальних ознак мови: болгаризмів, русизмів взагалї, полонїзмів, в мові рукописів зазначуєть ся вплив на мову місцевого диялекту, переважно-ж галицько-волинського. Зараз

після вказання фонетичних ознак кожної рукописи ми вказуємо на головнійші формальні відступи та лексичні ознаки, а инколи й синтаксичні". (стор. 9).

Простудиєвані автором рукописи належать одна до XV—XVI в. (Четвертинське єван.), чотири до XVI в. (єв. Каменец-Стомиловське, Любанське, Язловецьке, Бізановське), одна до XVI–XVII в. (Коптевське) і дві до XVIII в. (Вигинське єван.). Одну з рукописей написано русько-болгарським характером, а решту галицько-волинським. Особливий інтерес має Тригорське учительне євангеліє початку XVII в., написане галицько-волинською мовою з примітною підмішкою полонизмів. Переписувач сього євангелія доволї вільно відносить ся до євангельської мови, бо по вподобі заміняє славянські вирази народними українськими, або полонїзмами (сю свою думку автор стверджує виписиою сих виразів на дві сторінки друку (стор. 71—72). Студиєвання тексту показує, що переписувач неустанно дбав про те, щоб яко мога більше спростити та виснити текст євангелія. За для сього він часто уживив парафраз, заміняв одні слова иньшими, а иноді за для ясности вставляв нові слова й т. ин. *М. Д.*

Korneli Juliusz Heck — Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów (Ozimków) na tle stosunków owczesnego Lwowa, część pierwsza (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny, serya II, tom VIII). Краків, 1894, стор. 186.

Праця отся має для нас значінє не для того, що тут по раз перший вповні подані критично житє й діяльність обох поетів польських XVII в., вартість її лежить в тому, що в тій моноґрафії подав автор широкий образ львівської суспільности міщанської того віку. Кожда річ по історії Львова для нас інтересна, бо повно обробленої історії столиці Галицької Руси досї не маємо. Не кажемо про працї на нашій мові, яких зовсїм не маємо (Зубрицький писав свою Хронїку міста Львова мовою польською), але й Поляки не можуть повеличатись повною критичною історией Львова. З польських праць на тому полї найлїпшою є специяльна моноґрафія В. Лозїньского: Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w.; иньші історики грішать недокладністю або тенденцийністю. Д. Л—ий, звістний також під псевдонїмом Сіґми з иньших праць про Русь, дав волю подекуди своєму чувству противоруському; не кажемо вже про те, що вина прикрого положеня тодїшних Русинів, по поглядам Лозїнського et consortium, не падає на Поляків, яко нацию, тільки на фанатизм релїґійний того часу (хоча вони самі сперечають ся з собою, коли кажуть про відносини Русинів до Унїї, що

сподїваної рівноправности не принесла); в каждому разї не годять ся з повагою науковою вискази автора Patrycyat-у про козаків і їх напад на Львів 1648 р. (стр. 335). Рух козацький не мав, на його погляд, ніяких рациональних причин, крім жадоби розбою, що дивно не годить ся з єго попереднїми словами, де говорить ся широко про прихильність міщан руських сьому рухови. Чи й для тих мотивом була жадоби крови? Не місце тут спорити в тім з д. Лозїньским, одначе пригадаємо факт з істориї Львова, що наглядно показує причини бунтів козацьких; коли король Володислав задумав розширити мури міста, покликані були до того сусїдні селяне, що мусїли через те два днї більше на тиждень в користь райців львівських відрабляти. Хоча пізнїйше роботу сю полишено, одначе селяне від тепер мали по чотири днї паньщини і ніякі апеляциї не помогли (Зубрицький с. 281—282). Так сам король, каже проф. Гек, допоміг, щоби покривджені міщани зі свого боку неволили селян. Такими способами так тут, як на цїлій Руси приготував ся елємент невдоволений, що тільки чекав, аби скинути гнетюче ярмо.

В порівняннию з попереднїми найбільше безсторонною згадана моноґрафія проф. Гека, розумієть ся, скільки можемо бачити в надрукованій першій части. Автор оцїняє прихильно Patrycyat Лозїнського, одначе в деяких точках не годить ся з ним. Автор Patrycyat-у з'ідеалїзував над міру житє і відносини львівські. Проф. Гек критичнїйше глядить на сю справу, справедливо кажучи: Наколи-би хто приглянув ся близше лихій господарцї райців львівських та більш глянув в їх невелику просьвіту, наколи-б займив ся більше положенєм крамарів та передміщан, що далеко більший простір обіймали, як саме місто, — а з другої сторони не ограничав ся памятником Кунащака, що був тільки лихварем серед убогої кляси руської народности — то тодї дійшов би до иньших результатів, що не годились би з сим образом, який нам подав д. Лозїньский. Що більше, з самих цитатів, які находять ся в Patrycyat-ї, мож вивести відмінні гадки; треба тільки більше на них сьвітла кинути (стор. 14—15).

Такі погляди висказав проф. Гек вступній статї. Дальше подає автор характеристику Львова і єго мешканців з початком XVII ст.

В житю лїтературнім польськім бере участь Галицька Русь аж з кінцем XVI а початком XVII віку і тодї, мож сказати, веде в ньому перед, бо крім Кохановского всї виднїщі письменники польські виходили з землї руської. Глибших причин шукати належить в розвою історичному країв, що входили в склад Польщі. Волинь, Україна і Поділє рівночасно з Литвою ввійшли в звязок державний з Польщею. В сих землях була вже перед тим культура руська, східна візантийська, що з причини нападів татарських не то не могла розвивати ся, але цїлковито упала.

Автор на тому місцї має ідентичні погляди на руську культуру, що і п. Сіґма (Лозїнський). Він, каже д. Гек, wytoczył morderczą kampanią (Malarstwo cerkiewne na Rusi) тим, що-то боронять величину сеї культури. В сказаних одначе краях не могла польська культура глубоко впустити коріня, задля їх положеня, отже й овочів принести не могла. Прийшла, що правда, черга і на Київ, одначе вже в лїтературі українській та великоруській. Виходили по-правдї й сих земель поети, як: Мальчевский, Залеский та Ґощинский, та назвати їх репрезентантами тих земель таки годї. Що до Галицької Руси, то річ мається инакше. Вона лежала в серединї між Польщею а східними землями руськими, проте меньше була виставлена на напади татарські і участь в житю лїтературному скорше виявити могла. Головно одначе до сього причинилась польонїзация, думає автор. Сей обяв, що Галицька Русь, головно по містах, так скоро змінила свій характер, приписує автор громадній колонїзациї, бо на його думку (сперечатись з нею не будем, тим більше що автор перейняв її від старших поколїнь польських істориків) Галичина була на-пів край пустий. Поселялись, навіть великими громадами, селяне, одначе вони не піддержані церквою римською ассимілювали ся зовсїм. Місию цивілїзациї ведуть передовсїм власти церковні, далї часть єї бере на себе шляхта (Рей та Шаржинский), опісля, констатує автор, переходить вона в части і на міщаньство.

Далї подає автор докладний опис ґеоґрафічний Львова в XVII в. З 30.000 усїх мешканців належало 20.000 до обох передмість, галицького і краківського, решта до міста властивого. З домів, що були в містї, було в р. 1648 польських 164, вірменських 70, руських 20, а жидівських до 40. Бачимо, що Русини були в столиції Руси в найменьшому числї. Родин руських в самому містї не було більше як 30—40, що громадились в улицї Руській при церкві Волоській та Ставропігії. На передмістях Руснів далеко більше, то все таки мало бути меньше, як иньших народностий. У Львові, каже автор Patrycyat-у (стор. 307), було мало Русинів, але багато Руси. Слово Русь було тодї тільки назвою ґеоґрафічною чи адмінїстрацийною; в тих землях було багато Русинів, але не було Руси — розуміє́сь, виключити належить несьвідому громаду людову. Мало було у Львові Русинів, багато же Руси яко ідеї і пропаґанди, бо ту був владика, ту була Ставропігія, ту друкарня та школа.

В відносинах суспільних Львова Русь дуже мало забирала місця, в торговельних ще меньше, а в полїтичних жадного. Не диво отже що польонїзм нищив елємент руський. Усї заможнїщі міщани уміли польську мову в слові і письмі. Дійшло навіть до того, що акти ставропігійські списувались по части в мові польській, а в листах межи собою міщане

виключно вживали сього язика (характерна з того боку записна книжка Кунащака, що про неї подрібно розказує автор Patrycyat-у — стор. 354—371). Попри все те задержують Русини львівські знамена відрубности. Огнищем їх житя суспільного була Ставропігія.

Стан материяльний Русинів мійських не був лихий. По Вірменах вони найбогатші. Одначе не треба забувати, що сї Русини-магнати, то Греки або Волохи, що їх віра лучила з Русинами. Одні з них рущились, але більше латиньщилось та польщилось. Про них широко розказано в Patrycyat-ї. Обмежене прав і понижене не могло не болїти, признає автор, Русинів, що чули себе на власній землї та поносили такі самі, може й більші, тягарі. Се д. Гек поясняє, йдучи за Лозїньским, фанатизмом релїґійним, бо подібні відносини були за пановання Нїмцїв у Львові. Що до Вірмен, то на думку автора, їх положенє було иньше задля їх значіня торговельного.

Слїдує опісля опис прав і урядів мійських, до яких розуміє́сь, некатолики вступу не мали. Вірмени мали свої закони і майже вповнї не були залежні від уряду маґістратського. Русини подібними прівілеґіями користуватись не могли.

Просьвіта тогочасна, як не числити одиниць, була невелика. На сій точцї з'являєть ся автор противником дотеперішнїх істориків, в тому числї й Лозїньского, що незвичайно ідеалїзовали сю сторону. Ознакою цивілїзациї є безперечно школи та наукові інституциї. Коли приглянемо ся їм, то мусимо зредуковати погляди Лозїньского до правдивої міри. Від р. 1400 була для католиків школа парохіяльна під доглядом польського клеру. Управитель її (rector) дуже лиху мав платню; був се звичайно якийсь духовний. До того бачимо між маґістрами сучасних людий науки, чим стверджаєть ся факт, що наука не поплачувала — се знак низької цивілїзациї. Стан науки в сїй школї доволї низький; се школа елєментарна, розуміє́сь, з латиною. Коли прийшло до гадки завести в школї науку грецької мови, міщани йдучи за ксьондзами, сильно оперлись тому, бо се пахло схизмою. До приходу Єзуїтів цїлу осьвіту давала отся школа. Хиба тільки богачі посилали синів своїх до Кракова або й за границю. Єзуїти, що прийшли до Львова р. 1590, вже в р. 1608 закладають школу до котрої горнули ся дїти шляхти та богатших міщан. Безперечно ся школа давала дещо більше як попередня, та скоро причиняють ся Єзуїти, як всюди в Польщі, до упадку науки.

Вірмени мали свою парохіяльну школу, навіть свій духовний семинар, що стояв під управою одного сьвященика.

Найвисше одначе стояла школа руська при ставропігійському брацтві. Вона була в р. 1585 і 1586 реорґанїзована патріярхом Йоаки-

мом та Арсенієм в тому напрямі, що головну вагу клала на науку мови грецької та славянської. Овочем сеї школи була граматика Адельфотес. Небавом, що правда, упадає й вона і небагато причиняєть ся до просьвіти Русинів, бо попи звичайно дуже бідні, що навіть ремеслам віддаватись мусять. Мірою осьвіти суть також друкарні. Зубрицький розказує про пять друкарень, одначе житє їх було дуже слабе. Се показуєть ся з обставини, що львівські письменники того часу друкують свої твори звичайно по-за Львовом. Вони раз закладали ся, то знов упадали. Ліпше було з друкарнями руськими. Одна з них, ставропігійська, без перерви удержала ся до нинї завдяки виключним правам печатати славянські книги. Стають і иньші руські друкарнї (Іван Федорович, Андрій Скольський, Михайло Сльозка і ин.), одначе Ставропігія не дозволила жадній розвинути ся.

Зібравши усе те разом показуєсь, що просьвіта у Львові не була така, про яку мож думати по звісткам сучасних, що мали нахил до панегіризму, та новійших істориків.

А все таки Львів, як сказано, бере в той час живійшу участь в руху літературному польському. Причина сього та, що богаті патриції посилали синів своїх до Академії краківської, ба навіть за границю. Для того рух сей не був тривкий, подібно попередньому рухови шляхетському. Одиниці більш осьвічені, оселяючись в Польщі, підлягали впливови сучасної схолястики. Жерелом сеї мертвеччини була сама Академія краківська. Не стане сих одиниць, то починає ся темнота, бо до загалу культура нїколи не ввійшла. Він стогне під тягаром контрибуций, податків та безладности суспільної. Підносить ся натомісць фанатизм релїґійний, а його сьвідоцтвом характеристичні заповіти, що службами божими та фундациями здобувають вступ до неба (ст. 53).

Далї автор переходить до опису буденного житя міщан, що его виповняють інтереси торговельні та практики релїґійні. На сім кінчить сей образ міщаньства, суспільности, що жила, правда, своїм власним житєм, одначе жадної ролї в історії польській не відограла.

В сій суспільности родить ся (1597), виховуєть ся та робить Вартоломей Зїморович, вірний її син. Батько его передміщанин-муляр. Тому висшого образованя здобути не міг над се, яке давала парохіяльна школа. З того отже погляду він полишений самому собі. Як доріс, вступив в службу маґістратську як писар, а опісля як заступник сторін в процесах набирав знаня законів. Що отже власними силами підіймав ся в гору, як самоук, буде важною річю схарактеризовати тодішні події полїтичні, що під їх впливом Зїморович розвиваєть ся.

Справа католицька взяла тодї в Польщі верх; усякі єресї без милосердя винищено. Для того спроваджують ся Єзуїти до Львова (1590),

що закладають школу при улиці Руській, аби впливати на народність руську. Чим вони кормили тодїшну суспільність католицьку, показуєть ся з сучасної описи обходу беатифікацийного Ігнатия і Ксавера. Тут бачимо звичай палити еретиків in effigie; опись ся дуже багато, зауважимо, відріжняєть ся від образків Лозїньского, що міщанам приписує велику толеранцию і лїбералїзм.

Рівночасно громадять ся коло Львова деякі важні події історичні: бунт Зебржидовського, виправа московська, війна хотинська, виправа Лїсовчиків до Угор і Німеччини. Все те робить велике вражінє в містї. Тяжко приходить ся иноді міщанам терпіти від шляхти та військових конфедераций. Лихе положенє побільшає розстрій внутрішний та зараза, що забрала 20.000 жертв.

Серед таких відносин виступає В. Зїморович на поле лїтературне есть се час загальної віршоманії та напряму панеґіричного. Сей останній походив з почутя низшости серед суспільности міщанської та фанатизму релїґійного, — се час зіпсованого смаку, час панованя форми. Змістом поезий З—ча межи 20—25 р. була любов і жарти. До того періоду належать два его більші твори: Żywot Kozaków Lisowczyków i Testament luterski, що витворились під впливом висше сказаних подій. До першого твору спонукала его війна московська та турецька і щасливі успіхи тих псевдо-Козаків в Німеччинї. Одначе яко міщанин не ідеалїзує їх, як иньші сучасні, а описує їх способом іронїчно-гумористичним. З роки опісля (1623) появляєть ся Testament luterski. Сей твір, подібно до першого, вартости лїтературної не має, одначе ясно показує сьвітогляд сього міщанина. Се звичайний памфлєт проти Лютра та его прихильників, писаний під вражінєм побід військ цїсарських над протестантами, на скрізь несмачний, переповнений фанатичною ненавистю против католиків. Се діло Єзуїтів.

Зїморович тимчасом стає міщанином, далї писарем конзулярним (1640) та опісля (1646) лавником. Тепер приходить найважнїйша часть его житя, себ то его діяльночти громадської. Також муза его по кількох нещасливих ще творах змісту панеґірично-релїґійного (Vox leonis, Aduocatus mundi) доходить до повного розвитку в релїґійних піснях (Iesus, Maria, Ioseph ta Hymny) та декотрих іділлях.

Він стоїть на границї двох періодів лїтератури польської: его твори пригадують з одної сторони сьвітлї часи польської поезиї за Кохановського, з другої носять на собі знак глубокого упадку.

На тому кінчить проф. К. Гек першу часть своєї моноґрафії. Друга часть буде містити в собі дальше житє і діяльність Зїморовича старшого

та біографію молодшого его брата Симона. Для нас буде мати ся часть зарівний інтерес, тим більше, що здиблемось з історичними творами Зіморовича, а з них одного с. є. Leopolis triplex, яко джерела сучасного, бажали б і сподїваемось бачити виданим. *С. Томашівський.*

Н. Оглоблинъ — Розыскъ 1662 г. о злоупотребленіяхъ московскихъ ратныхъ людей въ Малороссіи. (Кіевская Старина, 1895, XII, ст. 271 - 306).

Отся статя так інтересна, що ми не можемо обмежити ся короткою звісткою про неї, а подаємо зміст сього важного документу московсько-українських відносин.

По прилученю України до Москви правительство московське вислало в ново-набуті землї свої полки, щоби запевнити собі власть над Україною, що все таки вагала ся межи симпатиями трьох своїх сусїдів. Військо се виповнило свою задачу: Україна стала провінциєю московською. Та як відбилось се на внутрішних відносинах Пївденної Руси? Московські ратні люди, що, як звичайно, не належали до лїпших кляс суспільних, поводили ся з Українцями мов з народом завойованим і ворожим. Найвищі начальники армії може й мали иньші погляди, одначе вони чомусь не могли перешкодити воякам жорстоко поводитись з тубильцями. Се мусїло бути причиною загального розчарованя в „православних братах“.

Автор полемізує наперед з поглядами Соловєва дотично сього розузданя московських ратних людей. Історик московський поясняє сї грубі відносини тим, що військо глядїло на Українцїв з боку полїтичного, яко на зрадників та ворогів. Жорстокість, по думцї Соловєва, проявляла ся тільки що-до козаків, инакше було що-до горожан, бо ті були більше вірні. Та Соловєв забув, що жорстокости зі сторони вояків стрічались дуже часто і в самій Московщинї, де сама Москва не була безпечна перед безправностями стрілцїв. При тім в Українї так поводились вояки доки ще появилась та „зрада“, з самого початку. А в часи неспокійні однаково трактовали вояки місця ворожі і найтихші околицї. Як невірна думка Соловєва, що „вірні горожани“ були свобідні від напастий московських ратників, се найлучший доказ подане „розыскное дѣло“, що вийшло з скарг міщан Гадяча, Котелви, Миргорода, Ромен і Опошнї на кривди зі сторони московських полків.

Полки сї складали ся по найбільшій части з Великоросів. Слїдство переводили не українські власти а московські, що дає більше достовірности сьому документови, — найшов ся Москвич, що мав відповідний запас сумлїня, аби не покривати гріхів своїх земляків. Сим чоловіком був Петро

Ізмайлов, висланий кн. Репнїним на Україну, коли гетьман Брюховецький подав в Москву про безправности вояцкі. „Розиск“ переводив ся в Гадячі і Котелві, де Москалї найбільше вславились. Ізмайлов переслухав для того велике число московських начальних і рядових ратних людий, місцевих Українців: властий, міщан, козаків. Він відкрив силу безправностий, довершених в другій половинї 1665 р. московськими військами в згаданих городах, як крадїжи, вимушеня грошеві, рабунки, насильства жінок, забійства, силуваня до даремних робіт і т. п. Сї кривди починали ся головно з поводу контрибуций, які складали горожани на корм салдатів. Скарги з тої причини переходили від властий українських до московських, але з сього нїчого не виходило. Аж один скандальний факт, що приключив ся задля авантури пяного полковника Тура, став ся причиною приїзду Ізмайлова в Україну. Факти, зібрані ним не тільки характеризують відносини московського війська до Українців, але й навпаки. Тут можемо мати образ начальників чужоземців, Нїмців-полковників, що їх дехто уважає провідниками европейскої культури. При тому багато тут подробиць побутових, що кидають сьвітло на житє тодїшних Українців.

Опісля переходить автор поодинокі міста подрібно розказуючи про кривди заподїяні вояками.

В Гадячи стояв полк полковника Балка. Сюди приїхав з Котелви полковник Тур і одної ночи, пяний почав бійку з Українцями, що стояли в замку. Побитий зібрав вояків та хотїв взяти приступом замок. Не можучи сього зробити, завернув до тюрми та й випустив усїх вязників. Сей факт став ся голосним і був причиною приїзду Ізмайлова. В слїдстві показалось, що й Українцї не дуже-то прихильно відносились до Москалів. Перед Ізмайловом закидувано намісникови гадяцькому Мамчинови і обозному Кустови, що вони не пускали в замок Москалїв, з начальниками московськими сходитись не хотїли, велику силу людей в замку мали, хоча згадані начальники заперечують сьому закидови.

Тої самої ночи капітан, пяний, напав на дім місцевого писаря і з салдатами ограбував єго; прапорщик того полку напав з людьми на двір сотника Животовського; иньші знов вояки обікрали хату гадяцького міщанина. Жалоби подавані гадяцькому намісникови Протасову зістались без успіху.

Ізмайлов енерґічно відновляв сї справи, хоча не все міг покарати винних. При екзекуциях судових нерідко Українцї покривджені просили, щоб він не карав Москалїв; чи се сьвідчить про мягкість і сердечність українського народу, чи був страх, що потім Москалї за ту кару з лихвою віддячать покривдженим, — годї вгадати.

Межи дальшими безправностями згадують ся: поручник проколов бабу закидаючи, нїби вона не хотїла кормити вояків; Москалї обікрали лавку купця-міщанина; атаман донський, хотячи насилувати жінку міщанина, побив її і т. д.

Зі слїдства гадяцького бачимо, що кормленє вояків відбувалось не загальним збором продуктів, але ратні люди були уміщені у поодиких міщан.

В Миргородї непорозуміня лучались тільки при віддаванню поживи горожанами, при т. зв. „стацѣйному дѣлу“, особисті безправности не згадують ся. Начальники московські сьвідчили ся листом Брюховецького, де гетьман позволяв їм брати корм для себе, скільки хочуть, мешканцї міста мають всьо давати „безъ отказу“. Таке право розвязало руки начальникам, дарма, що обозний Куст, що з рамени гетьмана мав догляд над видачею сеї мирної контрибуциї, з свого боку покликуєть ся на волю гетьманську, що давала єму право доглядати справедливости в тому дїлї. При видачі поживи начальник московський з одного боку а війт міський з другого робили рахунки, що опісля пересилались властям московським чи гетьманським. Такі рахунки в богатьох річах не годили ся межи собою: сторона московська поменьшала скількість взятої поживи. В одному реєстру бачимо, що від вересня 1665 до лютого 1666 взято в Миргородї: 185 осьмачек житної муки, 2 осм. пшеничної, 3 осм. житних круп, 5 осм. пшона, 15 осм вівса, 4 пуди масла, 3 полти свинини, 4 гуски, 68 курий, 600 топок соли, бочку пива, 84 кварти вина, 10 яловиць, 41 баранів і 172 возів сїна.

В Котелві було військ московських більше, за чим більше безправностий так при видачі поживи, як і приватно. Котелвяне скаржились Ізмайлову на нестерпні насильства і кривди від московських ратних людий і подали докладну їх опись до падолисту 1665. Тут хазяйнував полковник Тур, той що добував гадяцького замку. Він празнуючи новий рік (1 вересня) їздив по ринку та стріляв в чужі двори; по вулицях рубав шаблею прохожих; наважив ся на якусь Павлиху і силою забрав її і т. д. Салдати громадою заходили на весїля і там починали сварнї, колотнечі, бійки і крадїжи. І другий полковник Гран (в Котелві стояло два полки) не хотїв бути по-заду в хоробрих подвигах свойого товариша. Він ночами з людьми своїми вломлював ся до чужих жінок. Взагалї оба полковники, як і иньші начальники користували ся даремщиною Котелвян. Купцї та ремісники скаржились, що начальники брали у них або казали робити, що хотїли, обіцювали заплатити, одначе заплати нїхто не бачив.

Ізмайлов, де міг і де противники не погодили ся, карав виновників доволї справедливо: карав на тїлї і засуджував віддати, що були у ку-

нців і ремісників узяли. Найбільший авантурник полк. Тур не був караний, в каждому разї годї сього довідатись з „розиску“. Може вважали на его уряд військовий та цінили хоробрість.

В Ромнах господарили донські козаки, головно при „стацѣйному дѣлу“. Вони також показували лист гетьманський, що їм дозволяв усього. Рахунки обох сторін нїколи не годились з собою. Ізмайлов не міг дійти правди, коли показало ся, що обі сторони провадили рахунки недокладно. Що до особистих безправностий, то знали їх і Ромни. Подібно як в Котелві жадали начальники даремщини; крадїжи були річею звичайною.

Подібно й в Опошнї указ гетьманський був мірилом господарки салдатської. Ріжниця в рахунках вельми велика. Місцевий війт вичисляв кривди від ратних людий. Двох старшин брали з сусїднїх сіл гроші зовсїм безправно, як казали „в почесть“. Капітан Сон приймив „в почесть 10 баранів. А вже геройства в добуваню напитків переходять віру.“ Війт закидував майорови Франкови, що випив у нього два цебри пива, не заплативши йому. В гомеричному піяцтві відзначалась майже вся старшина опошнянська.

На сьому кінчить ся „розыскное дѣло“, що его вів Ізмайлов майже пів року (від кінця сїчня до половини червня 1666 р.). Воно не довершене, — Ізмайлов був покликаний в Москву. Про се одначе бачимо, що він виповнив свою задачу совістно: не покривав гріхів своїх земляків, де вони були доказані — карав винних, не розбираючи нї чину нї стану. Ізмайлов показав, що і московські урядники тодїшнї, наколи хотїли, могли бути справедливими. *С. Томашівський.*

В. О. Эйнгорнъ. Рѣчи произнесенныя Іоанникіемъ Галятовскимъ въ Москвѣ въ 1670. I—IX+1—13. (Чтенія въ И. обществѣ Исторіи и Древностей Р. 95, IV. М. 1895).

Відомо, що Йоанникий Галятовський приїздив до Москви за царя Олексія Михайловича. Про се писали вже арх. Амвросий в своїй історії руської ієрархиї, Філарет в своїм словнику; пізнїйше на се питання звернув увагу й проф. Сумцов. Але сьвідоцтва отсих вчених трохи не згоджувались між собою що до дати приїзду Галятовського до Москви — 1670 чи 1671 р. — а потім й що до причини його приїзду — чи викликали його, чи він приїздив задля економічних справ свого манастиря. За Сумцовим й д. Ейнгорн кладе приїзд Галятовського на р. 1670 і каже, що приїздив він прохати у царя підмоги чернигівському Елецькому манастирю. В Москві Галятовський виголосив промову до ц. Олексія Михайловича, а 9 листопаду мав проповідь. В промові Галятовський казав про причину свого приїзду, прохав іменем Елецького манастиря підмоги

й в кінцї — відповідно тодїшньому етикету — випрошував для себе великої ласки — цїлувати царську руку; се було йому дозволено, як відомо з черниговського документу XVII в., де сказано, що Галятовський одержав від царя велику ласку. Проповідь — се звичайна штучна промова Галятовського на текст евангелия про воскрешеннє сина наїнської удови. Отсї дві промови зробили враженнє і дійшло до нас кілька їх копій. Д. Ейнгорн в статї своїй, подаючи отсї дві промови Галятовського, додає до них вариянти з иньших відписів і наводить аналоґічні місця до сих промов з працї Галятовського: „Ключ Розуміння“.

Цїкаво порівняти отсї промови з иньшими писаннями Галятовського: тодї нам буде зовсїм ясно, як він приладжував їх до розуміння московської авдиториї. Ми не знаходимо тут тих слів та виразів українських, що він все уживає в своїх проповідях; їх замінено славянськими; д. Ейнгорн подає догадку, що, може, отсю редакцию прийняв на себе хто-небудь з українських вчених, що жили в Москві, на приклад Е. Славинецький чи С. Полоцький, але за се не звістно. Галятовський й сам, як добрий письменник, знав добре славянську мову й сам міг зробити ту працю. Зазначимо декотрі з таких виразів й слів: цорка — дщи, гды — егда, мовитъ — глаголетъ, шатанской — дѣмонстей, жебы — яко, перебачилъ — оставилъ, повѣнулъ — тхнетъ і т. и. Одначе в такій виправленій редакциї зустрічаємо все таки декотрі українські або польскі вирази й слова — приятелка, ведлугъ, облюбеница, потентатъ, артыкулъ и т. и. Слів характерних великоросийських не помічаємо (хоч про їх і говорить д. Ейнгорн). Отсе уживаннє Галятовським в московських проповідях мови славянської наводить нас на ту думку, що Галятовський для своїх українських писань сьвідомо вибрав не спільно-лїтературну мову славянську, але українську, що одна тільки приступна була для української громади. Але вернемо ся знов до московських проповідей Галятовського. І в них виявились характерні ознаки українського проповідництва XVII—XVIII в. Находимо ми тут штучне порівнаннє дванадцяти тїл, що піддержували престол Олександра Македонського з 12-ма членами символа, порівнаннє ц. Олексїя Михайловича з Соломоном, Юстинияном і св. Володимиром, що теж пеклували ся про добро Церкви Божої. Знаходимо тут з другого боку приклади та порівнання з ріжних письменників давнїх, з хроноґрафів, природничої лїтератури і т. д. Можна зауважити виписи з Курция про Олександра Македонського, Елїяна про Артаксеркса, Баронія про Юстинияна, Колумбана про звичаї Бразилїйців і т. и.

*О. Г—ий.*

М. Марковскаго: Антоній Радивиловскій, южнорусскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка). Съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ „Огородка“ и „Вѣнца“. Київ, 1894, стор. IV+187+86.

В І-ій главі подає автор біографію, в ІІ-ій очерк польскої проповіди XVII в., в ІІІ-ій історию українско-руської проповіди, в IV-ій характеристику проповідий Радивиловського, в V-ій омовлює леґендарно-повістевий зміст проповідий Р-ого, в VI-ій мову Р-ого. В додатках подає а) невиданих десять проповідий Р-ого (1-а і 2-га — слова на „рочину въ Богу зешлого отца П. Могилы“, 3-а — слово на „посѣщеніе Высоце въ Богу прев. є. м. о. І. Ґизеля, Архимандр. Печ.“, 4-а — слово „на погребъ прев. Госп. О. В. Лебедевича, Ігум. Межигорскаго“, 5-а — слово „на погребъ прев. Госп. О. К. Старушича, Ігум. Выдубскаго“, 6-а до 10-ої — пять слів „часу войни, до воиновъ“); б) „приклады“, що їх стрічаємо в проповідях Р-ого (З „gesta Romanorum“ — 13, з „Gościńca Dziełowsk'ого“; — 6) проповіди займають стор. 1—70, приклади 70—86 додатку.

Біоґрафія Радивиловського подана автором зводить разом те, що доси було звістне про сего писателя з монографій, а дещо і з актів; додана до біоґрафії характеристика упереджає дещо з гл. IV-ої. Автор вичисляє наводжені Радивиловським при ріжних нагодах твори, почавши з Филона й Йосифа Флавія, але не розбирає близше его образованя. Також звертає п. М. увагу на цікаву схожість деяких наукових поглядів нашого проповідника (на пр. з астрономії про емпирейське небо) з повірями нашого народа (небо імперейське, Труди, т. І, стор. 3-а). І біоґрафія і характеристика виходять опроче досить загальні, подають мало черт індивідуальних; нам хотілось би особливо пізнати Р-ого трохи близше яко суспільного діятеля, на тлї его часу і в відношеню до иньших таких-же як він діячів. Теж саме домаганє треба розширити і на гл. ІІ-у, ІІІ-у і IV-у. В гл. V-ій зібрано деякий материял до близшої характеристики образованя Р-ого (доповнений в другій части додатку), але предмет сей вимагає повного вичерпаня і то такого (по нашій думці), що не спускало-б з очий і иньших наших тогочасних проповідників. Вичерпує предмет і подає взагалї дуже гарну монографію для пізнаня нашої книжної а вчасти й людової мови XVII-ого в. — гл. VI (мова Р-ого), написана з докладним знанєм річи.

*В. Коцовський.*

**Уніатскій митрополитъ Левъ Кишка и его значеніе въ исторіи уніи. Сочиненіе священника Стефана Недѣльскаго** (Передрук з литовських Епархияльних Відомостей), Вильна, 1894, стор. 317.

Автор ділить свою працю на сім частий. З першої части (стор. 3—29) довідуєм ся, що Лев Кишка (ур. 1668 † 1728) походив з руської шляхоцкої родини, що з часом перейшла на унію. Родичі Кишки були вже уніятами. Лев Кишка образував ся в Битеньскій василиянській школї, постриг ся в черцї (1684 р.), вступив до семинариї Битеньскої, де перебув пять літ, почім вислано єго до Риму, де він протягом трех літ укінчив свої науки з степенею доктора богословія (в р. 1692/3).

В другій главі (стор. 30—61) начеркнув автор історию василиянського ордена під конець 17 і початок 18 віку. Автор підносить працю Рутського, що зреформував монаший чин св. Василия в орден, що старав ся про осьвіту монахів а 1635 р. вистарав ся від Владислава IV грамоту, на підставі якої всї висшi єрархічні місця могли займати лише Василияни. Наслїдком сего збили ся Василияни в величезну силу, бо епископи, що виходили з Василиянів, помагали їм до їх зросту і віддавали під їх власть свої монастирі. Се останнє було головною причиною незгоди пізнїйших митрополитів з Василиянами. Першим, що хотів обмежити власть ордена Василиянів і лишити за собою уряд протоархимандрита був митрополит Ант. Селява. Бороли ся против зросту ордена василиянського також иньші митрополити як Гавриїл Колєнда і Киприян Жоховський, та Василияни уміли все в Римі повести справу на свою користь. Василияни, бажаючи захопити всю власть церковну в свої руки, старали ся також не допустити до осьвіти білого духовеньства, через що послїдне зоставало ся в крайній темнотї і лихім материяльнім станї.

Третя глава (с. 62—103) присьвячена оглядови діяльности Кишки по єго повороті з Риму на Русь аж до посьвяченя на володимирско-берестейського епископа. Від р. 1694/5—1696 був Кишка професором василиянської школи в Владимирі Волинськім, почім зроблено єго проповідником в виленській троїцкій церкві. 1698 р. вибрали Василияни Кишку суперіором виленського монастиря а в короткім часї іменовано єго ще суперіором полоцького монастиря і на тім становищи перебув він майже повних десять літ. Він виступає горячим оборонцем Василиян, їх значіня і майна, против епископів, що посягали чи то на майно монастирів, чи на укороченє власти Василиян. Архиепископ Білозор вилучив за се Кишку з церкви, однак на се не звертали Василияни ніякої уваги а вкінци приневолено Білозора до заплати Василиянам за вчинені шкоди великої грошевої суми. Рівнож веде Кишка процеси з Єзуїтами, що ври-

вались до василиянських церков, обдирали їх з майна і допускали ся всяких иньших пакостий. Єго тактови треба також приписати, що в часї війни Польщі з Швециєю не розібрано монастирів василиянських. Кишка старав ся взагалї піднести Василиян до високого значеня, призбирував фундациї, дбав про моральне житє монахів і не допустив в нічім до зменьшеня власти ордена. 1708 р. назначено Кишку епископом володимирским, куди він задля війни поїхав доперва р. 1711. На тім становищи задержав він уряд протоархимандрита Василиян.

В четвертій главі (стор. 104—152) переходить автор історию володимирско-берестейскої епархиї, почім звертає увагу на переміну мислий Кишки що до Василиян. Він старає ся осьвітити біле духовеньство, що при наклоні Василян до латиньства, мало удержати унїю з східними обрядами. Він складає з себе уряд протоархимандрита і р. 1713 зістає київським митрополитом. На тім становищи старає ся він вже всїми силами укоротити власть Василиян, та знаходить в них сильно узброєних ворогів. Для піддержання унії і виелїмінованя всїх латиньских обрядів і церемоній хотїв Кишка скликати собор і дістав на се дозвіл папский ще р. 1716, однак задля воєнних неспокоїв відбув ся сей собор доперва чотири роки пізнїйше. Послїдні сторони сеї глави розказують нам про діяльність Кишки на становищи архимандрита супрасльского монастиря, що займав він від р. 1709 до кінця житя. І тут бачимо Кишку енерґічним тружеником, що особливо заслужив ся для збогаченя монастиря відновленєм печатнї.

В пятій главі (стор. 153—190) розказує автор історию унїї і православія при кінци 17 і поч. 18 віку. Унїя була златиньщена головно з вини Василиян. Біле духовеньство кликали пани на роботу і оно мало чим ріжнило ся від селян. Латиньске духовеньство старало ся панувати над унїятским. В унїятскій церкві з поч. 18 віку всї висші місця єрархічні займали Василияни. Унїя мимо єї златинщеня обіймає майже всї литовсько-руські краї. Православіє упадало. Львівський епископ Шумлянський переходить р. 1700 публично на унїю. Єї приймає також еп. луцкий Жабокрицкий. Православіє боронив лише білоруский епископ князь Сьвятополк Четвертиньский.

В шестій главі (стор. 191—275) маємо детальну опись унїятского собору замойского скликаного р. 1720 заходом Кишки.

В послїдній (стор. 276—315) містить ся огляд лїтературної діяльности Кишки. Автор то перечисляє нам єго твори як: „Nów różnych przypadków z pełni Doctorów Theologii Moralnyy zjawiony..“ (Люблїн 1693 р.) і „О сакраментахъ“ (Полоцк 1697), то дає огляд змісту других єго праць лїтературних, як „Morże łask — o cudach Nayświętszey Panny Borunskiey (1712), передмови до єго перекладу проповідий Потїя (Kazania

у Homilie Męża Bożego.... Hypacyusza Pocieja... przełożył L. Kiszka. Supraśl 1714), його „Рукописи“, що доси невидана містить ся в перемиськім соборі (по опису Петрушевича) а вкінци єго утвору: „Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное“ (1722). Рівнож відмічує автор виданнє постанов собору Замойского, що було заслугою Кишки.

З сего огляду утвору Недїльского бачимо, що автор зібрав широкий материял, що належить не лиш до життя і дїяльности Кишки, але і до положеня унїятської церкви в другій половинї 17 і поч. 18 віку. Відчуваємо ми тутки вправдї недостачу архивних звісток і материялів, але годї винити автора, щоби їх певно використав, наколиб мав до них приступ. Автор старає ся в описї часу і подій бути дуже точним а через се находимо багато подробиць, що часто з тематом дуже мало що мають спільного. Так, приміром, описуючи житєпись Кишки старає ся автор зазначити, який був плян в школах, де Кишка учив ся (битенська школа, семинария, Рим — стор. 19—28) подає історию монастирів, де робив Кишка яко учитель, проповідник, суперіор, архимандрит (прим. історию монастиря Троїцкого в Вільнї (стор. 70—72), полоцкого (стор. 89), супрасльского (стор. 137—145) і т. д.). Подробицї ті з огляду на читателів в Росиї можна би просто випустити, однак для Галичини мають они вартість з огляду на недостачу книжок, що займають ся сим предметом. Оповіданє автора про процеси митрополитів з Василиянами як також опис Замойського собору не стратилиб також на вартости, колиб їх автор розказав коротше. В останній части працї Недїльского бачимо, що деякі утвори Кишки були єму недоступні, через що крім самих заголовків не подає нам автор більше нїчого. Утвір Кишки „Morze łask — o cudach Nayświętszej Panny Boruńskiej“ не уважає Недїльский ориґінальною працею; лише передмову можна приписати Кишцї а всї описи чудотворних подій списані і уложені з записок Борунського монастиря, де Кишка часто бував і сам свої замітки про нові чуда вписував. Недїльский відмовляє деяким чудам чудотворности і гадає, що вісти про них ширили Василияни навмисне, щоби збільшати свої доходи, та останні виводи Недїльского можуть і для православія стати обоюдним мечем.

Що до самої характеристики Кишки можемо сказати, що автор перевів єї не консеквентно. Так приміром підносить Недїльский, що Кишка виступає против латинщеня унїї, що вводить до шкіл замісць латини язик „словеньский“ і видає навіть лексикон славяньско-польский, що взагалї на кождім кроцї ставить опір заходам латинїзацийним Василиян, то з другого боку називає єго „в души латинником і покірним слугою Риму“ (стор. 137.) Не вжеж п. Недїльский гадає, що суть

унії лежала в тім, що церква уніятска мала придержуватись всїх доґматів православної церкви і узнавати лише залежність зверхну від Риму? Скажу рішучо, що так унії нїхто не розумів, навіть в часї єї пропаґовання або введення р. 1596. Знаменитий Скарга взиваючи православних в своїй „Jedności“ (з р. 1577) до переходу на унію виразно зазначує, що условієм відновленя унії признанє походження св. Духа від Отця і Сина, науки про чистилище, про приношенє жертви і не на прісноках і т. п. (Русская историч. бібліотека т. VII стор. 471—7). Так само епископи переходячи на унію не говорять, що приймають через унію лише зверхну залежність від папи, а Потій в своїй брошурі п. з. „Унїя“ (з р. 1595 р.) стає в обороні доґмату католицького про походженє св. Духа, про чистилище і т. д. (Русск. истор. библ. т. VII стор. 121—134). Не инакше розумів також унію Кишка і тому то бачимо по Замойськім соборі у него „неописанный восторгъ“ (стор. 258), якого однак Недїльский розуміти не хоче. Ми бачимо в Кишцї уніята цїлою душею, що однак всїма силами боров ся против латинїзациї своєї церкви, в обрядах єї не хотїв бачити нїяких інновациий, а в осьвітї білого духовеньства бачив будучність унії.

Се були би наші головні заміти над працею Недїльского. Мимо деяких недостач, до яких причинила ся подекуди нелюбов до католїцизму і унії, що спиняла обєктивний осуд автора, — мусимо признати, що праця ся зраджує талановитого письменника і єсть цїнним добутком в лїтературі, що відносить ся до унії і єї дїячів.

*Др. Кирило Студиньский.*

Ю. Тиховскій — Мнимая типографія Почаєвского монастиря. (Київська Старина р. 1895, VII, VIII, ст. 1—35 і 248—281).

В статї сїй автор зазначивши суперечність в поглядах на час заснування Почаївської друкарні, переглядає лїтературу предмета (гл. I), а далї вичисляє друки, які на думку дослїдників мали бути напечатані в Почаївській друкарні до 1730 р., доводить непевність або цїлковиту хибність їх датовання, а остаточне порішеннє питання полишає до ознаємлення з архивом Лаври.

Думку д. Тиховського про повстаннє друкарнї Почаївської в 1730 роках потверджає також привилей, наданий Августом II 18 жовтня 1732, а поміщений д. А. Щуровським в „Записках наукового Товариства імени Шевченка Том VII“, бо констатує факт, що друкарня ся фундована перед тим, але она зовсїм ваковала до 1732 р. задля незгод і війн.

*В. Дутка.*

Путевыя письма Измаила Ивановича Срезневскаго изъ славянскихъ земель, 1839—1842, Спб., 1895, ст. X+374+мапа.

Сей збірник листів Срезневського друковавсь в часописї „Живая Старина“ в р. 1892—3. Він має не малу цікавість що до сучасного культурно-лїтературного життя Славящини, але для нас специяльно не дає нїчого — на Руси Угорській і в Галичинї Срезневський був дуже не довго, і в кількох листах, писаних звідти (1841) дає мало цікавого. Львів єму подобавсь, але зробив враженнє польського міста: „польська мова тут панує, по нїмецьки говорять Жиди й нїмецькі урядники, по українськи („по южно-русски“) простий люд, що приходить з сел“. „З руських (русских) лїтератів познаємивсь з Вагілевичом, Головацьким, Зубрицьким та Левицьким. Вагилевич збожевілїв на тім, що в його закохують ся. Головацький багато мандрував. Зубрицький багато зберав історичні материяли. Левицький злий грамотїй, хоч і написав граматику. Познаємивсь і з иньшими Левицьким, канонїком, цензором книг. Бачив і руські (русскія) книги, бачив і Снјпъ (sic). Ну вже й правопись. Основяненка читають з ентузиязмом (не забудьмо, що Срезневський жив в Харкові). Бачив і Москвитянина (часопись, що видавав Погодин). Умовивсь з Милковским про пересилку книг.“ *М. Г.*

Кирпичниковъ — Очерки по миѳологіи XIX в. (Етнографическое обозрѣніе 1894, IV).

Давно вже відомо, яку вагу мають пережитки в історії культури; багато є вже надруковано праць з сього питання після того, хто перший знайшов survival methode, але жатва многа зостаєть ся.

Цікаву пробу зробити перегляд таких пережитків в сучасній суспільности представляє собою статя проф. Кирпичникова: „Очерки по миѳологіи XIX в.“

Треба звернути увагу на те, що д. Кирпичников за материялом задля сього питання про пережитки удав ся до так званої средньої верстви громади, тим часом як иньші фольклористи шукали звичайно слідів таких пережитків між народом, не без певної причини думаючи, що тут старі вірування й переконання більш міцно держуть ся й з меньшою легкістю випирають ся иньшими впливами. Але й середня кляса суспільности звичайно тільки переймає зверхнїй бік цивилїзациї: одежу, мову, декотрі звичаї і заховує вірування батьківщини в демонолоґію, в прикмети й таке иньше. Сї пережитки давнїх вірувань виявляють ся, як трапить ся, то в сьмішній формі, коли пройдисьвіти скористують ся

з легковірности людей, що стають жертвою, то в траґічнім, на приклад коли селяне мучать й вбивають яку-небудь підозрілу в характерстві жінку.

В статї своїй д. Кирпичников наводить частину з зібраного їм материялу, з заміток ріжних часописей, головним чином з часописей українських, як-от Одеський Вістник, Новоросийський Телеґраф, Бесарабський Вістник, Южний Край etc. Сї пережитки розложено на кілька катеґорий, й ми зазначимо тільки найцікавійші. Поперед усього ми зустрічаємось з віруваннєм в характерство, в силу темного царства бісів, що помагають характернику зробити усе, що він тільки захоче; отсї вірування, що зовсїм лоґічно засновані на початкових поглядах на людську душу, ми бачимо на низькім ступеню розвою у диких, але стрічають ся вони і в середних верствах. Про се знають и тими віруваннями користують ся ріжні пройдисьвіти, що беруть ся гоїти ріжними лїками чарівної цїлющої сили. Як на сьмішний факт можна вказати на білоцерковських Жидів, що знають про вірування в цїлящу силу печінки з чорного вола, луплять за ню потрійну цїну і забороняють торгувать ся, бо тодї, кажуть, вона не мати-ме своєї сили. Часом отсї вірування, як вже сказали ми попереду мають траґічні наслїдки: так, на приклад, на однім херсонськім хуторі до смерти побили й скалїчили жінку, на яку місцева ворожка вказала, як на злодійку. Иноді на людей, що нїчого злого не зробили, впадає підозрїннє про характерство, насиланя хороб, а звидсї недалеко й до розправи темного люду. Багато маємо і иньших прикладів живучости таких пережитків в народнім життю. Легковірність народа можемо ми бачити на чутках, що ходять в народї про кінець сьвіту й прихід антихриста, за якого раз приняли місцевого статістіка.

Багато таких забобонних чуток викликають такі або иньші подїї в дїнастиях, полїтичні випадки і пошести, як, наприклад, недавня холера, що приймала в народних оповіданнях жіночу постать. З усїма отсїми фактами лучились ріжні знамена й на небі і на землї (згадаємо комети або метеори).

На останку автор переходить до катеґориї численних оповідань, що лежать по за границями науки — чудовим чином сповнених пророцтв, мари, мани, появ неприсутних, мертвих etc. Саме істнованнє таких оповідань і їх розповсюдненнє чи не сьвідоцтво про живучість пережитків давньої предківщини! Спостереження над ними дуже корисні й цікаві: з одного боку — вони дають можливість добре зрозуміти настрій і ступень розвою епохи, а з другого боку достарчають материяли до загальних тез етноґрафії і антропольоґії. Тож можна лише пожадати анолоґічних студий. *Ол. Г—ий.*

Б. Д. Гринченко. Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, выпускъ 1, Разсказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. Чернигів, 1895, ст. 11+IV+308 (відбитка з Чернигівського земського збірника).

Кождий рік приносить нам нові значні додатки до української етноґрафічної літератури; одним з таких єсть і збірник, котрого заголовок наведений висше. Розділив єго редактор на 12 розділів, а надто додав при кінци „додатки", в котрих помістив всї материяли, які надійшли в часї друку на єго руки. Розділи такі:

I. Виображення й оповідання про явища природи і винаходи.
II. Спостереження і повірки.
III. Знахарство, замовляння й т. и.
IV. Вірования й оповідання про надприродні істоти.
V. Оповідання про мерців.
VI. Вірования й оповідання про людий з чудесною силою. [Відьми, ворожки, чарівники.]
VII. Про скарби.
VIII. [Не має осібного заголовка.]
IX. Оповідання про явища життя родинного і суспільного.
X. Перекази про особи й події історичні (полїтичні).
XI. Перекази про місцевости.
XII. Казки фантастичні, гра слів і дотепи.
Додатки.

Поділ сей на розділи, як видно, єсть добрий. Не так подобав ся менї уклад материялів в поодиноких розділах. Возьмім пр. розділ II. Там між иньшим в такім порядку слїдують по собі зібрані материяли: завірюха, місяць, рибалки, вовки, вишнї, хозяйські приміти, сїно, скотина, квочка, зуби у скотини, посів, оріхи та хліб, курчата, пятниця, понедїлок, золиння, дїйки у корови і т. д. Така мішанина не сподобаєсь нікому; належало запровадити при укладї якийсь порядок і коли була мова про квочку, положити зараз материяли про курчата, була мова про скотину, положити зараз про зуби у скотини і т. д. При захованню такого порядку збірник о много був би лекшим для перегляду.

Дуже гарний розділ третий, та на жаль і він не без хиби. Майже цїлий списаний він в мові велико-російській, а не українсько-руській. А треба знати, що приходять в нім назви ріжні, що змоглиби збільшити нашу терміноьоґію; томуж вартнїйший був би він для нас, коли би був списаний в мові нашій. — Що до дальших розділів, то найгарнїйші з них

IX і XII; они заразом і найбільші. Найслабше заступлені розділи VII і X, що мають в собі лиш по одному уступови, та розділ VI, що має три уступи. Очевидно сего не мож зачисляти в вину анї редакторови, анї его помічникам, зазначити однакож належить.

До доброї сторони збірника належить се, що редактор его старав ся під кождим уступом зазначити де і коли подібні мотиви були вже друком оголошені. Вправдї зазначування ті не повні, але всеж много з них можна довідатись.

Про деякі уступи подам я і свої замітки, а надто такі доповнення біблїоґрафічні, що або не могли бути редакторови знані, або котрих він чомусь не зазначив. І так: Ус. 2 про песиголовців, подібний вариянт у Ястребова в збірнику: Матеріалы по етнографіи Новороссійскаго края собранные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи. Одесса 1894.

У. 90 про скарб, знаний у нас в многих вариянтах; див. Ястребов, Чубінський.

У. 92 і 93 подібні до себе дуже; на увагу заслугує в них се, що звичайні відьми удають ся о пораду до старшої своєї, що резидує в Києві.

У. 94 замітний з двох причин; перше, що ангел може согрішити, як ту сталось, за що мусів у чоловіка три роки служити, а друге, що ліпше (після погляду народнього) бути убогим, як богатим, а особливо паном тому, що по смерти бідний перебуває в зеленім садку, де гарні яблока, де сьпівають гарно пташки, а богач мусить мучитись між вужами, ящірками і иньшим плюгавством — тема широко росповсюднена, і то не лише в нас.

У. 95 Вариянт его находить ся у мене записаний в Бучацькім повіті. У. 97 єсть знов частиною казки про Соломона записаної мною в Угорській Руси; див. Житє і Слово, 1895 кн. 6.

У. 106 дуже гарний, з тенденциєю моральною.

У. 108. сьвідчить про те, як народ розуміє незрозумілу для него мову, в наслїдок чого виходять нераз в устах его куріоза з звичайних слів; як ту місто слів: як на небі, так на земли — говорить він: 'яків на небі, яків на земли. Подібних перекручень, особливо з молитов, можна почути дуже багато.

Цікавий вираз „мазепська дївчина" в уступі 112. Дуже цікавий також попередний уступ, 111, під заголовком: Дитя і царь.

Замітні своїм напрямом уступи 116 і 117. Останнїй у нас з відмінами всюди знаний,

У. 126 п. з. Неправедне діло, так реальний, що можна би уважати его за факт. Лишень кінець набирає ціхи чудодійної, бо ціла родина їсть кабана і він нічого її не шкодить, колиж вкусив его колишний властитель — то мусїв сконати. Тенденция сего уступа моральна, оперта на заповіди: Не роби другому, що тобі не миле.

У. 129 і 130 в ріжних відмінах знані у нас всюди.

У. 132 належить до вандрівних мотивів і всюди можна з ним здибатись, лише особа самохвалька, котрою ту є панок польський, зміняє ся. Надто замітний сей уступ ще й мовою польською, досить поправною як на селянина руського, що трудно подибати, хиба в якого селянина бувалого, що зносив ся частїйше з Поляками.

До ус. 134, 135, 136, 137, 138 див. Ястребов, Мат. під: Оповідання про Литвинів.

Під у. 146. п. з. Дарій та Макидон — є такий підпис: „отъ хлопця Якова Ємченка, учившаго ся въ школѣ, гдѣ онъ и могъ слышать объ Азіи и прибавить ее въ концѣ; но онъ ничего не слышалъ въ школѣ объ Александрѣ Македонскомъ. На вопросъ: одъ кого чув це? онъ отвѣтилъ: та у нас це люде росказують.“ Коли хлопець в самій річи нічого не чув в школї про Александра Македонського, то на мою думку, могло то зайти з „Александриї“, чи то безпосередно, чи посередно.

У. 150, 151, 152 і 153 становлять перекази про місцевости; на жаль записані они не з оповіданя народнього впрост, але перероблені д. Журавським на стихотвори. На такім переробі они на мою думку нічого не зискали, а противно, ще стратили. Томуж важнїйші булиби они, колиб д. Журавський був їх подав в первотворі.

У. 156 становить небилицю, які й подібні і в нас оповідають передовсїм же тогди, коли хотять кого добре знудити або роздрочити.

У. 157 п. з. Зла мати та син, що побив зміїв — єсть дуже розповсюдненою у нас казкою, подібно як число 158.

У. 163; подібний мотив див. Ентноґрафічний збірник, виданий Наук. тов. ім. Шевченка, казки зібрані Осипом Роздольським.

У. 165 замітний тим, що в нім є мова про Івашка, Ведмеже Вушко, що мав уродитись від жінки і медведя. Подібна повірка єсть у мене записана в казцї з Угорської Руси.

У. 160 п. з. Як Бог дасть, то і в вікно подасть — обробив в знанім оповіданню О. Стороженко (иньший заголовок того оповідання: Скарб) подібно як у. 84 (на переді) обробив Квітка в оповіданню: Мертвецький Великдень.

У. 171 гумористичне оповідане вандрівне; у нас в ріжних околицях почути его можна в ріжних одмінах.

З иньших казок найцікавша під ч. 210 де порівнане житє злиденне на сім і щасливе на тім сьвіті. Бідак, що на сім сьвіті ніколи гаразду не зазнав, висловляєсь про загробове житє так: один одного любе (так), один одному допомагає, нї багатих, нї вбогих, нї дужих, нї безсилих тут не має — усї рівні, всї братами називають ся.

Дуже гарним додатком до будучого збірника приказок наших служать приказки, зібрані кількома особами, а поміщені на сторонах 231—247. Від коли Номис оголосив свій збірник, появилось по ріжних часописях і брошурах не мало приказок; не мало єсть по рукописях, а ще більше між народом; належить ся лиш зібрати їх, упорядкувати і зробити таке монументальне діло, яке недавно опублїковав S. Adalberg [Księga przypisów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich. Warszawa, 1894, str. XVIII+32+805, вісїмка.] Жатва многа, лиш робітників пильних. На жаль приклад д. Комарова, що видав недавно невеликий збірник на доповненнє Номисового, не знайшов досї наслїдувань.

По приказках поміщені загадки в числї 46. Можуть они також послужити до збірника загадок, яких у нас незвичайно много, опублїковано однакож мало.

Може найгарнїйшою частиною, на мою гадку, з цілого збірника єсть опублїкований на сторонах 256—279 сельский лїчебник, з рукопису кінця XVIII в. достарченого редакторови В. Ф. Степаненком. Народня медицина у нас так занедбана, так мало про ню маємо відомостий, так мало материялу публїковано, що навіть за найменші на тім поли додатки ми повинні збирачам бути вдячні.

Тому що на збірнику зазначено: Выпускъ 1, можна сподїватись, що десь в недовгім часї появить ся тогож збірника випуск 2, а може й більше. Щобиж другий випуск зискав як найбільше на вартости, мушу ту висказати деякі свої уваги, котрими покористувати ся редакторови булоби можна вже при друкованю. В збірнику сім поміщені материяли з кількох ґуберній, а то Чернигівської, Волинської, Харківської, Полтавської, Катеринославської. Не вже-ж в усїх тих ґубернїях нема в виговорі жадних, хоть би й малих ріжниць? То трудно припустити! Колиж такі ріжницї істнують, то чомуж їх не означити? Так само чому поодинокі слова не акцентовані? Таж лишень тодї буде можливим видати повний словар нашої мови з увзглядненєм всїх нарічий, коли докладно всї властивости, навіть найдрібнїйші, будемо зазначувати. Належалоби також компетентним людям застановитись, чи не удалоби ся зорґанїзувати у нас експедиций наукових ві всїх округах, чи повітах

всеї України-Руси, зібрати материяли передовсїм з увзглядненєм диялектольоґії й зробити дїло нерукотворне. Рівнож на правопись треба би більшу вагу класти, бо чим правопись докладнїйша, тим вартість материялів більша.

На шкоду виходить також збірникови, що нема в нїм жадного показчика, який єсть примїром у Ястребова, або в Етноґрафічнім Збірнику Наукового тов. ім. Шевченка, що знаменито спорудив др. Іван Франко. Показчики такі значно улекшують перегляд, тому ж суть они важні і при кождім збірнику конечні.

*Волод. Гнатюк.*

Jił — Stosunki narodowościowe w Galicyi wschodniej. I. Archidyecezya lwowska obrz. rzym. kat. (відбитка з „Nowej Reformy"). Краків, 1894, 125, XVIII табл.

Правду сказавши, брошурка ся властиво не заслугує на широке обговоренє в поважнїм письмі науковім, бо ж се не праця наукова, а відбитка цїлої серпї артикулів, що минулого року (1894) появились в краківскій „Nowej Reformie" під тим самим заголовком. На підставі даних взятих з послїднього спису людности Галичини стараєсь автор д. Jił, очевидно псевдонїм, довести, що у всхідній а почасти і в західній (!) Галичинї Поляки швидко винародовлюють ся в користь елементу руського та приходить до конклюзиї, що як так дальше піде, то стануть они не тільки Русинами, але в наслїдок пропаґанди „москвофільскої" самими заввятими ворогами польскої народности та „польского" обряду. Причину русченя Поляків і то коренних, бо потомків мазурских колонистів, добачує д. Jił в руській церкві і школї. Тож звертає увагу загалу польского на небезпечність, що грозить Полякам з сего боку і радить противитись тим шкідним впливам костелом і охронками, школою та читальнями польскими, „кулками" рільничими etc.

Виводи ті се відгомон піднесеного послїдними часами польскими часописями крику на звістну тему „ucisku Polaków przez Rusinów" та прочитавши їх безсторонний читатель не знає, чи сьміятись, чи обуритись. Бо ж на кождий спосіб се груба несовістність закинути аґресивність руській церкві, що в нинїшних часах мимо всяких конкордатів мусить придержуватись дефензиви, або говорити про покривдженє Поляків Русинами на поли шкільництва, коли вистарчить прочитати яке небудь число не то руських, але і польских справедливійших часописей (vide Monitor 1895 ч. 35), щоби витворити собі ясний погляд в квестиї, кому властиво на тім поли дїєсь кривда. Виводи свої піддержує автор цифрами статистичними. Метода єго така, що хотяй в теориї нїби не признає ідентичности обряду і народности, то однак в практицї

придержуєсь він тої засади, що всї римо-католики се Поляки, однак не всї греко-католики Русини.

Брошурцї д. Jiг'а належалаби ся острійша критика, однак на се не позваляє повага орґану наукового, в якім ся згадка наша поміщена. Впрочім належиту відправу дістав він в своїм часї від публицистики руської, тож відсилаємо читателя, що хотїв би ся близше познакомити з виводами д. Jiг'а, до обширної та основної критики его елокубраций, яку замістило минувшого року „Дѣло". (1894 ч. 175--177. *Л.*

А. Потебня — Языкъ и народность (Вѣстникъ Европы, 1895, IX с. 1—37).

Під тим титулом з'явилась стаття нашого земляка, знайдена в його паперах; невважаючи на незакінчену свою форму, вона звернула на себе загальну увагу, порушуючи дуже важне питаннє, а вийшовши з під пера чоловіка, що в сфері фільозофії мови належав до найбільш глубоких знавців. Тож уважаємо відповідним подати трошки більше справозданнє з неї, не вдаючись в критичну оцїнку.

І в науцї і в суспільстві зустрічаємо погляд, що духовна ориґінальність народа стоїть в певних відносинах до його культури, й під впливом культури ознаки такої ориґінальности заникають більш і більш. Тільки в глухих кутках края, де краєвид обмежуєть ся своїм рідним селом, повітом, — можна знайти характерне убраннє, характерні звичаї, повіря и т. и., але всї такі прояви самостійности гинуть в осьвіченім суспільстві. Се буває від того, що між окремими народами розпочинають ся більш й більш інтензивні зносини, і поруч з такими зносинами й переиманнє стає все частїйше й частїйше, а полекшує такі зносини й переймання росповсюдженнє межинародних мов; з другого боку — характерні черти кожної мови з годом по-троху заникають; з розвитком культурним лоґічний елємент мови має більш ваги (значіння), нїж голосовий; на підставі сього де-котрі вчені кажуть, що може істнувати всесьвітня мова, й що се було б дуже добре.

Розберем сей погляд. Він приводить до иньшого питання: яке значіннє має в житю людини й народу переиманнє взагалї? Все, що робить людина має ознаки єї духовної самостійности. Кожна праця, все в духовній сфері стоїть в певнім звязку з духовним сьвітоглядом, з духовним загальним укладом. Той, хто переймає, робить не теж саме, бо для сього нема нїякої фізичної можливости, але робить щось подібне. Отсе справедливо як для сфери фізичної, так й для сфери духовної. Виходячи з сих загальних, всякому звістних думок, ми доходимо до того

виводу, що переймание є тільки більша або меньша степень самостійности. Се справедливо що до самостійности і мови, і народів взагалї, що стоять в обопільних відносинах; обопільний вплив є тільки взаємне підбуджуваннє, імпульсованнє. Народ, як і мова, як і окрема людина, має свої індивідуальні, особисті ознаки. Прикладів істновання таких ознак, індивідуальности в схожих речах можна знайти дуже багато: нема, наприклад, одности християнства у всьому сьвітї — істнує християнство західне, всхіднє, руське, німецьке, латинське, воно безпосередне звязано з тою сферою, де виявилось. Теж можна спостерегти і в т. з. перехожих оповіданнях: ідеї їх однакові, але обробленнє, розуміннє їх, ті або иньші риси, подробицї стоять в залежности від духовної індивідуальности народа. Теж можна спостерегти й в штуцї: все лежить в тім, як її приймали, і як її розуміли.

Як би мова була тільки приводом до висловлювання думки, що істнувала зовсїм зложеною й незалежно від мови, як і думали де-котрі, то не булоб нїякої ріжницї, якою мовою вимовити думку. Ріжниця між мовами булаб таж як між письмом ріжних альфабетів. Для нас що до читання не має ваги яким способом надрукована книжка, аби тільки можна було її розуміти, теж й для думки не мало б значіння, на якій мові її висловити; на сей погляд ріжниця між мовами не важна, привязаннє до мови є тільки дїло призвичаєння, переміните мову на иньшу й вимислити всесьвітню дуже легко. Але сей погляд не вірний: мова є привід до відмінювання перед'язикових елементів думки, се так сказати привід до творення думки. Мова є система способів думання. Кожна мова є самостійне закінчене цїле, де кожна подробиця стоїть в звязку з цїлим; її можна порівняти з зором: як там всяка відміна в устрою нервів, так і в мові всяка переміна дає нові самостійні комбінациї вражінь і думок і тим відмінює весь сьвітогляд людини. Мови зістають ся самостійними навіть коли хто розуміє кілька мов: всякий спостерегав за собою, що переміняючи мову, він переміняє ніби зараз характер й напрямок думки.

З другого боку при відмінї змісту, думка ненароком повертаєть ся до тієї або иньшої мови. Ми маємо багато прикладів до сього: в західно-руських грамотах зустрічають ся то елементи української то польської, то славянської мови, й се зовсїм не випадково. Тютчев, російський славянофил, з-малу в сїмї чув французьку мову й сам уживав її в прозї, але поетичні твори писав тільки на російській мові. Се показує нам, що в одній людинї мови звязані з ріжними сферами духової дїяльности. Як самостійні мови, так самостійні й наріччя одної мови, хоч і мають багато спільного між собою. Ріжні наріччя для вірного чуття се щось непаче ріжні музичні струменти; хоч вони й не однаково усовершені, але їх не можна замі-

нити один другим. Є чуття й думки, що ніякий талант не може їх викликати загально-лїтературною мовою, а легше локальним нарічєм. Є письменникі талановиті в писаннях, писаних рідним нарічєм, тимчасом як твори їх писані загальною лїтературною мовою не мають значіння. — Їх творів, писаних рідним нарічєм, не можна замінити, як науковий материял, збірниками народної поезиї, слів й фразеолоґії.

З того, що мови, як і нарічя зовсїм самостійні, вже ясно, яке значіннє мають переклади. Думка в ориґіналї й думка в перекладї нїколи не заступає одна одну. Доказ сьому можна знайти в поезиї. Пісня в перекладї не робить такого враження, як в ориґіналї. Переклад не може замінити ориґіналу, хоч всеж таки добрі переклади користні; в всесьвітньої історії лїтератури ми всюди стрічаємо часи наслїдувань: знанє чужоземних мов поруч з добрими перекладами побільшає в народї запас духових сил, що потім знайдуть собі вихід в самостійній творчости. Можна думати, що розвій самостійности стоїть в звязку з ростом внутрішньої одности, що розвиваєть ся скорійш ніж одність загально-народня.

Але иноді ориґінальність може під тим або иньшим впливом згинути; тодї настає се, що зветь ся денаціоналїзациєю. Денаціоналїзация є така переміна в народному життю, коли народня традиция, що головним робом містить ся в мові, зовсїм пропадає чи заникає до того степеня, що вже не має своєї ваги. Повна денаціоналїзация може бути тільки в житю поодиноких людий. В життю народа традиция між двома поколїнями може ослабнути в певній мірі, але зовсїм згинути не може, повної денаціоналїзациї не може бути. Коли траплять ся обставини відповідні для денаціоналїзациї, тоді народу треба попереду забути те, що він знав: се задержує загальний єго розвиток, і мерзість запустїння панувати ме в життю духовнім народа, поки він не навчить ся чужої мови й приладить ся до чужого народа. Але разом з сим він внесе в чужу мову, в чуже життє ознаки свого духовного складу, що з одного боку оживить і дасть нові сили, а з другого боку внесе елементи розкладу, й се буде тим скорійш чим більш мав денаціоналїзований народ ориґінальности й духовної сили.

Але треба занотувати, що не можна розуміти слово „денаціоналїзация" вузко, як роблять се оборонцї ідеї національности, що для них національність є сума певних ознак характеру народа, вірувань, звичаїв etc. Се ще не буде денаціоналїзация, коли інтеліґентна людина відріжнить ся від духовного складу чоловіка простого своїм сьвітоглядом: при такій ріжниці їх звязує між собою одність елементарних способів думання, а вартість їх не меньшає за для зложености працї, де вони уживають ся. В лїтературно-осьвіченій людинї ознаки духовної індивідуальности народа зістануть ся цїлї й непорушні довше, як у простого люда. Після

всього сього ми прийдемо до того виводу, що цивілїзация сама по собі помагає зміцненню своєнародности, бо з розвоєм цивілїзациї починаєть ся й лїтература, що головним чином спасає від денаціоналїзациї.

Де хто виставляє факт істнування національних лїтератур, як довід можливости сполучення народів: під впливом зносин, кажуть вони, мови будуть ассимілювати ся, й нарештї всї народи арийської раси уживатимуть загальну, всесьвітню мову. Але сього не може бути: з одного боку — одна загальна мова цїлої раси подїлила б ся на кілька наріч, а з другого боку не можна думати, що сполученнє народів було разом з тим і з'єднаннє мов. Руська (русская) мова, наприклад, не є сполученнє всїх мов в одну, а тільки сума наріч, що уживають на території Росиї.

Що до мови, то треба завше мати на увазї ріжницю між національністю й народністю, бо значіннє їх ріжне. Здаєть ся дуже ясним, що самосьвідомість народної одности істнувала вже дуже давно, але навпаки про національність кажуть, що вона виявилась вперше тільки на початку нашого віку. Ідея національности не є продукт народного сьвітогляду, се ідея поодиноких людий, ідея — покласти ті або иньші ознаки індивідуального духовного розвою народа в основу своєї діяльности; таким робом ся ідея є продукт думок тільки одної частини суспільства, одного лїтературного та полїтичного напряму. Ідея національности все є родом мессиянїзму: апотеоза тих або иньших духовних ознак народу, що їм всї повинні корити ся. Але не можна згодитись з тим, що в ідеї національности, як кажуть де-котрі, є неправда, застій і реґрес: з одного боку у сієї ідеї й не було б діячів й апостолів, коли вона була б цїлком неправедною, а з другого боку репрезентанти сього напряму, навіть коли їх ідеали припізнені, — діячі проґрессу, що можна бачити і в історії. Більш справедливий закид можна зробити прихильним до ідеї національної за їх телеолоґічний погляд на історию, за те що вони зазначають наперед дорогу розвою цивілїзациї, й її мети. Отсей телеолоґічний погляд на історию виказуєть ся в їх проріканях про велику й славну будущину свого народа, тимчасом иньшим народам вони пророчать денаціоналїзацию. Але на се кожний може відповісти, що такі прорікання тільки прорікання й нїякої реальности не мають, і що розвій цивілїзациї (проґресс) має метою щастє всїх народів, а не одного тільки. Проти ідеї національної звичайно виставляють т. з. право національних культур, себ то право кожного народа на самостійне істнуваннє й свій окремий розвій.

Переміна поглядів на відносини між загально-людським і народним, між народним і особистим є знак більшого розвою інтелїґенциї. Між загально-руським (русским) й народним є така ріжниця, як між льоґічним

і реальним, загально-людське не має реального істнування, се тільки абстракция. На підставі сього вже легко можна прийти до думки, що не можна жертвувати народне, — як живе й реальне, для загально-людського, як абстрактного й мрійного.

Зістаєть ся сказати де що про відносини між загально-людським та особистим в історії. По Штейнталю декотрі і то найбільш благородні й талановиті індивідууми відрізняють ся з загалу й доходять до розуміння загальних ідеалів та законів. Такогож погляду держать ся й иньші вчені. В першій стадиї свого істнования, на низшім ступеню свого розвою народи не відрізняють ся один від другого. Але потім, з більшим розвоєм, в народї являють ся поодинокі особи, що в них виявляють ся ознаки духовного складу народа; й що більш буде таких поодиноких людий, тим повнійше виявить ся духовний характер народа. Поруч з сим досягають свого висшого розвою загально-людські ознаки, й тільки при таких умовах може істнувати лїтература в повнім значінню слова. Що далї, то більш стає таких поодиноких осіб й в звязку з сим поступає діфференциация народів, однаковість їх з часом все зменьшуєть ся, але за те більш й більш без перерви росте їх обопільний вплив.

*Ол. Г-ий.*

Лѣтопись историко-филологическаго общества при императорскомъ новороссійскомъ университетѣ, Одеса, 1894, т. III с. 109+260, т. IV, византійское отдѣленіе II с. 316+128.

Поруч з давнїм історичним товариством одеським (Общество исторіи и древностей) засновало ся 1888 р. при унїверситетї нове історично-фільольоґічне з широкою проґрамою — „помагати розвитку й розпростореннюзнання історичного і фільольоґічного“ взагалї; але вже 1891 р., з нагоди ювилея патр. Фотия, ухвалено засновати при товаристві специяльний відділ византийський. Наслїдком того й орґан товариства — „Лѣтопись“ (перший том її вийшов 1890 р.) подїлилась на дві серії — загальну й специяльну — для византийського відділу. Р. 1894 вийшло два томи лїтописи — один з загальної, другий — з византийської серії.

Т. III (загальний) подїляєть ся на дві частини — хронїку товариства й відділ материялів. В першім відділї уміщено справозданнє товариства з р. 1890—3 та описано спорудженнє й посьвяченнє гробовця звісного слависта В. Григоровича, одеського професора, і некрольоґи. В другім відділї знаходимо опись колекциї документів ґр. Толстого, зроблену проф. Ол. Марковичом, і материяли етноґрафічні з Новоросиї, зібрані д. В. Ястребовим; за останні була вже мова в відділї бібліоґрафічнім, що до колекциї ґр. М. Толстого (в Одесі), вона обіймає акти

XVII—XVIII в. про колонїзацию Слобідщини, по части вже описані тим же проф. Марковичом в Київ. Старині за р. 1889.

Том IV подїляєть ся на відділи розправ і хронїки. Розправи, присьвячені специяльним питанням византийської історії й археолоґії, близше до нас не належать. В відділї хронїки видруковано статї Г. Бараца про слїди юдаїзму в давнїм руськім письменстві і А. Петрова про місионерську дїяльність св. Кирила в Хазарії; про останню також мова в відділї бібліоґрафічнім, про першу буде. По тому йде бібліоґрафічний огляд новинок наукової лїтератури, що належить до Византиї.

*М. Г.*

Извѣстія историко-филологическаго института кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIV, 1895 ст. 10+54+III+168+XII +388.

В офіцияльнім відділї сього тому ми знаходимо справоздання інституту за 1893/4 р. Можна занотувати, що декотрі з професорів присьвячували свою працю питанням з історії України-Руси: наприклад — проф. Качановский — „Малорусскій духовный стихъ о Єгоріи Храбромъ", проф. Петухов — „Къ біографіи А. А. Котляревского". На студентськім вечері один з студентів д. Федоров прочитав реферат про Квітку.

В неофіцияльнім відділї знаходимо статї д. Добіаша — „Замѣтки по греческому синтаксису" и д. Фогеля" — T. Ciceronis Cato Major de senectute съ русскими объясненіями". В додатку заміщена цікава для нас праця М. И. Лілєєва: „Изъ начальной исторіи роскола на Вѣткѣ и въ Стародубьѣ XVII - XVIII вв." -- закінченнє першої частини; про працю сю буде мова осібно. *Ол. Г-ий.*

Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny, serya II, t. VI—VIII, Краків, 1894 і 1895, ст. 402 + 391 + 426.

З праць, що поміщені в згаданих томах, дотикаєть ся Руси-України тільки одна, а се простора монографія К. Гека про Зїморовичів на підкладї тогочасних відносин міста Львова. Що ся моноґрафія заслугує того, щоб з нею близше познакомити ся, для того подаємо її перегляд на иньшому місци.

Зі студий лїтературно-критичних найважнїйшою єсть М. Кавчиньского: Причинок до вияснення Імпровізациї Міцкевича та 3-ої части Дідів. Ту автор аналізуючи поему польського поета порівнує її з Фавством Гете, Moïse француського поета Альфреда де Віні (Vigny), з Про-

метеєм Есхиля і Ґете та констатує складовий вплив згаданих творів на Імпровізацию і взагалї третю часть „Дідів“.

Проф. А. Брюкнер помістив дальші части (2 і 3) студиї про середньовічну латинську поезию в Польщі. Заслугує уваги з того відділу ще Е. Порембовича праця про Андрія Морштина, яко репрезентанта барока в поезиї польській, та Гната Хржановського про „Facecye“ М. Рея.

По студиям язиковим поміщені: А. Калини — Словар язика полабського Ів. Парум Шульце (часть III); І. Радлиньского — Словар дїялєктів народів камчатських, а то діялєкту Коряків східних по записскам проф. В. Дибовського. Фран. Крчек подав обширну студию про старопольській язиковий памятник звістний під назвою Modlitewnik Nawojki; І. Розвадовський про латинські слова, що робились від participium passivi, а І. Бистронь про вживанє genetiv-у в мові польській, яко причинок до історичної складнї польської.

Розслїдам старої польської мови посьвятив також Л. Малиновський о Євангелию сьв. Матїя чи проповіди, що винято з рукописів біблїотеки капітульної в Празї. Тогож автора студия про т. зв. Ґльоси польські в кількох рукописах латинських в XV, що находять ся в згаданій біблїотецї і львівському Оссолїнеум. Вкінци згадати належить про Л. Штернбаха: Fabularum Aesopiarum sylloge та Dilucidationes Aesopiae.

*С. Т.*

**Сборникъ правовѣденія и общественныхъ знаній. Труды Юридическаго Общества, состоящаго при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ** Т. I 1893 г.; т. II, 1893; т. III, 1894; т. IV. 1895 г.

Московське Юридичне Товариство мусїло зупинити виданнє своєї часописи „Юридическій Вѣстникъ“. Причина зупину — цїлком примусова: попередній мінїстр справедливости зажадав від редакциї наукової часописи аби підтримувала його реакцийні заходи проти суду присяжних, редакция відрекла і її примусили зупинити виданнє періодичного орґану. Замісць часописи Товариство з р. 1893 почало видавати „Сборникъ правовѣдѣнія“. Томи, що вийшли до сього часу репрезентують ряд прегарних статей найлїпших російських правознавцїв з поля суспільно-економічного і історично-юридичного. Через те що статї сї не дотичуть або й зовсїм не відносять ся до України-Руси, то ми обмежимось лише побіжним оглядом їх.

В першому томі уміщено статю д. Семевского „До історії селянського питання“, де звісний дослїдувач селянського питання в Росиї роз-

глядає відносини до сього питання славного російського сатирика Салтикова (Щедріна), що пережив часи запалу фурєрізмом і був самовидцем всіх тягарів крепацтва, був сьвідком боротьби за волю і з рештою бачив наслідки реформи.

З других статей першого тому можемо навести ст. д. Красноперова „Сільска жінка перед волосним судом". Материял, використаний автором, відносить ся переважно до Ставропільської і Самарської ґуб. Загальний вивід, зроблений автором, такий, що становище жінки-селянки в Росиї не є висшим від становища її віку XVII: нечемне поводжіннє з нею чоловіка, лайка, бійка, несправедливе відношеннє волосного суду — се звичайні прояви сїльського народного життя в Росиї. В другім томі збірнику видруковано реферат д. Сторожева „Московське урядованнє в Вильнї XVII в." — таж сама статя, що була уміщена в І т. „Трудів" IX Археолоґічного з'їзду. В попереднїй рецензиї на сей том „Трудів" я про неї нічого не говорив, для того дозволю собі тепер сказати кілька слів про статю д. Сторожева. Вона уложена переважно на підставі II т. „Актів Московської Держави", себ то на підставі відписів до Москви Виленського воєводи князя М. С. Шаховского рр. 1658—9.

Становище московського воєводи у Вильнї було не дуже то приємне. По московским звичаям, він не мав жадної фактичної сили, бо боячись царського гніву, мусів про кожну дрібницю питать ся центрального уряду. А сей останнїй з одного боку виявляв „ласку" всім, хто складав йому присягу на вірність, а з другого боку був і не від того, щоб тяжко покарати аби тим підтримати „государево діло".

Так, воно ознаймує усім „ласку і береженнє і привіт", але тим часом наказує усіх, хто не зложив присяги, кидати у вязницю (р. 114). Цікаве відношеннє людности до московського уряду: не зложило присяги так багато, що як бачимо з відпису воєводи, заперти до тюрми не можна було — місця бракувало. Московський уряд мало був приготований: Шаховський не знав польської мови і на силу знайшов тямущого чоловіка! (р. 116). „Шалоств и воровство" жителїв, загальна втікачка салдат з московського війська (р. 119), невмілі кроки московської дипломатиї — допомогли Москві стратити свої завоювання.

Спинимось також і на другій статї д. Сторожева в III т. Збірнику „До питання про сучасний стан науки історії російського права" (р. 46 і ст.). Виводи і обсяг порушених питань в сїй статї далеко не відповідають її широкому назвиску. Автор розглядає причини того невисокого рівня, що займає тепер наука історії російського державного права: з часів Нєволіна вона нічого не зискала нї з материялів, нї з дослїдів. Він спераєть ся насамперед на те, що професор історії російського

права мусить бути доктором державного права, значить попередні студиї його не відповідають катедрі. Але головне те, що видання джерел права й історії його майже всї урвались: Археографічна комісия в Петербурзї досї навіть не скінчила видання лїтописей та на її видання не все можна й покласти ся. Справа описи архивів замерзла, надтож невдалі були проби описів, проєктовані Московським Архивом Міністерства Справедливости. От такі то безвідрадні виводи зробив д. Сторожев. Дійсно, в приватних бесїдах раз-по-раз чути нарікання на недбальство Археографічної комісиї і тому не можна не пошкодувати що д. Сторожев, людина в усякім разї досьвідчена на архивних справах, нападаючи на комісию, причепив се до справи про стан науки російського права взагалї й надав всьому сьому таку безбарвну і таку бездовідну що до своєї поверховности форму. На кінець огляду „Збірника" я наведу переказ статей з правничого фаху що хоч належать до чужих нам місцевостей Росиї, але мають і загальнїйший інтерес. В II і III томах уміщено статї Швецова — Форми громадського володїння на Алтаї (т. II, p. 145—192; т. III p. 191—229); в III зазначимо ст. Біншпока — Материяли для історії російської тюрми (p. 151—229) і Чуракова — Економічне становище „боровщиків" (поліщуків) Яранського повіту (p. 229—247); в IV т. ст. Кауфмана — Орґанізация й головнїйші виводи господарсько-статистичного дослїду в Іркутській та Єнісейській ґуберніях (p. 153—171). *М. Д.—З.*

Временникъ Эстляндской губ. Подъ редакціей Ал. Харузина, секретаря комитета (Труды Эстляндскаго Статистическаго Комитета, томъ IX, кн. I, 1893 годъ) Ревель, 1894 р., 411 стор.

Книгу, сю варто обговорити на сторонах нашого видання: в нїй уміщено де-кілька статей, що дотикають близько давньої руської історії.

Насамперед треба зазначити працю Н. Н. Харузїна „Огляд доісторичної археолоґії в Естляндскій, а також Ліфляндській і Курляндській ґуберніях на основі праць місцевих дослїдників" (p. 86 - 230). Археолоґія Прибалтийського краю перемежуєть ся з археолоґією руською; руським дослїдникам треба б її пильнувати: досї лишаєть ся цїлком не виясненим питаннє про давнїйші культурні зносини Руси з Ливами і Естонцями. Питаннє се може бути роз'язане лише на полї археолоґії, бо майже жадних лїтописних вказівок на се нема. Про теж не дуже легко стежити за німецькими працями з місцевої археолоґії: всї вони порозкидані по дрібних місцевих виданнях і зібрати їх тяжко. З сього погляду праця д. Харузїна буде дуже пожиточною. Вона не дає самостійних дослїдів, але за те автор совістно зібрав в нїй і факти, і особливож виводи, зроблені

місцевими археолоґами краю. Автор старанно вистудиював широку літературу річи; для того не можна не закинути авторови того, що він не прикрасив свою статю ще й малюнками, бо без них археолоґічна робота багато тратить на своїй вартости. В праці д. Харузіна історик знайде дуже докладний огляд гадок про національність балтийських могил; багато вчених шукають тут і Ґотів, і Ґерманців, і Скандинавів і Славян, часто забуваючи про самих Ливів (р. 189—236). З иньших статей збірнику до історії належить ще невелика статя Муравєва „З питання про розвій суспільного устрою міста Ревеля“, але її назвиско не відповідає змістови: се лише голий переказ фактів. Статя звісного дослідувача краю д. Трусмана „Руські елементи в Естляндиї XIII—XV віку“ (р. 55—85) визначуєть ся звичайним в його працях туманом і нового нічого не дав.

*М. Д.—З.*

## Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Огляд українсько-руських часописей за р. 1895:

- Записки Наукового Товариства імени Шевченка
- Правнича Часопись
- Зоря
- Правда
- Учитель
- Народ
- Діло
- Буковина.

Труды девятаго Археологическаго Съѣзда въ Вильнѣ, Томъ I, 1895.

Древности — Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, т. XV, вып. I, II 1894.

Древности — Труды Славянской коммиссіи императорскаго московскаго археологическаго общества, т. I, 1895.

Dr. Rudolf Abicht — Слово о полку Игоревѣ. Das Lied von der Heerschaar Igorjs. 1895.

Др. Кость Левицкий — Правда Руска, памятник законодатний права руского з XI віку, 1895.

В. Сергѣевичъ — Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права. 1894.

Н. Д. — Іерархія всероссійской церкви отъ начала христіанства до настоящаго времени, т. I, II, 1892—4.

Е. Голубинский — Исторія канонизаціи святыхъ въ Русской церкви, 1894.

A. Prochaska — O prawdziwości listów Gedymina, 1895.

— Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem, 1896.

Akta grodzkie i ziemskie т. XVI, 1894.

Ѳ. И. Леонтовичъ — Источники русско-литовскаго права, 1894.

В. К. Стукаличъ — Бѣлоруссія и Литва. Очерки изъ исторіи городовъ въ Бѣлоруссіи, 1894.

Г. Крыжановскій — Рукописныя евангелія Волынскаго Епархіальнаго Древнехранилища, 1895.

K. Heck — Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów (Ozimków) część I. (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny, serya II, t. VIII), 1894.

Н. Оглоблинъ — Розыскъ 1662 г. о злоупотребленіяхъ московскихъ ратныхъ людей въ Малороссіи, 1895.

В. О. Эйнгорнъ — Рѣчи произнесенныя Іоанникіемъ Галятовскимъ въ Москвѣ въ 1670, 1895.

М. Марковскій — Антоній Радивиловскій, южнорусскій проповѣдникъ XVII в., 1894.

С. Недѣльскій — Уніатскій митрополитъ Левъ Кишка и его значеніе въ исторіи уніи, 1894.

Ю. Тиховскій — Мнимая типографія Почаевского монастиря, 1895.

Путевыя письма Измаила Ивановича Срезневскаго изъ славянскихъ земель, 1895.

Кирпичниковъ — Очерки по миѳологіи XIX в., 1894.

Б. Д. Гринченко — Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, вып. I, 1895.

Jił — Stosunki narodowościowe w Galicyi wschodniej, 1894.

А. Потебня — Языкъ и народность, 1895.

Лѣтопись историко-филологическаго общества при императорскомъ новороссійскомъ университетѣ, т. III—IV, 1894.

Извѣстія историко филологическаго института кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIV, 1895.

Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny, serya II, t. VI—VIII, 1894—1895.

Сборникъ правовѣденія и общественныхъ знаній. Труды Юридическаго Общества, состоящаго при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ, т. I—V, 1893—1895.

Временникъ Эстляндской губ. Труды Эстляндскаго Статистическаго Комитета, т. IX, кн. I, 1894.

# Справоздане

## з діяльности виділу Наукового товариства імени Шевченка у Львові за час від 1 січня до 31 грудня 1895 р.

На одинацятих загальних зборах товариства, що відбулись дня 2 лютого 1895 р. став головою товариства посол Олександер Барвіньский, а вибраний загальними зборами виділ уконституував ся так, що заступником голови вибрано проф. Сидора Громницкого, секретарем п. Осипа Маковея, адміністратором і касиєром п. Костя Паньківского. Крім сих належали до виділу: проф. П. Огоновский, судия А. Дольницкий, а заступниками виділових були проф. В. Білецкий і О. Макарушка. По від'їзді п. Осипа Маковея до Черновець покликано до виділу зеступника виділового п. Остапа Макарушку, що від марта с. р. був секретарем виділу. Крім сих входили в склад виділу директори секций: математично-природничо-лікарскої пр. Верхратский, а історично-фільозофічної М. Грушевський. Управителем бібліотеки, що мав до помочи платного помічника був М. Грушевський; йому-ж поручено редаґоване „Записок", редактором „Історичної Бібліотеки" остав на дальше сов. О. Барвіньский, редактором „Часописи Правничої" др. К. Левицкий, „Зорю" підписував до часу свого виїзду п. О. Маковей, відтак п. К. Паньківский, а впорядчиком літературної части остає доси п. Володимир Левицкий (Василь Лукич) в Станіславові.

В році 1895 відбув виділ 10 засідань і полагоджував на них головно справи адміністрацийні, поручивши рух научний в товаристві своїм трьом секциям. З огляду на те, що про рух науковий зладжено осібне просторе справоздане, обмежуєсь тут виділ на подану найважнійших дат з управи товариства.

На видавництва наукові, які в р. 1895 дуже помножились, мало товариство від міністерства просьвіти 1500 зр., з сойму краєвого

1000 зр., на „Історичну Бібліотеку 500, крім того дар з України в сумі 1200 зр. призначених на розширенє наукових видавництв нашого товариства. — Високому Міністерству, Соймови краєвому і приватним Добродіям складає виділ подяку. Сї фонди обернено головно на покритє коштів печатаня видавництв товариства, так що товариство прелїмінувало в р. 1895 лише 400 зр. на ремунерациї авторам за працї поміщувані в „Записках“ товариства.

Значний недобір виказувала „Зоря“ лїтературно-наукове письмо для родин, при котрій виходить ще все российско-україньский Словар. До лютого 1894 мала ся часопись кількасот передплатників на Українї і не потягала так великого недобору за собою як нинї. Заходи, які товариство чинило для відзисканя в Росиї дебюту для „Зорі“ остали без успіху, так само не дала цензура дебюту для российско-україньского Словаря, хоч по указу з р. 1876 словарі україньскі повинні бути допущені в Росию. Мимо того, що товариство поносить великі видатки на видаванє „Зорі“, сеї одинокої часописи для руских родин, однак розписало в р. 1895 конкурс на премійні новелї. З 12 надісланих праць признано трьом працям премії. Jury, що складало ся з пп. дра Ів. Франка, проф. В. Білецкого і К. Паньківского (др Ол. Колесса з причини недуги і занятя не згодив ся бути членом jury), узнало за найлїпші повістку В. Чайченка: „Хата в балцї“, відтак О. Маковея: „Весняні бурі“, вкінци Коцюбиньского: „Задля загального добра“. А до печатаня поручено новельки: „Градобур“ о. М. Петрушевича, „Бобо“ М. Кордуби і „Золоте серце“ Ярошиньскої. Повість дра А. Чайківского „Олюнька“ поставлено hors concours і поручено виділови її набути від автора. Коли-ж виділ з браку фондів набути її не міг, взяла її на власність і випечатала Бібліотека найзнаменитших повістий Дїла. — Таку саму суму що і в р. 1895, себ то 150 зр. призначило товариство на премії і в р. 1896, надіючись, що тим розбудить живійший рух між нашими беллєтристами та що й наша навіть до гарної лїтератури байдужна інтелїґенция знайде як найвідповіднійшу для себе поживу духову. — Старанєм виділу було дбати про се, щоби в „Зорі“ поміщувались статтї змісту інтересного для наших родин: тому старано ся також о переклади найцїннійших творів з лїтератур чужих, а наукову річ обмежено тим більше, що розправи наукові найдуть все місце в чим раз то більших Записках.

Накладом товариства виходили р. 1895 сї виданя періодичні:

Трехмісячник: Записки Наукового товариства імени Шевченка під редакциєю М. Грушевського.

Трехмісячник: Часопись правнича, під редакциєю дра К. Левицкого.

Двотижневник: Зоря під редакциєю В. Левицкого.

Неперіодичні: Жерела до історії України-Руси т. I під редакциєю М. Грушевського.

Словар російсько-український т. II під редакциєю М. Уманця.

Етноґрафічний Збірник т. I під редакциєю М. Грушевського.

Історична Бібліотека т. XVIII під редакциєю Ол. Барвіньского.

І. Кокорудз Проф. О. Огоновский.

Г. Величко Політичні і торговельні взаємини Руси й Византиї в X і XI столітю.

І. Франко Наймичка Т. Шевченка.

К. Студиньский Адельфотес, — Панеґірик Ευφονια веселобрмячая.

В. Левицкий Еліптичні функциї модулові (відбитки з „Записок“).

О. Кониський Т. Шевченко під час розцьвіту його кебети.

— Проба улаштованя хронолоґії до творів Т. Шевченка.

М. Крамаренко Різдвяні сьвята на Черноморий.

О. Роздільський Галицькі народні казки.

Руска Правда під ред. К. Левицкого.

Кобзар Т. Шевченка т. III.

Твори С. Руданського т. I.

Писання Т. Зіньківського т. II.

М. Старицький Облога Буші (накладом редакциї Зорі).

В. Чайченка Байки (теж).

О. Кониський Грішники (теж).

Книгарня товариства ще й доси не має відповідного приміщеня хоч концесию на книгарню товариство вже від 3 літ має. Свої видавництва продає товариство поки що в книгарні що приміщена при друкарні. Книгарня наша приступила до премії книгарскої і збільшає свій маґазин своїми тай чужими виданями. В заміну за деякі свої книжки дістало товариство від „Академічного Брацтва“ по 100 примірників III тому Бібліотеки І. Онишкевича і творів Навроцкого, купила значну частину „Бібліотеки найзнаменитших повістий“ і „Історию Галичини“ бл. п. Партицкого, проф. Грушевський дарував своє виданнє: Виїмки з жерел до історії України-Пуси, — словом маґазин книгарні збільшає ся, виділ робив вже навіть приватною дорогою переговори з чоловіком, що міг би стати управителем книгарні.

Для друкарні товариства закуплено за 2230 зр. нові черенки (руский ґармонт), роблено там потрібні направи, закуплюваня дрібні конечні знаряди, але мимо конечної потреби. розширити друкарні з технічних трудностий не можна, хоч тепер має друкарня 3 машини.

Товариство наше удержувало все як найприязнійші зносини з иньшими народно-рускими товариствами, брало участь в устроєню вечерниць в честь Т. Шевченка, вислало свому почетному членови дру В. Антоно-

вичу в Київі з нагоди ювилею єго 35 літньої діяльности наукової письмо, а на ювилей Шафарика привіт телеґрафічний. В призианю ревних трудів в павільоні руских товариств на виставі краєвій р. 1894 подякував виділ окремим письмом проф. В. Шухевичови за єго заходи.

В день уродин Є. В. Цісаря зложив голова товариства на руки Намісника желаня в імени товариства, на що виділ дістав через Міністерство справ внутрішних найвизшу подяку. (Рескрипт з дня 6/IX. 1895 ч. 4165).

Рівно-ж складало товариство ґратуляциї своїми відпоручниками Є. Ем. Кардиналови, дру Сильвестру Сембратовичу, з нагоди іменованя.

Рік 1895 був дуже щасливий для біблїотеки товариства, що містилась поки що в двох комнатах канцелярийних в товаристві. Інституциї наукові причинились до збогаченя єї многоцінними науковими творами, крім того мала біблїотека й приватних добродіїв, як пос. О. Барвіньского, п. О. Кониського, що 2 рази прислав частини своєї біблїотеки для нас, п. О. Бородая, що подарив для нашої біблїотеки богато діл анґлійских і німецких, а для музею деякі прилади електро-технїчні, п. В. Антоновича, п. Якова Миколаєвича, учителя в Полопнім, що прислав давні рідкі друки і метрики старинні. Надто набуває виділ за гроші або виміною за свої видавництва книжки для своєї біблїотеки. І так закупив за суму 100 зр. біблїотеку по бл. п. Омел. Партицкім, і купує при кождій нагоді цінні книжки, особливо всї ті, що відносять ся до біоґрафії і критики творів Шевченка, поставивши собі за завданє, згромадити в своїй біблїотецї повну літературу про свого патрона. — Годить ся тут згадати про милий і цінний для нас дар від В. Тарновского, що до нашого музею дав перо Шевченкове і єго маску ґіпсову.

Канцелярия товариства, що займала 3 комнати в домі „Просьвіти“ прикрасилась в р. 1895 прегарним портретом М. Костомарова, присланим товариству в дарі від п. Ге, на основі заповіту його небіщика батька, славного портретиста.

Виділ сповнюючи на сім місци свій обовязок, вискаже всїм Вп. Добродіям товариства: Інституциям і особам приватним: Спасибі!

Хоч товариство ще не обертало в роцї минувшім значнїйшими засобами материяльними, однак старало ся по можности нести поміч материяльну. Поміч материяльну подавало товариство в першій мірі вдові по М. Шашкевичу Юлїї Шашкевичовій, далї — дрібні запомоги рускій женьскій школї вправ та шкільній помочи. Більшою позичкою прийшло товариство в поміч нашому артистови, п. М. Івасюкови в Монахові, що має тепер проєкт намалювати образ більших розмірів з нашої давнини.

Товариство має під управою своєю два фонди: фонд науковий і фонд на памятник Тараса Шевченка.

Виділ довів до ладу богато адміністрацийних справ, особливо справу довжників, а тепер першою его найблизшою цілию є постаратись о власне поміщенє для товариства.

Число членів виносить тепер 205. В році 1895 приступило до товариства 30 нових членів.

*Остап Макарушка*
секретар.

*Олександер Барвіньский*
голова.

# Наукова діяльність Товариства імени Шевченка в р. 1895.

Записка для загального збору р. 1896.

З кінцем р. 1895 скінчив ся третий рік істнования нашого товариства в ролї наукового. Пригляньмо ся його дїяльности на полї науки, аби пізнавши зроблене, поставити собі певні задачі й desiderata на будуче.

Наукова діяльність товариства розвивалась в роботї секций й видавництвах. Почнемо з перших.

Минулого року було всього 21 засїдань секцийних і на них 38 рефератів; з того секция історично-фільозофічна мала 9 засїдань з 19 рефератами, секция фільольоґічна 7 засїдань з 13 рефератами, секция математично-природничо-лїкарска 5 засїдань з 6 рефератами.

Число засїдань треба признати значним — викинувши ферії, будемо пересїчно мати по два засїданя на місяць: се могло би сьвідчити про значний рух в сфері членів. Годить ся одначе зауважити, що зходини на тих засїданях рідко випадали дуже численними: від того залежало між иньшого, що далеко не всї реферати викликали живійшу дискусию. Хоч се є досить звичайний стан наукових засїдань, але нашому молодому товариству ми жичили-б більшого оживлення.

Можна загально сказати, що на секциї приходили реферати, призначені до друку в „Записках товариства“ (по части і в Часописи Правничій); з того загального числа рефератів доси не прийшло до друку лише три (а взглядно оден). Реґулямін товариства, вимагаючи, щоб розвідки, призначені до друку в „Записках“, переходили через секцию, дає принуку дїяльности секций, що являють ся таким способом переходною інстанциєю до „Записок“. Ініциятиву самих секций в науковій роботї, колєктивну працю членів можна зазначити в двох справах:

в укладі відділу рецензийного „Записок“ і в споряженню наукової термінолоґії. Перша справа виходила з редакциї „Записок“ і почасти трактувала ся на засіданях секций історично філософічної й фільолоґічної, але далеко більше — на сходинах молодших членів товариства, уряджованих поза засіданнями секцийними в господї товариства досить реґулярно протягом всього 1895 р. Що до другої справи, то поодинокі части термінолоґії розділили між собою члени секциї математично-природничої, й одна з частей — термінолоґія механічна — була оброблена минулого року. Розуміє ть ся, що для такої колєктивної роботи лежить поле далеко ширше, вимагає її цілий ряд текучих, більш практичних питань (як правописні, лексичні) і ріжні наукові справи. Можна сподївати ся, що з більшим розвоєм товариства більший розвій матиме й ся діяльність; тепер же сього трудно й вимагати, уважаючи, що роботу секцийну вела властиво не конче численна ґрупа львівських членів. Переглядаючи протоколи засїдань, бачимо, що з загального числа рефератів (38) чотири належало членам замісцевим, решта львівським, з сих останнїх всього референтами (говоримо про авторів розвідок і справоздань, а не тих що реферували працї неприсутних членів) виступало 14 членів, з них 6 мало по одному реферату, решта (28 рефератів) припадає на вісьмох членів. На дальший час в інтересах розвою товариства лежить, щоб до нього притягало ся більше число робітників з иньших місцевостей і взагалї щоб число активних участників в секцийній роботї збільшалось.

Переходячи до видавництв товариства, ми звернемо ся передовсїм до „Записок“. На розвій їх звернена була того року головна увага; я вже згадав, що секциї були як би переходною інстанциєю, де переглядались розвідки, призначені для „Записок“.

„Записки“ почали виходити р. 1892, коли (в осени) видано було перший том, зложений переважно з праць українських співробітників (трьох українців і двох Галичан); се був як би пробний том, призначений для того, аби довести можливість наукового українського видавництва, до чого знаходило ся богато скептиків. В дальших роках заміряно видавати по два томи, але 1893 р. вийшов лише оден доперва 1894, і то не легко — видано два. Дійсно, статї зберались з значною трудностию, а Наукове Товариство, не маючи специяльних фондів на наукові видавництва, а несучи на собі видатки й так на кілька видавництв, знов таки не могло роспоряжати на се й відповідним грошем. Доперва 1895 р. уділеннє значнїйших запомоґ мінїстерством і соймом, разом з жертвою одного патриота, дало можливість уложити осібний буджет наукових видавництв. Редакция „Записок“ заходилась коло розширення

кругу співробітників і орґанїзациї наукової роботи, а наслїдком того можна було розширити й видавництво. Минулого року „Записки“ представляли собою трехмісячник, що подїляв ся на дві майже рівні частини розвідок та материялів, більших і меньших (miscellanea) і оглядів лїтературних (Наукова хроніка й Бібліоґрафія). Таким чином видавництво має реґулярні відділи: розвідки й материяли, miscellanea, наукова хроніка, бібліоґрафія, відомости з Товариства. Всього минулого року було уміщено в першім відділї 15 розвідок з ріжних наук і історичних і історично-лїтературних материялів з вступними замітками, в відділї miscellanea заміток і материялів 16; в 3 і 4 відділї обговорено 51 періодичне виданнє (з того українсько-руських 8, російських 37, польських 4, німецьких 2) і поодиноких книжок і статей 122. Що до змісту припадає в 1—2 відділах: на українську-русько фільольоґію 2 статї, історию лїтератури 8, на історию з помічними науками (археольоґією, археоґрафією й історичною археоґрафією) — 9, материялів історичних і лїтературних 10, розвідок природничих та математичних 2. В відділї бібліоґрафії припадає на історию українсько-руської лїтератури 9, на фільольоґію 4, етноґрафію 15, історию взагалї з помічними науками 46, археольоґію 3, историю церкви 12, історичні й історично-лїтературні материяли 16, право 4, економію й статистику 6, природничі розвідки 2, збірники, словарі і т. и. — 5.

Дальший розвій сього видавництва редакция „Записок“ представляє собі так: воно має розширитись до шости томів на рік (стати двохмісячником) — правдоподібно, се розширенє довершить ся вже сього року; з дальшим поступом має наступити певна специялїзация материялу: тепер осібно виділено правничий відділ, з часом се повинно-б статись і з математично-природничим. Далї поруч з Записками могли-б з'явитись неперіодичні збірники для більших, специяльнїйших розвідок і материялів, а Записки, зіставши ся при розвідках загальнїйшого характеру і дрібнїйших замітках та материялах (типу miscellanea), могли-б розширити свої огляди лїтературні, завівши туди важнїйші явища загально-людського наукового життя.

„Записки“ товариства мали своєю першою метою засновати осередок наукової дїяльности своєрідною мовою і до нього притягнути учених українсько-руських, нашими культурними й полїтичними обставинами призвичаєних ходити в сусїди до чужих видавництв і культивувати чужу науку. Не ставлячи вперед якої небудь проґрами що до напряму, провідних гадок, Записки заховували повну свободу в науковім трактованю річи, ставлячи вимогою лише, щоб робота відповідала вимогам науковости. Маючи таку задачу, не могли вони й вносити на початках якоїсь специялїзациї в змісті, аби не спинити перших кроків наукової роботи своєрідною мовою в таких науках, де вона, задля своєї

слабости, не могла абсолютно бути заступлена специяльними видавництвами.

Поруч з тим, трохи пізнійше — поставлена була ще иньша, специяльна мета — утвореннє в Записках орґана, що давав би перегляд наукової роботи над предметами, що з Україною безпосередно звязані. Та наукова робота останніми часами прибрала так великі розміри, що такий перегляд став доконче потрібним, тим часом не тільки на нашій мові, але й на Україні российській не істнував. Початки такого огляду зроблено було в томах, виданих 1894 р., але систематично поведено його з минулого року. Для повного й докладного переведення такого огляду треба орґанізациї значного числа сил, і від разу великі вимоги годі ставляти; за всім тим деякі галузи наук, як істория українсько-руська, слово й література, представлені були вже доволї повно. А в якій мірі такий огляд задовольняв дійсній потребі, видно було з того співчуття, що знайшов він в учених українських ба навіть чужих. Приведенє до певної повности й розширеннє границь сього огляду для загальної науки — се справа дальших часів, і для неї потрібний дальший прилив науково приготованих сил.

Поруч з „Записками“ виходили попередні видання наукові. Передо всім наложить сказати про Часопись Правничу; зміст її обговорено на иньшім місцї (в Науковій хронїцї), тож нема чого над ним застановлятись; статистично представляєть ся він так: статей і заміток 10, в відділї „заміток лїтературних“ обговорено 9 книг, крім того подавано оречення найвисшого трибуналу судового.

З кінцем минулого року поставлено було зреформувати се видавництво, перенїсши вагу на наукову сторону його й усунувши часть інформацийну (рішення трибуналів і т. и.), а бібліоґрафію зіставляючи загальному огляду „Записок“. Розвідки правничі-ж признано за лїпше задержати в осібности, аби не утрудняти переведення специялїзациї наукових публїкаций в дальшім часї, і видавати їх осібним томом під титулом: „Розвідки правничі історично-філозофічної секциї Наукового товариства імени Шевченка“, таким чином трохмісячник заступить річник, більш меньш того-ж обсяку, що й томи Записок, під редакциєю того-ж дра К. Левицького, що проводив редакцию „Часописи Правничої“ від початку.

Видавництво „Історичної Бібліотеки“, що від двох років перейшло до Наукового товариства імени Шевченка, має більш практичну мету: дати в приступній формі, в рідній мові головнїйші розправи про українсько-руську історию. Минулого року видано один том і розпочато другий, вони містять в собі переклад Костомарова „Мазепа й Мазепинцї“ (з скороченями) й Антоновича „Останні часи козачини на правім боцї

Дніпра". Почавши від сієї останньої моноґрафії, видавництво трохи змінює свою методу видання: доти праці подавались без апарата наукового, уважаючи на потреби ширшої публики, тепер же мають подаватись переклади повні, з усіма примітками, щоби могли заступити первотвір. В дальші томи мають увійти моноґрафії Антоновича й Шульгина про гайдамацтво й моноґрафії про громадський устрій України-Руси в період литовський, польський та часи Гетьманщини.

Крім того як і давнійше, уміщувались статї наукового змісту і в часописи Товариства „Зоря"; заходи коло розвитку „Записок" вправді мусїли в певній мірі відтягнути звідси наукові сили, одначе не доконче, як то видко і з огляду сієї часописи; при тім науковий відділ її наповняв ся перекладами цікавійших статей наукових з мов чужих.

Протягом минулого року засновано в товаристві ще три серії наукових публикаций.

Відповідно прийнятому в осени 1894 р. виділом Товариства проєкту (див. Записки т. V) приступлено до видавництва археоґрафічного. Публикациї поділено на дві серії — „Жерел до історії України-Руси", призначених переважно для актового материялу і „Памяток українсько-руської мови й лїтератури" для памяток лїнґвістичних і лїтературних; кожний має містити окрім текстів вступну розвідку. Видруковано перший том з першої серії: „Жерела до історії України-Руси, т. І: люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемиській з р. 1565—6, зібраний і уложений М. Грушевським, з вступною розвідкою: Економічний стан селян на Поднїстровю галицькім в пол. XVI в. на основі описей королївщин. Розпочато також перший том „Памяток", що містить збірник апокрифів старозавітних, вибраних з українсько-руських рукописей, уложений др. Іваном Франком, а має вийти протягом 1896 р., як також і другий том „Жерел", що містити ме люстрациї королївщин в землях Перемиській і Сяніцькій з р. 1565 – 6 (соляні жупи, староства: Перемиське, Лежайське, Замхівське й Сяніцьке).

На початку сього вже року (1896) уконституувала ся й осібна комісия археоґрафічна для веденя справи публикаций джерелових; задачою її є не тільки видаваннє предложених материялів археоґрафічних, але й вишукуваннє та збираннє їх через археоґрафічні експедициї й відпоручення; одначе відповідний розвиток її діяльности можливий буде лише з розширеннєм засобів материяльних. Специяльний бюджет її поки що становить субсидия 1000 зр., признана соймом в останню сесию, а видатки з загального бюджету наукових видавництв Товариства не можуть теж бути значні. Комісия має дезидерату — видавати річно том „Жерел" і том „Памяток", як що позволить се стан материяльний Товариства

й комісиї специяльно. Для близших томів „Жерел“ комісия має на увазї, окрім закінчення люстрациї 1565—6 р. земель руських, збірник інвентарів, справоздань etc. з королївщин тихже земель з кінця XV в. і до першої люстрациї (споруженнє копій з вибраних для нього описей варшавського архиву скарбового вже закінчуєть ся), описи королївщин подільських з XVI в., люстрация 1570 р. воєводств Руського, Белзського й Подільського, збірник актів галицьких з часів Хмельничини, ревізиї маєтностей лївобічної Гетьманщини і ин. Для Памяток мають ся на увазї збірники: апокрифів новозавітних, есхатолоґічних і ин., збірник леґенд, виданнє драматичної лїтератури українсько-руської XVII—XVIII в. і наукове виданнє письм Котляревського (ювилейне виданнє — деякі части його розпочато друком).

Третю серию становить „Етноґрафічний“ збірник, що має містити етноґрафічні й етнолоґічні материяли про українсько руський край (розвідки мають містити ся в „Записках“) оброблені й порівняні з опублікованим вже материялом. Тимчасово аби се видавництво пустити в курс, взяв на себе редакцию його низше підписаний, і минулого року вийшов т. I, що містив в собі одну статю описову (Різдвяні сьвята на Черноморії М. Крамаренка), дві збірки етноґрафічних материялів — казки з пов. Брідського, зібрані О. Роздільським (початок) і українські вигадки, зібрані О. Шимченком і етноґрафічну проґраму. Ся остання мала на метї лише, щоб розбудити більший інтерес до збирання материялу, зоставляючи вичерпаннє сієї справи специяльним проґрамам і квестионарам. Для збільшення-ж материялу етноґрафічного уділяно запомоги, так минулого року дано запомоги на етноґрафічні екскурсиї на Угорщину двом молодим етноґрафам п. Гнатюку і Роздільському.

Материяли етноґрафічні напливали по троху з провінций proprio motu. Висловляючи на сім місцї подяку всім, хто надсилав які материяли, ми сподїваємось, що з розповсюдненнєм нашого етноґрафічного видання наплив сей буде збільшуватись. Редакциї одначе давала клопоту далеко більше та обставина, що материял до збірнику мусїв приходити вже оброблений, себ то порівняний з попереднїми збірниками материялу і відповідними вказівками. Людей приготованих для сієї роботи майже не знаходилось, і се головно здержує розширеннє рам видавництва; редакция з признаннєм згадує про роботу, підняту коло такого оброблення дром Франком, а останнїми часами заявив ся участи в оброблепю материялів етнолоґічних звісний етнолоґ д. Хв. Вовк (Th. Volkov) в Парижі; крім того редакция заходилась коло приготовання до сієї роботи молодших етнографів. Від успіху сієї роботи залежати ме дальше розширеннє видавництва; товариство хтїло би довести як скорше до того, аби виходило два томи „Етноґрафічного збірника“ на рік, бо етноґрафічного материялу,

як то було вже сказано, не бракує, а збірник наш тепер являєть ся одиноким специяльним видавництвом для публиковання материялів етноґрафічних на цілу Україну-Русь.

З вище сказаного видно, що наукова діяльність і специяльно — наукові публикациї Товариства, значно розширились минулого року, хоч і далеко не дійшло до тих розмірів, які-б йому надати хотілось. Дальший поступ в тім напрямі вимагає доконче збільшення материяльних засобів Товариства й збільшення наукових сил, злучених для наукової праці в його видавництвах. Засоби були ще дуже невеликі: цілий бюджет наукових видавництв виносив минулого року (з винятком „Зорі“) коло $4^1/_2$ тис.; переважна маса праць в видавництвах містила ся задурно. В р. 1896 сподіваємось побільшення бюджету принаймні на половину, що дасть справжність розширити видавництва й частійше праці ремунеровати.

Протягом минулого року в наукових видавництвах Товариства брало участь своїми працями всього 56 осіб, а то з України-Руси австрийської 37 і України російської 19 (з того в „Записках“ 28 з України австрийської й 17 з України російської). Се число дуже значне в порівняню з попередніми роками, але все ще невелике, коли візьмемо під увагу, що Товариство з своїми виданнями представляє ще одиноку наукову інституцию народню для цілої України-Руси! Редакция покладала немало праці коло заохочення земляків до участи в видавництвах Товариства й орґанізациї колективної праці. Але доброї волї й енерґії одиниць не вистане до поборення обставин, що зложились під впливом полїтичних і культурних обставин, серед яких жили ряди поколїнь і живуть доси. Велику перешкоду пожаданому розвитку видавництв Товариства становить, що російська границя була для них взагалї замкнена: видання Товариства, не вважаючи на свій науковий характер, все зачисляють ся до катеґориї „абсолютно заборонених“ в Росиї. Їх часто не пропускали — horribile dictu — навіть для бібліотек унїверситетских, не кажучи вже за професорів і редакций наукових видавництв, і взагалї їх доля цілковито залежала від примхи місцевої цензури. Се все надзвичайно утрудняло ознаємленнє з нашими видавництвами головної частини нашої публїки й перешкоджало групованю коло них наукових сил. Нічого дивного, що з малими винятками, наші українські співробітники (а число їх все буде дуже значним, уважаючи на такі обставини) крили свої імена (а між ними чимало добре звісних в науцї, фахових знавців) під псевдонїмами й криптонїмами; досить сказати, що навіть медична розправа — про інфекцию яєчка — уміщена в т. VI Записок, не могла бути підписана автором. Ми сподієм ось, що се проскрибоване становище наших видавництв, як результат шкідливого непорозуміння деяких урядових орґанів, не про-

тягнеть ся довго. При тим всім не залишала одначе редакция заходів, аби й при теперішнїх обставинах зносини з науковими інституциями російськими навязувати й знаємити їх з своїми видавництвами; в минулім роцї обмінювалось Товариство наше своїми виданнями майже з усїма унїверситетами російськими і з значним числом наукових інституций і видавництв, що також знаменито причинялось до збільшення бібліотеки Товариства. Головна увага була звернена на інституциї російські з тої причини, що власне в Росиї скуплена наукова робота над питаннями, для нас найбільше важними; се одначе не виключало старань коло навязання зносин з інституциями науковими австрийськими й заграничними; одначе розширення їх належать до дальших років, а поки що Товариство бувши ще дуже молодою науковою інституциєю, могло лише по волї їх навязувати.

Таким чином Товариство в ріжних напрямах робило коло защеплення й розвою своєрідної науки, сповняючи заповіти чоловіка, якого імя носить, висловлену в його „Посланії — аби „й мудрость в нас була своя". Приймаючи близьку участь в його наукових роботах з самого початку, пригадуючи ту несьміливість і непевність, з якою розпочинались перші завязки наукових видавництв, ми можемо з потїхою дивитись на поступ останнїх років, в переконанню, що ся справа стоїть на добрій дорозї, що поставлена Товариством мета відповідає дїйсній, фактичній потребі нашого народа, і тому діяльність наша в дальшім часї буде горнути до себе все більший круг наукових сил українсько-руських без ріжницї поглядів і напрямів в спільній роботї коло безсторонного, обєктивного студиєвання й вияснення нашого минулого й сучасного. Перегляд минулого року покріпляє нашу надїю, що праця вложена в сю роботу, не змарнуєть ся, а принесе свої овочі на добро народу нашого. In labore spes!...

*М. Грушевський.*

У Львові, 19/II (2/III) 96 р.